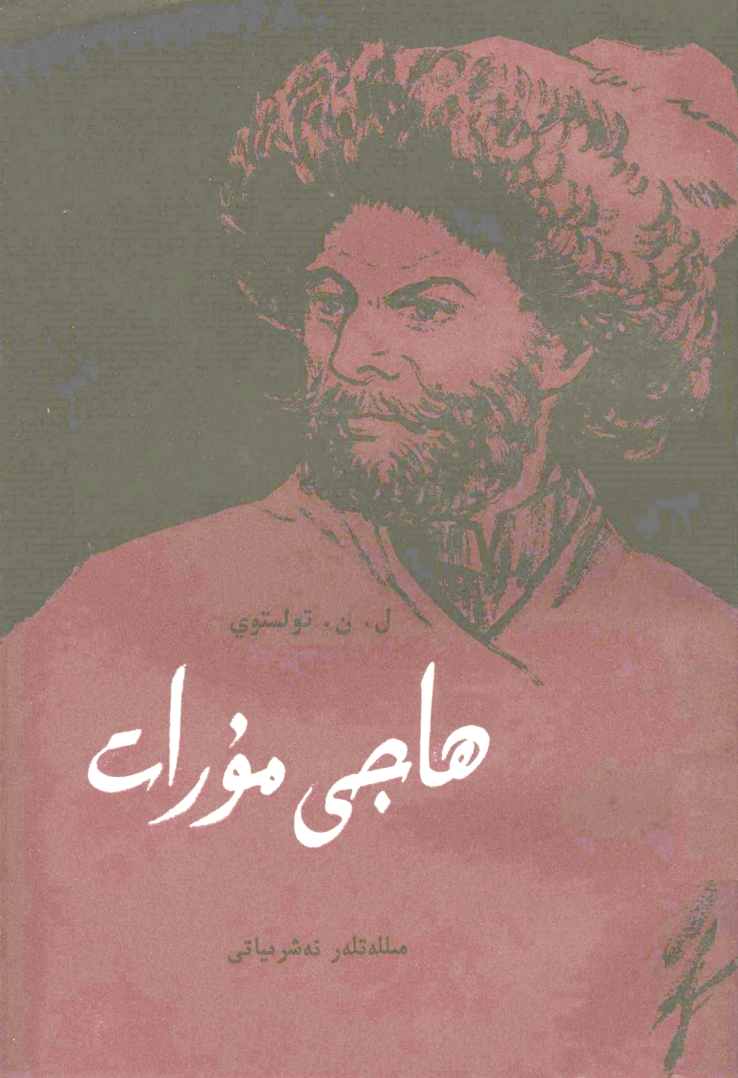

ل. ن. تولستوي

هاجى مۇرات

مىللەتلەر نەشرىياتى

ل. ن. تولستوي

هاجى مۇراد

تەرجىمە قىلغۇچى: مەھەممەت شاۋۇدۇن
مەسئۇل مۇھەررىرى: خوجائابدۇللا ئۇسمان

مىللەتلەر نەشرىياتى

本书根据人民文学出版社1962年12月北京第1版 1979年6月湖北第2次印刷版本翻译出版。

بۇ كىتاپ خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتىنىڭ 1962 ـ يىل 12 ـ ئاي بېيجىڭ 1 ـ نەشرى، 1979 ـ يىل 6 ـ ئاي خۇبەي 2 ـ باسمىسىغا ئاساسەن تەرجىمە ۋە نەشر قىلىندى.

Л. Н. ТОЛСТОЙ

ХАДЖИ МУРАТ

هاجى مۇرات

ل. ن. تولستوي

تەرجىمە قىلغۇچى: مەھەممەت شاۋۇدۇن
مەسئۇل مۇھەررىر: خوجائابدۇللا ئوسمان
مىللەتلەر نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىندى
شىنخۇا كىتاپخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدۇ
مىللەتلەر باسما زاۋۇدىدا بېسىلدى

1983 ـ يىل 11 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
1983 ـ يىل 11 ـ ئايدا بېيجىڭدا 1 ـ قېتىم بېسىلدى
باھاسى: 0.33 يۈەن

كىرىش سوز

تولستوي (1828 ــ 1910) يېرىم ئەسىردىن كوپرەك داۋام قىلغان ئەدەبىيات پائالىيىتى داۋامىدا، نۇرغۇنلىغان ئىسسل ئەسەرلەرنى ياراتقان، لېنىن، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى شۇنچە كوپ زور مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويالىغانلىغى ۋە مۇشۇنداق بەدىي كۈچ ـ قۇدرەتكە ئېرىشەلىگەنلىگى ئۈچۈن دۇنيا ئەدەبىياتى تارىخىدا بىرىنچى ئورۇنغا ئىگە بولىدى، دېگەن ئىدى. «ئۇرۇش ۋە تىنچلىق»، «ئاننا كارىننا»، «تىرىلىش» رومانلىرى تولستوينىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرغا ئىگە ئەسەرلىرى ھىسابلىنىدۇ.

«ھاجى مۇرات» تارىخىي رومانىدۇر، 19 ـ ئەسىرنىڭ 50 ـ يىللىرىدا كاپكازدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر شامىلنىڭ باشچىلىغىدا قوزغىلىپ، چارپادىشاغا قارشى تۇرغان، ھاجى مۇرات شامىلنىڭ قول ئاستىدىكى بىر قەھرىمان سەركەردە بولۇپ، شامىل بىلەن كېلىشەلمەسلىگى ئۈچۈن رۇسلارغا ئەل بولغان، كېيىن ئائىلە ـ سىدىكىلەرنى قۇتقۇزماقچى بولۇپ قېچىپ كېتىۋاتقىندا، ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەر تەرىپىدىن ئولتۇرۇلگەن.

چار روسىيە ھەر مىللەت خەلقى ئۈچۈن دوزاق ئىدى. رۇس بولمىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر پۈتۈنلەي ھوقۇقسىز بولۇپ،

ھەمىشە دەھشەتلىك زۇلۇمغا ئۇچراپ كەلگەن. تولستوي بۇ رومانىدا چار روسىيىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى تالان-تاراج قىلغان ۋە باستۇرغان زوراۋانلىقلىرىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلەپ، خارلانغان تاغلىقلارنىڭ تاجاۋۇزچىلارنى ئىنتايىن قاتتىق ئۇچ كۆرىدىغانلىغىنى، ئۇلارنىڭ بۇ رۇس چوشقىلىرىنى ھەرگىزمۇ ئادەم دەپ ھىساپلىمايدىغانلىغىنى كۆرسىتىدۇ. تولستوي بۇ يەردە ئاشۇ بالايى-ئاپەتلەرنى پەيدا قىلغان يۇقۇرى قاتلام ھوكۇمرانلىرىنىڭ ئەپتى-بەشىرىسىنى رەھىمسىزلىك بىلەن سۇرەتلەپ بېرىدۇ. ئۇنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى چارپادىشا نىكولاي I نومۇسسىز، ئوكتەم، كالۋا، زالىم؛ قۇرۇقلۇق ئارمىيە ۋەزىرى چېرنىشېۋ چوڭ مۇتەھەم. ئۇ دېكابىرچىلارنى سوتلىغاندا، مال-دۇنياسىنى ئىگەللەۋىلىش غەرىزىدە بىر بىگۇنا كىشىگە زىيانكەشلىك قىلىدۇ؛ تېغلىستىكى ھەربى باشلىق ۋورونتسوۋ ھىلىگەر، ساختىپەز، شوھرەتپەرەس تورە. مۇشۇ يۇقۇرى قاتلام كىشىلىرىگە ئادەتتىكى خەلق ۋە ئەسكەرلەرنىڭ ئاددى-سادىدا، ۋىجدانلىق ئىكەنلىگى روشەن سىلىشتۇرما بولىدۇ.

ھاجى مۇرات مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ خىيانەتكارى بولغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ھىسداشلىق قىلغىلى بولمايدىغانلىغى ئېنىق. تولستوي ھاجى مۇراتنى شاملىدىن يۇز ئۆرۈپ، رۇسلارغا ئەل بولغانلىغى ئۈچۈن ماختىمايدۇ، كۇچلۇك ئىنتىقام ئېلىش ئىرادىسىگە ئىگە بولغانلىغى ئۈچۈنمۇ ماختىمايدۇ، تولستويىنىڭ تەكتلەيدىغىنى ئۇنىڭ خاراكتېرىدىكى بەزى ئالاھىدە-

لىكىلەر؛ ھاجى مۇرات ساددا، تۆز كوچۇل، سەمەنى ئادەم، رومانىنىڭ بىرنەچچە يېرىدە ئۇنىڭ بالىلارچە كۆلۈمسىرەشى يېزىلىدۇ. ھاجى مۇرات ساختىپەز، ماختانچاق يۇقۇرى تەبىقە ئارىسىدا تۇرغان چېغىدا، ئۇنىڭ بۇنداق ساددا خاراكتېرى تېخىمۇ ئوچۇق، گەۋدىلىك كورۇنىدۇ.

تولستوي، بىر تەرەپتىن، چار روسىيىسىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرنى باستۇرغان زوراۋانلىغىغا غەزەپ بىلەن قارشىلىق بىلدۇرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، مىللى ئازاتلىق ھەرىكىتىنىڭ خىيالىنەتكارىغا ھىمداشلىق بىلدۇرىدۇ. بۇ ــ تولستويىنىڭ دۇنياقارىشىدىكى زىددىيەتلىنىڭ ئىنكاسى. بۇ يەردە ئۇنىڭدا بۇنداق زىددىيەتلىنىڭ شەكىللىنىشىنىڭ ئىجتىمائى مەنبەسى ئۇستىدە قىسقىچە توختىلىمىز.

تولستوي ئۆز ئەسىرىدە ئەكس ئەتتۈرگەن دەۋر ئاساسەن 1861 ــ يىلدىكى يانچىلارنىڭ ئازاتلىق ھەرىكىتىدىن 1905 ــ يىلدىكى بىرىنچى قېتىملىق ئىنقىلابنىڭ ھارپىسىغىچە بولغان دەۋر بولۇپ، بۇ دەۋر دىخان بۇرژۇئا ئىنقىلاۋىنىڭ ئالاھىدىلىگىگە ئىگە ئىدى. شۇڭا لېنىن: "تولستوي ئاساسەن 1861 ــ يىلدىن 1904 ــ يىلغىچە بولغان دەۋرگە مەنسۇپ دېگەن". لېنىن يەنە: "تولستويىنىڭ ئەسەرلىرىدە ھەم دىخانلار ھەرىكىتىنىڭ كۆچى، ھەم ئۇنىڭ ئاجىزلىغى كورسىتىلگەن، ھەم ئۇنىڭ قۇدرىتى، ھەم ئۇنىڭ چەكلىملىكلىگى كورسىتىلگەن" دېگەن. تولستوي يانچىلىق تۈزۈمنى ۋە چارپادىشانىڭ مۇستەبىتلىك جىنايەتلىرىنى

رەھىمسىزلىك بىلەن پاش قىلغان، كاپىتالىزىم خەلق ئاممىسىنىڭ بېشىغا كەلتۈرگەن دەرت-ئەلەم ئۈستىدىن غەزەپ بىلەن شىكايەت قىلغان بولسىمۇ، بۇ مۇدھىش رىياللىقنى قانداق قىلىپ ئۆزگەرتكىلى بولىدىغانلىغىنى چۈشەنمىگەن، ئۇنىڭ "ياماناللىقنى زورلۇق كۈچ بىلەن قارشى تۇرماسلىق"، ئەخلاقىي جەھەتتە ئۆز ئۆزىنى تەربىيىلەش دىگەنگە ئوخشاش ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسى ئۇرۇقداشلىق شەكىلدىكى گودەكلەرچە دىخانلار نۇقتىسىنەزىرىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ. تولستويىنىڭ ھاجى مۇراتىنىڭ ئەسلىدىكى ساددا، پاك، باللارچە مىجەزىنى ياقتۇرۇپ قېلىشى ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئىپتىدائى دىخانلار دېموكراتىيىسى كەيپىياتىدىن كېلىپ چىققان.

بىراق، دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، تولستوي ئومۇمىنىڭ ئاخىرىدا يازغان بۇ ئەسىرىدە، ئۆزىنىڭ قارشى چىقماسلىق ئىدىيىسىگە خىلاپ ھالدا، باش قەھرىمانىنىڭ قەيسەرانە ئىرادىسى ۋە ھەيران قالارلىق كۈچىنى ھەم ئۇنىڭ دۇشمەنگە قارشى تۇرۇش ۋاقتىدىكى تىز پۈكمەس باتۇرلۇغىنى ئالاھىدە تەسۋىرلىگەن. بۇنىڭدىن تولستويىنىڭ ئەڭ سەگەك رىيالىست بولغانلىغى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ ھىلىقى قارشى چىقماسلىق دەيدىغان ئەكسىيەتچىل ئىدىيىسىگە بەزىدە خىلاپلىق قىلىشقا مەجبۇر بولغانلىغىنى كورگىلى بولىدۇ.

بۇ رومانىنىڭ ھەجمى چوڭ بولمىسىمۇ، لېكىن مەزمۇنى كەڭ. ئەسەر ھاجى مۇراتنىڭ تىراگىدىيىسى ئارقىلىق 50-يىللاردىكى

روسیه جەمىيىتىدىكى ھەرقايسى قاتلامنىڭ ھەيۋەتلىك كورۇنۇشىنى ئېچىپ بەرگەن، ئەسەردىكى پىرسۇناژلار يۇقۇرىدا چارپادىشا، توۋەندە ئاددى پۇقرا ۋە ئەسكەر بولۇپ ئاتمىشتىن توۋەن ئەمەس، لېكىن ئاپتور ۋەقەلىكىنىڭ راۋاجىنى ئەركىن-ئازادە بىر تەرەپ قىلغان، ۋەقەلىكىنىڭ قاتلاملىرى ئېنىق، پىرسۇناژلار ناھايىتى جانلىق تەسۋىرلەنگەن، ئاساسىي قەھرىمانلارنىغۇ دىمەي تۇرايلى، ئادەتتىكى قەھرىمانلارمۇ ئوتتۇرىغا چىقىش بىلەنلا كىشىدە ئۇنتۇلماس تەسىر قالدۇرىدۇ. پىرسۇناژلارنىڭ روھىي ھالىتىنىڭ شۇنداق جانلىق سۈرەتلەپ بېرىلىشىمۇ ئەسەرنىڭ بىر چوڭ ئالاھىدىلىگى بولۇپ ھىساپلىنىدۇ.

بۇ رومان 1896-يىلى يېزىلىشقا باشلىغان بولۇپ، بۇنىڭغا ئىلگىر-ئاخىر بولۇپ ئالته يىل ۋاقىت كەتكەن، ئارىلىقتا ئون قېتىم ئوزگەرتىلگەن. ئاپتور 1910-يىلى ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى يەنە بەزى تۇزىتىشلەرنى كىرگۈزگەن ۋە پىششىقلىغان، ئەسەر ئاپتور ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئېلان قىلىنغان.

خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن

1978-يىل مايى

مەن ئېتىزلىقلارنى ئارىلاپ ئويگە قايتىپ كېتىپ بارىمەن. بۇ دەل يازنىڭ ئوتتۇرا مەزگىلى ئىدى، ئوت-چوپلەر ئورۇ-لۇپ بولۇپ، قارا بۇغداي يىغۇۋلىنىش ئالدىدا تۇراتتى.

ئەتراپتا قىزىل، ئاق، ھالرەڭ ۋە باشقا رەڭگا-رەڭ گۈل-چېچەكلەر ئېچىلىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئېچىدە خۇشبۇي، يۇمران يوپۇرماقلىق ئۇچ قۇلاق گۈل، مەغرۇر ھەم ئۇزاق ئېچىلىدىغان جۇيخۇا گۈل، ئاق ئېچىلىدىغان، ئوتتۇرىسى ئالتۇندەك تاۋلىنىپ تۇرىدىغان، پۇرىغى كىشنى ھوزۇرلاندۇرى-دىغان مارگارىتكا①، ھەسەل پۇرايدىغان سېرىق رەڭلىك سۇرىپكا، تېك ئوسكەن، كۆركۈمىغا ئوخشايدىغان قىزغۇچ ۋە ئاق پانۇس گۈل، يوگۈمەچ غولۇق نوقۇت گۈل، سېرىق، قىزىل، ھالرەڭ، چەيزىرەڭ لەيلى، سۇس قىزىل تۈكلۈك ۋە سەل پۇرىغى بار پاقا يوپۇرمىغى، نوۋەر چاغلىرىدا كۈن نۇرىدا تاۋلىنىپ تۇرىدىغان، كېيىن كوك، قىزىل رەڭگە كىرىدىغان

---

① مارگارىتكا — رۇس قىزلىرى مۇھەببەتكە پال سېلىشنى ياخشى كۆرىدىغان كۆزگى چېچەك.

ئەمبەگۈل ھەمدە مەغرۇر، سەل مېغىز پۇرايدىغان، ئاسانلا توزۇپ كېتىدىغان سېرىق يوگەيلەر بار ئىدى.

مەن ھەر خىل گۈللەردىن ئۈزۈۋېلىنغان بىر دەستە گۈلنى تۇتۇپ قايتىپ كېلىۋېتىپ، جىرانىڭ ئېچىدە قىپ-قىزىل ئېچىلغان قېرىقىزنى كورۇپ قالدىم. بىز تەرەپتە ئۇنى "تاتارىن" دەپ ئاتايدۇ. چالغىچىلار چوپ چاپقاندا ئۇنى چاپماسلىقىغا تىرىشىدۇ. ئەگەر بىرەر تۇپىنى چېپىپ تاشلىغان بولسا، چالغىچىلار ئۇنىڭ تىكىنى سانچىلىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇنى ئوت-چوپ ئارىسىدىن ئېلىپ تاشلىۋېتىدۇ. مېنىڭ ئۇنى ئۈزۈۋېلىپ، قولۇمدىكى گۈلگە قوشقۇم كەلدى. مەن شۇ ئۇيى بىلەن جىراغا چۇشۇپ، گۈلنىڭ تىلىغا چاپلىشىپ مەززە قىلىۋاتقان قارا ھەرىنى ئۈچۈرۈۋېتىپ گۈلنى ئۈزۈشكە كىرىشتىم. بىراق بۇ ماڭا ناھايىتى قىيىن چۇشتى: ئۇنىڭ تىكەنلىرى تەرەپ-تەرەپتىن سانچىلاتتى، مەن قولۇمنى ياغلىق بىلەن ئورۇۋالغان بولسامۇ، ئۇنىڭ تىكەنلىرى ياغلىقتىن ئوتۇپ سانچىلاتتى. ئۇنىڭ چىكىلىغىنى دەيمەن، مەن ئۇنى ئۈزۈپ ئالمەن دەپ بەش مىنۇتتەك ھەپىلەشتىم. ئاخىر گۈلنى ئاران ئۈزدۇم، قارىسام ساپىغى ئوشتۇلۇپ، قوۋزاقلىرى سويۇلۇپ كېتىپتۇ، گۈل ئۈزمۇ بۇرۇنقىدەك چىرايلىق كورۇنمەيتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ قوپال ۋە بەپ بولغاچقا، ئۇنى نازۇك گۈللەرنىڭ ئارىسىغا قوشۇشنى راۋا كورمىدىم. بىر ئوبدان تۇرغان گۈلنى بىكار ئۈزۈپ نابۇت قىلغىنىمغا پۇشايمان قىلىپ، ئۇنى تاشلۇۋەتتىم.

ئۇ گۈلنى ئۈزۈش ئۈچۈن كەتكەن كۈچۈمنى ئېسىمگە ئېلىپ، "هاياتلىقنىڭ كۈچ-قۇدرىتى نىمە دىگەن كارامەت، ئۇ ئۆزىنى ئاسانلىقچە قۇربان قىلىپ بەرمەسلىك ئۈچۈن نەقەدەر چىڭ قوغدىنىدۇ-هە" دەپ ئويلىدىم.

ئويۇمگە باردىغان يول شۇدىگەر قىلىنغان، يېڭىلا ھەيدەلگەن قارا توپلىق ئېتىزلار ئارىسىدىن ئوتەتتى. مەن پورپاڭ قارا توپىلىق يول بىلەن دوڭگە قاراپ كېتىۋاتىمەن. ھەيدەلگەن يەرلەر پومىشىكنىڭ يېرى بولۇپ، ئىنتايىن كەڭرى ئىدى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ۋە ئۇدۇلدىكى تاغدا قارا توپىلىق، تەكشى ھەيدەلگەن، تېخى تىرنىلانمىغان شۇدىگەر يەردىن باشقا ھېچ نەرسە كۆرۈنمەيتتى. يەر ئىنتايىن ياخشى ھەيدەلگەن بولغاچقا، پۇتۇن ئېتىزدا قاپ-قارا توپىدىن باشقا بىرەر تۇپ ئوسۇملۇق، بىرەر تۇپ ئوتمۇ يوق ئىدى. "ئادەم دىگەن بۇزۇشقا نەقەدەر ئۇستا رەھىمسىز مەخلۇق-هە، ئۆزىنىڭ جېنىنى دەپ شۇنچىۋالا جانۇ-جانىۋار، ئوسۇملۇكلەرنىڭ ھېشىغا چىققىنىنى." مەن مۇشۇلارنى ئويلاپ، قىلىپ قالغان بىرەر جانلىق نەرسە بارمىكىن دەپ، جىمجىت تۇرغان بۇ قاپ-قارا دالىغا كوز يۈگۈرتتۇم. ئالدىمدىكى يولنىڭ ئوڭ ياقىسىدا بىر تۇپ گىيا كۆرۈندى، مەن بۇ يەرگە كېلىپ قارىسام، ئۇ بايا يۇلۇپ تاشلىۋەتكىنىمگە ئوخشايدىغان "تاتارىن" ئىكەن.

بۇ "تاتارىن" ئۇچ شاخلىق بولۇپ، بىر شېخى ئوشتۇلۇپ ئۇزۇلۇپ كېتىپتۇ، نابۇت قىلىنغان بۇ شېخى كېسىلگەن قولىدەك

تۇراتتى، قالغان ئىككى شېخىدا بىردىن گۈل بار ئىدى. بۇ گۈللەر ئەسلىدە قىزىل بولسىمۇ، ھازىر قارىيىپ قالغان. بۇ ئىككى تال شاخنىڭ بىر تېلى ئوتتۇرىدىن ئوشتۇلۇپ، ئونىڭ-دىكى گۈل لايغا مىلىنىپ ساڭگىلاپ قالغان. يەنە بىر تېلى لايغا مىلەنگەن بولسىمۇ، يەنىلا تىك تۇراتتى. ھارۋا بېسىۋەتكەن-دىن كېيىن ئۇ يەنە ئۇرە بولۇپ قالغاندەك ئىدى، شۇڭا قىڭغىر-يىپ تۇراتتى، نېمە بولسا بولسۇن، ئۇ ئۇرە بولالاپتۇ. ئۇنىڭ بىر پارچە گوشى كېسىۋېلىنغان، ئۇچەي-باغرى سۇغۇرۇۋېلىنغان، بىر قولى كېسىپ تاشلانغان، بىر كوزى ئويۇلغان بولسىمۇ، ئۇ يەنىلا ئۇرە تۇرۇپ، ئەتراپتىكى قەۋمىڭ-قېرىنداشلىرىنىڭ جېنىغا زامىن بولغانلارغا باش ئەگمىگەندەك تۇراتتى.

"نېمە دېگەن زور كۈچ-قۇۋۋەت! ئادەم ھەممىنى يېڭىپ، مىليونلىغان ئوت-چوپلەرنى قۇرۇتۇۋەتكەن بولسىمۇ، بۇنىڭ باش ئەگمەي تۇرغىنىنى قارىمامدىغان."

مۇشۇلارنى ئويلاپ، بىر زامانلاردا كاپكازدا يۈز بەرگەن بىر ۋەقە ئېسىمگە چۈشتى. مەن ئۇنىڭ بىر قىسمىنى كورگەن، بىر قىسمىنى كورگەنلەردىن ئاڭلىغان، بىر قىسمىنى خىيالەن توقۇدۇم. ئېسىمگە چۈشكەن ۋە خىيالەن توقۇغان بۇ ۋەقە قانداق شەكىللەنگەن بولسا، مەن شۇنداق بايان قىلاي.

1

بۇ ۋەقە 1851 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا بولغان.

نويابىر ئېيىنىڭ سوغاق كېچىلىرىنىڭ بىرىدە ھاجى مۇرات چېچەنلەرنىڭ ئاچچىق تېزەك تۇتۇنى قاپلىغان، ئەنسىزلىكتە تۇرغان ماخكېت كەنتىگە ئاتلىق كىرىپ كەلدى.

مەزىننىڭ سوزۇپ ئېيتقان ئەزىنى ئەمدى توختىغان ئىدى، تاغنىڭ تېزەك تۇتۇنى ئارىلاشقان ساپ ھاۋاسىدا، ھەرە كونىگىدەك زىچ ئويلەرگە تارالغان كاللارنىڭ موريىشى، قويلارنىڭ مەريىشى، بۇنىڭغا قوشۇلۇپ ئەر كىشىلەرنىڭ ۋاقىرىشۋاتقان يوغان ئاۋازلىرى، ئايال تەرەپتىكى بۇلاق بويىدىن كېلىۋاتقان ئايالالار بىلەن باللارنىڭ قىيا ـ چىيالىرى ئېنىق ئاڭلىناتتى.

ھاجى مۇرات شامىلنىڭ قەھرىمانلىق بىلەن نامى چىققان نائىبى ئىدى، ئۇ بىر ياقتا بارغاندا ئۇزىنىڭ بەلگىسىنى تاقاپ، ئونلىغان چەۋەنداز مۇرتلىرىنى ئېلىپ يۇرەتتى، ھازىر ئۇ بېشىغا باشلىق، ئۇچىسىغا بۇركا① كىيىۋالغان ئىدى، بۇركا

---

① بۇركا ــ كاپكازلىقلار كىيىدىغان يەڭسىز كىگىز چاپان. ــ تەھرىر.

ئاستدا ملتىغى توملىيىپ تۇراتتى، يېنىدا بىرلا مۇرىدى قالغان ئىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ كوزىگە چېلىقماسلىق ئۈچۈن، يولدا ئۇچرىغان كىشىلەرگە ئوتكۇر قارا كوزلىرى بىلەن زەڭ قويۇپ قارايتتى.

كەنتنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، ھاجى مۇرات مەيدانغا بارىدىغان چوڭ كوچا بىلەن ماڭماي، سول تەرەپتىكى بىر تار كوچىغا بۇرالدى. ئۇ تار كوچىدىكى 2-ئۈيگە-تاغنى كولاپ ياسىغان گەمىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئەتراپىغا كوز يۈگۈرتۈپ قويۇپ توختىدى. لەمپە ئاستدا ھىچكىم كورۈنمەيتتى. ئۇگزىدە بولسا يېڭىلا سۇۋالغان موريىنىڭ كەينىدە جۇۋا يېپىنغان بىر ئادەم ياتاتتى. ھاجى مۇرات ئۇگزىدە ياتقان ھىلىقى ئادەمنى قامچىسىنىڭ سېپى بىلەن تۇرتۈپ، تامىغنى چەكتى. جۇۋا ئاستىدىن بېشىغا تېقىيە، ئۇچىسىغا ياغلىشىپ پاقىراپ كەتكەن پاختىلىق يىرتىق چاپان كىيگەن بىر بوۋاي قوپتى. بوۋايىنىڭ كىرپىكسىز كوزلىرى ياشاڭغۇراپ قىزىرىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ يۈمۇق كوزلىرىنى چىمچقىلىتىپ ئاران ئاچتى. ھاجى مۇرات ئادىتى بويىچە "ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم" دىدى.

-ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، -دىدى بوۋاي ھاجى مۇراتنى تونۇپ، كومات ئاغزىنى ئېچىپ كۈلۈمسىرەپ. ئۇنىڭ ئورۇق، ئىنچىكە پۇتلىرى دىرىلدەيتتى، ئۇ موريىنىڭ يېنىدىكى ياغاچ پاشىلىق كەشنى كىيدى. ئاندىن چاپىنىنىڭ كىرلىشىپ تاراقشىپ كەتكەن يېڭىنى ئالدىرىماي سېپىپ، تامغا يولەكلىك شوتا

بىلەن چۇشۇشكە باشلىدى. بوۋاي چاپىنىنى كىيگەچ شوتىدىن چۇشۇۋېتىپ، قورۇق باسقان، ئاپئاپئا قارىيىپ كەتكەن ئىنچىكە بوينىنى ئىغاكلىتىپ، بېشىنى چايقايتتى، كومۇچ ئاغزىنى ئىختىيارسىز پىچىرلىتاتتى. ئۇ يەرگە چۇشكەندىن كېيىن، ئىززەت-ئىكرام بىلەن ھاجى مۇراتنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى ئالدى ۋە ئۇنىڭ تەرەپتىكى ئۇزەڭگىسىنى تۇتتى. ئاڭغىچە ھاجى مۇراتنىڭ زىرەك-قاۋۇل مۇرىدى دەرھال ئاتتىن چۇشۇپ، بوۋايىنى چەتكە تارتىپ قويۇپ، بۇ ئىشلارنى ئۇزى بىجا كەلتۈردى.

ھاجى مۇرات ئاتتىن چۇشتى-دە، سەل ئاقساپ دەسسەپ، لەمپە ئاستىغا كەلدى. ئۇنىڭ ئالدىدىن ئون بەش-ئون ئالتە ياشلاردىكى بىر بالا چىقىپ، قوڭغۇزنى پاتۇرۇپ قويغاندەك قاپ-قارا كوزلىرىنى تىكىپ، داڭ قېتىپ قاراپ قالدى. بوۋاي بالىغا:

—يۇگۈر، مىجىتكە بېرىپ داداڭنى قىچقىرىپ كەل، — دىدى-دە، ئۇزى ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىدا بېرىپ، غىچىلدىتىپ ئوينىڭ ئىشىگىنى ئاچتى. ھاجى مۇرات ئويىگە كىرگەندە، ئىچكەركى ئويدىن يېشىل ئىشتان، سېرىق كويىنەك، ئۇستىدىن قىزىل چاپان كىيگەن ئورۇققىنا بىر جۇۋان يىگەندىز كوتىرىپ چىقتى، جۇۋان:

—خوش كېلىپسىز، —دەپ تازىم قىلىپ، تورگە يىگەندازىنى سېلىپ، مېھمانىنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى.

—بالا-چاقىلىرىڭىزنىڭ ئومرى ئۇزۇن بولسۇن. —ھاجى مۇرات بۇركىسى بىلەن مىلتىغى ۋە قىلىچىنى بوۋايغا بېرىۋېتىپ،

جاۋابەن شۇنداق دىدى.

بوۋاي ملتىق بىلەن قىلىچنى ئوي ئىگىسىنىڭ قورالىنىڭ قېشىغا — ئىنچىكە سۇۋاق قىلىنىپ، ئاپپاق ئاقارتىلغان تامدىكى ئىككى چىلاپچىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويدى.

ھاجى مۇرات يېنىدىكى تاپانچىسىنى تۇزەپ، ئۇستىدىكى چېركەسكىسىنىڭ① تۆگمىسىنى چىڭىتىپ قويۇپ، يىكەندازغا كېلىپ ئولتۇردى. بوۋاي ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ، كوزلىرىنى يۇمۇپ، ئىككى قولىنى كوتەردى، ھاجى مۇراتمۇ ئىككى قولىنى كوتەردى، ئىككىسى دۇئا قىلدى.

— نىمە خەۋەر بار؟ — دەپ سورىدى ھاجى مۇرات بوۋايدىن.

— ھېچ خەۋەر يوق، — دىدى بوۋاي جاۋاپ بېرىپ نۇرسىز، قىزىرىپ كەتكەن كوزلىرى بىلەن ھاجى مۇراتنىڭ چىرايىغا ئەمەس، كوكرىگىگە قاراپ، — مەن ھەسەلچىلىك مەيدانىدا تۇرۇۋاتىمەن. بۇگۈن تېخى ھىلىلا بالامنى كورگىلى كېلىشىم ئىدى، نىمە خەۋەر بارلىغىنى شۇ بىلىدۇ.

ھاجى مۇرات بوۋايىنىڭ ئوزى بىلىدىغان، ھاجى مۇرات بىلىشكە تېگىشلىك بولغان ھىلىقى ئىشنى دىگۈسى كەلمەيۋاتقانلىغىنى بىلىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ كۆلۈپ قويۇپ، قايتا سورىمىدى.

— ئازراقمۇ خۇش خەۋەر يوق، — دەپ گەپ باشلىدى بوۋاي، — خەۋەر بار دىسەك، توشقانلار ھە دەپ مەجلىس

---

① كاپكازدىكى ئاز سانلىق مىللەت بولغان چېركەسلەرنىڭ كىيىمى.

ئېچىپ، بۇركۈتنى قانداق قىلىپ قوغلاپ چىقىرىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىۋاتىدۇ. بۇركۈتلەر بولسا بۇگۈن بىرسىنى، ئەتە بىرسىنى ئېلىپ كېتىۋاتىدۇ. ئوتكەن ھەپتىدە رۇسلارنىڭ كۆچۈكلىرى مېچتىسكى كەنتىدىكىلەرنىڭ پىچانلىرىغا ئوت قويۇۋەتتى، دەيۇزلەر، ــ دەپ غەزەپلىنىپ خىرىلدىدى بوۋاي.

ھاجى مۇراتنىڭ مۇرىدى كىردى. ئۇ كۈچلۈك ئاياقلىرى بىلەن چوڭ-چوڭ دەسسەپ، پەگادا ئۈنچۈقماستىن مېڭىپ، ھاجى مۇراتقا ئوخشاش، بۇركا، ملتىق ۋە قىلىچلىرىنى ئېلىپ، ھاجى مۇراتنىڭ قورالىنى ئېسىپ قويغان ھىلىقى مىختا ئېسىپ قويىدى. ئۇنىڭ يېنىدا خەنجىرى بىلەن تاپانچىسىلا قالدى.

ــ بۇ، كىم بولىدۇ؟ ــ دەپ سورىدى بوۋاي ئۇنى كورىستىپ ھاجى مۇراتتىن.

ــ مېنىڭ مۇرىدىم بولىدۇ، ئىسمى ئېلدار، ــ دىدى ھاجى مۇرات.

ــ ياخشى، ــ دىدى بوۋاي ۋە ئۇنىڭغا ھاجى مۇراتنىڭ يېنىدىكى كىگىزدىن جاي كورسەتتى.

ئېلدار چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ، سوزلەۋاتقان بوۋايغا قوي كوزلىرى بىلەن ئۇن-تىنسز قارىدى. بوۋاي ئوز قېرىنداش-لىرىنىڭ ئوتكەن ھەپتە ئىكىكى رۇس ئەسكەرنى تۇتۇۋېلىپ، بىرسىنى ئولتۇرۇپ، يەنە بىرسىنى ۋېدېنودىكى شاملغا ئاپىرىپ بەرگەنلىگىنى سوزلەپ بېرىۋاتاتتى. ھاجى مۇرات بۇ سوزلەرگە ئانچە دىققەت قىلىمۇ كەتمەي، ئىشىك تەرەپكە قاراپ قويۇپ،

تالادىكى تۇشقا زەك قويۇپ قۇلاق سالاتتى. لەمپە ئاستىدىن ئاياق تۇشى ئاڭلاندى، ئارقىدىن غىچىلداپ ئىشىك ئېچىلىپ، ئوي ئىگىسى كىردى.

ئوي ئىگىسى سادو قىرىق ياشلاردىكى كوتمەك ساقال، قاڭشالىق ئادەم بولۇپ، كوزلىرى ئانچە چاقناپ تۇرمىسىمۇ ھىلىقى بالىنىڭ يەنى ئوغلىنىڭكىدەك قاپ-قارا ئىدى. ئوغلى ئۇنىڭ بىلەن بىللە كىرىپ، ئىشىككە يولىنىپ ئولتۇردى. ئوي ئىگىسى ياغاچ كەشنى پەگاغا سىلىۋېتىپ، ياغاق بولۇپ كەتكەن كونا پاپىغىنى قاپ-قارا چاچلىرى ئوسۇپ پاخپىيىپ كەتكەن گەجگىسىگە سۇرۇپ قويۇپ، ھاجى مۇراتنىڭ ئۇدۇلىدا يۇكۇنۇپ ئولتۇردى.

ئۇمۇ بوۋايغا ئوخشاش ھىلىقىدەك كوزلىرىنى يۇمۇپ، قولىنى كوتىرىپ دۇئا قىلىپ بولغاندىن كېيىن گەپ باشلاپ، شامىلنىڭ ھاجى مۇراتنى توسۇپ، ئۇنى يا تىرىك تۇتۇشقا، يا ئولتۇرۇشكە بۇيرۇق بەرگەنلىگىنى، شامىلنىڭ چاپارمەنلىرىنىڭ بۇ يەردىن تېخى تۇنۇگۈنلا كەتكەنلىگىنى، پۇقرالار شامىلغا قارشىلىق كورسىتىشكە پېتىنالمايۋاتقانلىغىنى، شۇڭا ئاگاھ بولۇش كېرەكلىگىنى ئېيتتى.

ــ مەن ھايات ئىكەنمەن، ئويۇمدىكى مېھمانغا بىرونىڭ چېقىلىشقا ھەددى ئەمەس. ئەمما سىرتتا بولغاندا قانداق بولىدۇ؟ بۇنى ئويلىنىش كېرەك، ــ دىدى سادو.

ھاجى مۇرات ئۇنىڭ سوزىنى زەك قويۇپ تىڭشاپ، بېشىنى لىڭشىتتى ۋە سادو سوزلەپ بولغاندىن كېيىن دىدى:

ـــ يارايسەن، ئەمدى رۇسلارغا خەت ئەۋەتىش كېرەك. خەتنى مېنىڭ مۇرىدىم ئېلىپ باردۇ، لېكىن ئۇنىڭغا يول باشلىغۇچى كېرەك.

ـــ ئىنىم باتانى ئەۋەتەي، ـــ دېدى سادو ۋە ئوغلىغا قاراپ، ـــ باتانى چاقىرغىن، ـــ دېدى.

بالا بەسىپ قويۇپ بەرگەن پۇرژىنىدەك لىككىدە سەكرەپ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئويدىن قول سېلىپ يۇگۇرۇپ چىقىپ كەتتى. ئون مىنۇتتەك ۋاقىت ئوتكەندىن كېيىن، ئۇ يۇزلىرى ئاپتاپتا قارىيىپ كەتكەن، ئاۋاق، پۇتلىرى قىسقا، ئۇچىسىغا چاكلىرى سوكۇلۇپ، يەڭلىرى يىرتىلىپ كەتكەن سېرىق چېركەسكە كىيىۋالغان، ئوتۇكلىرىنىڭ قونچى پۇرلىشىپ كەتكەن بىر چىچەن بىلەن كىرىپ كەلدى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ بىلەن قىسقىچە تېچلىق سوراشقاندىن كېيىن، ئارتۇق گەپ قىلماي مەقسەتنى ئېيتتى:

ـــ مېنىڭ مۇرىدىمنى رۇسلارنىڭ قېشىغا باشلاپ بارالامسەن؟

ـــ بارالايمەن، ـــ دېدى باتا خوشاللىق بىلەن قورۇنماي جاۋاپ بېرىپ، ـــ ھەممە ئىشنىڭ ھوددىسىدىن چىقالايمەن. مەندىن باشقا ھېچقانداق چېچەن يول تاپالمايدۇ. باشقلار باردىغان بولسا، قورۇق ۋەدە بېرىپ، ھېچبىر ئىشنى پۈتتۈرەلمەيدۇ. مەن ھەممىگە يارايمەن.

ـــ ياخشى، ـــ دېدى ھاجى مۇرات، ئاندىن ئۈچ بارمىغىنى كۆرسەتتى، ـــ ئىش ھەققىگە ئۈچ سوم ئالسەن.

باتا چۇشەنگەنلىگىنى بىلدۇرۇپ، بېشىنى لىڭشىتتى، بىراق ئۇ پۇلغا خۇشتار ئەمەسلىگىنى، چىن كۆڭلىدىن ھاجى مۇراتقا خىزمەت قىلىدىغانلىغىنى ئېيتتى. ھاجى مۇراتنىڭ رۇس چوشقىلىرىنى قانداق قىرغانلىغىنى تاغلىقلارنىڭ ھەممىسى بىلەتتى.

ــ ياخشى، ــ دىدى ھاجى مۇرات، ــ ئاغامچىنىڭ ئۇزۇنى ياخشى، سوزنىڭ قىسقىسى.

ــ خوپ، ئەمدى ئېغىز ئاچمايمەن، ــ دىدى باتا.

ــ ئارگۇن دەريا سى بۇرۇلىدىغان يەردىكى جىلغىنىڭ ئۇدۇلىدىكى جاڭگالنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر پارچە بوش يەر بار، شۇ يەردە ئىككى دوۋە پىچان بار، بىلەمسەن؟

ــ بىلمەن.

ــ شۇ يەردە مېنى ساقلاپ تۇرغان ئۈچ ئاتلىق كىشى بار، ــ دىدى ھاجى مۇرات.

ــ ھە، ــ دەپ بېشىنى لىڭشىتتى باتا.

ــ سەن خان مەغەمدىن سورا، نىمە ئىش قىلىپ، نىمە دېيىشىنى خان مەغەم بىلىدۇ. سەن ئۇنى رۇسلارنىڭ باشلىغى ۋورونتسوۋ كىنەزنىڭ يېنىغا باشلاپ بار، بولامدۇ؟

ــ بولىدۇ.

ــ باشلاپ بېرىپ، يەنە ياندۇرۇپ كېلىسەن. بولامدۇ؟

ــ بولىدۇ.

ــ بارغاندىن كېيىن جاڭگالغا قايتىپ كېلىسەن. مەن شۇ يەردە بولىمەن.

ـــ هەممىنى ئورۇنلايمەن، ـــ دەپ باتا ئورنىدىن تۇرۇپ، قول قوشتۇرۇپ چىقىپ كەتتى.

ـــ گېخى كەنتىگە يەنە بىر كىشى ئەۋەتىش كېرەك، ـــ دىدى ھاجى مۇرات باتا چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ئوي ئىگىسىگە، ـــ گېيخىدا ئۇ مۇنداق قىلسۇن، ـــ ئۇ قولىنى مەيدىسىدىكى ئوقدانىغا ئاپىرىپ بىر نىمە دىمەكچى ئىدى، ئويگە كىرىپ كېلىۋاتقان ئىككى ئايالنى كورۇپ، دەرھال قولىنى چۈشۈرۈپ توختاپ قالدى.

بۇلارنىڭ بىرسى سادونىڭ ئايلى ـــ ھىلىقى يىكەنداز سالغان جۇڭان ئىدى. يەنە بىرسى قىزىل ئىشتان، يېشىل چاپان كىيگەن، كۆمۈشتىن قىلىنغان بىزەكلىرى مەيدىسىنى يېپىپ تۇرغان ناھايىتى چىرايلىق بىر قىز ئىدى. ئۇ توم، چىڭ ئورۇلگەن بىر تال قارا چېچىنىڭ ئۇچىغا بىر چاشتەگگە تاقىۋالغان، ئۇنىڭ قاپ ـ قارا كوزلىرى ئانىسى بىلەن دادىسىنىڭكىگە ئوخشايتتى، ئوماق، مۇلايىم چىرايىدا خوشاللىق جىلۋە قىلاتتى. قىز مېھمانلارغا قارىمىغان بولسىمۇ، مېھمان بارلىغىنى سەزگەنلىگى ئېنىق ئىدى.

سادونىڭ ئايلى يۇمۇلاق شىرە كوتىرىپ كىردى، شىرەگە چاي، سامسا، بوغۇرساق، چەلپەك، خام قايماق، قاتلىما نان ۋە ھەسەل قويۇلغان ئىدى. قىز ئاپتۇ ـ چىلاپچا، لوڭگە ئېلىپ كىردى.

قىزىل پوپۇش كىيگەن ئايالار ئاۋايلاپ مېڭىپ، ئەكەلگەن نەرسىلەرنى مېھمانلارنىڭ ئالدىغا قويۇپ بولغىچە ھاجى مۇرات

بىلەن سادو جىم ئولتۇرۇشتى. ئېلدار ئايالىلارنىڭ ئاياقلىرىغا قوي كوزلىرىنى تىكىپ، قاققان قوزۇقتەك مىدىرلىماي ئولتۇراتتى. ئايالالار ئويدىن چىقىپ، ئۇلارنىڭ يېنىك ئاياق تىۋىشى بىسىلغانىدىن كېيىن ئېلدار ئارام تاپقاندەك بولدى. ھاجى مۇرات مەيدىسىدىكى ئوقدانىنىڭ بىرىدىن بىر ئوقنى ئېلىپ، ئوقنىڭ ئاستىدىن چىڭ يوگەلگەن بىر خەتنى چىقىرىپ:

— بۇنى ئوغلۇمغا تاپشۇرسۇن، — دىدى.

— جاۋاۋنى كىمگە ئەكىلىدۇ؟ — دەپ سورىدى سادو.

— ساڭا، سەن ماڭا يەتكۈزگىن.

— ماقۇل، — دىدى سادو خەتنى مەيدىسىدىكى ئوقدانغا سېلىپ، ئاندىن كېيىن ئاپىتۇۋنى قولىغا ئېلىپ، چىلاپچىنى ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ھاجى مۇرات يەڭلىرىنى تۈرۈپ، قوللىرىنى ئاپىتۇۋغا تۇتتى. ئۇ تاپ-تازا قېلىن لوڭگە بىلەن قولىنى ئەرتىۋېتىپ، داستىخانغا كەلدى. ئېلدارمۇ شۇنداق قىلدى. مېھمانلار تاماق يەۋاتقاندا، ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇرغان سادو مېھمانلارنىڭ كەلگىنىگە ئارقا-ئارقىدىن رەخمەت ئېيتتى. بوسۇغىدا ئولتۇرغان بالا ئويناق كوزلىرىنى ھاجى مۇراتتىن ئۈزمەي، دادىسىنىڭ سوزىنى ئىسپاتلىغاندەك كۈلۈمسىرەيتتى.

ھاجى مۇرات بىر كۈندىن بۇيان ھېچ نېمە يېمىگەن بولسىمۇ، نان بىلەن خام قايماقنى ئانچە-مۇنچە ئېغىز تېگىپ، خەنجىرىنىڭ ئاستىدىن قەلەمتۇرىچىنى ئېلىپ، نانغا ھەسەل

سۆرکدی.

ــ بزنىڭ هەسلىمىز ياخشى، بۇ يىل هەسەل ناھايىتى كەڭرى، ــ دىدى بوۋاي ئوز هەسلىگە هاجى مۇراتنىڭ ئېغىز تەككەنلىگەگە خۇرسەن بولۇپ.

هاجى مۇرات رەخمەت دىدى ــ دە، داستىخاندىن سۆرۈلدى. ئېلدارنىڭ يەنە يىگۈسى بولسىمۇ، ئۇستازنىڭ سۆرۈلگەنلىگىنى كورۈپ، ئۇمۇ داستىخاندىن سۆرۈلۈپ، هاجى مۇراتقا ئاپىتۇۋا بىلەن چىلاپچىنى ئەكەلدى.

سادو هاجى مۇراتنى مېهمان قىلىمەن دەپ بېشىغا بالا تېپىۋالدىغانلىغىنى بىلەتتى، چۇنكى شامىل هاجى مۇرات بىلەن جۇدالاشقاندىن كېيىن، بارلىق چېچەن خەلقىغە جېنىدىن تويمىغان ئادەم هاجى مۇراتنى يېقىن يولاتمىسۇن دەپ جاكالىغان ئىدى. كەنتتىكىلەر هاجى مۇراتنىڭ بۇ يەردە ئىكەنلىگىنى بىلىپ قېلىشى، ئۇنى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشىمۇ مۇمكىن ئىدى. بىراق، سادو بۇنىڭدىن ئەنسىرىمەيتتى، ئەكسىچە خوشال ئىدى. سادو مۇبادا جېنى كەتسىمۇ، بۇ مېهماننى قوغداشنى ئوز مەجبۇرىيىتىم دەپ بىلەتتى. ئۇ ئوزىنىڭ مۇشۇنداق قىلىشىدىن خۇرسەن ئىدى هەم پەخىرلىنەتتى.

ــ جېنىم تېنىمدە بولمىدىكەن، سەن مېنىڭ ئويۇمدە ئولتۇرغان چېغىڭدا همچكىم ساڭا غىڭ قىلالمايدۇ، ــ دىدى ئۇ هاجى مۇراتقا قايتا ــ قايتىلاپ.

هاجى مۇرات ئۇنىڭ چاقناپ تۇرغان كوزلىرىگە قاراپ، بۇ

گەپلەرنىڭ راستلىغىنى بىلىپ، مەغرۇر قىياپەتتە دېدى:

ــ ساڭا خوشاللىق، ئۇزۇن ئۇمۇر يار بولغاي.

سادو ئۇنچۇقماستىن قوللىرىنى كوكسىگە ئېتىلىپ، ئۇنىڭ تىلەكلىرىگە مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

سادو دەرىزىنىڭ قاپاقلىرىنى ئېتىپ، ئوچاقنى ئوتۇن سېلىپ ئوت ياققاندىن كېيىن، ئىنتايىن خوشال ۋە روھلانغان ھالدا مېھمانخانىدىن چىقىپ، بالاچاقىسى تۇرىدىغان ئويگە كىردى. ئاياللار تېخى ئۇخلىماي، مېھمانخانىدىكى خەۋپلىك مېھمانلار توغرىلىق پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى.

2

شۇ ئاخشىمى ھاجى مۇرات قونغان كەنتتىن ئون بەش چاقرىم يىراق بولغان ئالدىنقى سەپتىكى ئوزدۆتۈبىنسكى قورغىنىدىن شاھگىرىن دەرۋازىسىغا قاراپ ئۇچ ئەسكەر بىلەن بىر بەنجاڭ يولغا چىقتى. ئۇلار شۇ چاغدىكى كاپكاز ئەسكەرلىرىنىڭ پوسۇنىدا كالتە جۇۋا، باشلىرىغا پاپاخ، پۇتلىرىغا قونچى تىزىدىن ئاشىدىغان ئوتۇك كىيگەن، جۇۋىلىرىنى قاتلاپ ئوشنىسىگە ئارتىۋالغان ئىدى. قورالىنى مۇرىسىگە ئېسىۋالغان بۇ ئەسكەرلەر ئاۋال جاڭگالدىكى يول بىلەن يۇرۇپ، بەش يۈز قەدەمچە ماڭغاندىن

كېيىن يولدىن چىقىپ، ئوڭغا بۇرالدى، ئۇلار غازاڭلارنى شىلدىرلىتىپ دەسسەپ يىگىرمە قەدەمچە مېڭىپ، سۇنۇپ كەتكەن قاپ-قارا غولى قاراڭغۇدىمۇ كورۇنۇپ تۇرغان بىر تۈپ چىنار-نىڭ يېنىدا توختىدى. بۇ چىنارنىڭ ئەتراپىغا دائىم گۈزەتچى قويۇلاتتى.

ئەسكەرلەر جاڭگالللىقتا كېلىۋاتقاندا دەرەخ شاخلىرى ئۈستىدىن يۇگۈرگەنىدەك كورۈنگەن يوپ-يورۇق يۇلتۇزلار ئەمدى توختاپ قالغانىدەك، قاخشال دەرەخلەر ئارىسىدا جىمىرلايتتى.

ــ ھىلىمۇ ياخشى، قۇرۇق ئىكەن. ــ بەنجاڭ پانوۋ بۇ گەپنى قىلىۋېتىپ مۇرىسىدىن نەيزىلىك مىلتىغىنى ئېلىپ، دەرەخقە تاراققىدە يولەپ قويدى، ئۈچ ئەسكەرمۇ شۇنداق قىلدى.

ــ ھىلى بار ئىدى، چۈشۈرۈپ قويۇپتىمەن-دە، ــ دىدى پانوۋ ئاچچىقلىنىپ، ــ بىر بولسا ئۇنتۇپ قالدىم، بىر بولسا يولدا چۈشۈرۈپ قويدۇم.

ــ نىمە ئىزدەپ يۈرىسەن؟ ــ دەپ سورىدى ئەسكەرلەرنىڭ بىرى بوم، خۇش خۇي ئاۋاز بىلەن.

ــ غاگزامنى ئىزدەپ يۈرىمەن. ئۇ ئوقەت نەگە يوقالغانىدۇ!

ــ سېپى بارمۇ؟ ــ سورىدى ھىلىقى ئەسكەر بوم ئاۋاز بىلەن.

ــ سېپى، مانا ئەمەسمۇ؟

ــ بىز يەرنى ئويۇپ چەكسەكچۇ؟

ــ ھمم، نەدە چېكەتتۇق؟

ـــ بىز ھازىر ئەپلەيمىز.

كۆزەتتە تۇرغاندا تاماكا چېكىش چەكلىنەتتى. لېكىن بۇ كۆزەتچىلەر كوزەتچىگە ئەمەس، ئالدىنقى سەپتىكى قاراۋۇلغا ئوخشايتتى. تاغلىقلار تۈيدۇرماستىن زەمبىرەكلىرىنى سورەپ كېلىپ، قورغاننى ئوققا تۇتاتتى، ئۇلار ئىلگىرى دائىم دىگۈدەك شۇنداق قىلغان، بۇلار بولسا مانا شۇنىڭدىن مۇداپىە كورۈشكە كەلگەن ئىدى، شۇڭا پانوۋ تاماكا چەكمەسلىككە كوڭلى قويماي، ھىلىقى خوش خۇي ئەسكەرنىڭ تەكلىۋىگە ماقۇل بولدى. ئۇ ئەسكەر يانچۇغىدىن قەلەمتۇراچ ئېلىپ، يەرنى ئويۇشقا باشلىدى. ئۇ كىچىككىنە بىر ئورەك كولاپ ئۈستىنى تەكشىلىگەندىن كېيىن، غاگزىنىڭ سېپىنى ئورەككە ئورناتتى، ئاندىن ئورەككە تاماكا سېلىپ، ئۇنى چىڭدىدى، شۇنداق قىلىپ، غاگزا پۈتتى. سەرەڭگە ياققاندا، يەرگە يۈزىنى قىلىپ ياتقان ھىلىقى ئەسكەرنىڭ كەڭ يۈزلىرى يوروپ كەتتى. غاگزىدىن چىرىسلاپ ئاۋاز چىقىشقا باشلىغاندا، پانوۋنىڭ بۇرنىغا تۇتاشتۇرۇلغان تاماكا ھىدى ئۇرۇلدى.

ـــ پۈتتىمۇ؟ ـــ دىدى ئۇ ئورنىدىن قوپۇۋېتىپ.

ـــ پۈتمەيچۇ.

ـــ ياراپسەن، ئاۋدېيۋ! ۋاي شەيتان. قېنى، مەن بىر كورەيچۇ!

ئاۋدېيۋ يانچە يېتىپ، ئاغزىدىن پۈقۈرتۈپ ئىس چىقىرىپ تۇرۇپ، ئورنىنى پانوۋغا بەردى.

پانوۋ يېتىپ تۇرۇپ، غاڭزىنىڭ سېپىنى يېڭى بىلەن سۇرتتى ـ دە، تاماكىنى شوراشقا باشلىدى.

تاماكا چېكىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر پاراڭغا چۈشتى.

ـ ئاڭلىساق، لىەنجاڭ يەنە ئومۇمنىڭ پۇلىنى ئاپتۇ. قىماردا ئۇتتۇرۇۋەتكەن بولسا كېرەك، ـ دېدى بىر ئەسكەر ئەزىملىك بىلەن سوزلەپ.

ـ ئۇ قايتۇرىدۇ، ـ دېدى پانوۋ.

ـ ئۇنىڭ ياخشى ئەپتىسەرلىگىنى هەممە كىشى بىلىدۇ، ـ دېدى ئاۋدېيېۋ جەزىملەشتۇرۇپ.

ـ نەرى ياخشى، ـ دېدى هىلىقى سوز باشلىغان ئەسكەر ئەلەم بىلەن، ـ مېنىڭچە، لىەنىمز ئۇنىڭغا: ئالغان ئىكەنسەن، قانچىلىك ئالدىڭ، بۇنى قاچان قايتۇردىغىنىڭنى ئېيت، دېيىشى كېرەك.

ـ لىەندىن نىمە دېسە شۇ بولمامدۇ، ـ دېدى پانوۋ غاڭزىدىن يىراقلاپ.

ـ دۇرۇست، تەشكىل دىگەن هەممە ئادەمدىن چوڭ، ـ دېدى ئاۋدېيېۋ كەسكىن تۇردە.

ـ سېنى قارا، سۇلۇ سېتىۋېلىش كېرەك، ئەتىياز كېلىۋاتىدۇ، ئوتۇكلەرنى يامتىش كېرەك، هەممىسگە پۇل كېتىدۇ. ئۇ پۇلنى ئېلىپ كەتسە، ... ـ دېدى هىلىقى نارازلىغى بار ئەسكەر سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ.

ـ مېنىڭچە، قانداق قىلىش لىەننىڭ ئىختىيارىدا، ـ دېدى

پانوۋ سوزىنى تەكرارلاپ، ــ بەرمىگەن يېرى يوق، ئالما قايتۇرمىدۇ، بۇنداق ئىش بىر قېتىم بولغىنى يوق.

ئۇ چاغلاردا كاپكازدا ھەر بىر ليەن مالىيە ئىشلىرىنى ئۇزلىرى سايلىغان ئادەم ئارقىلىق باشقۇراتتى، دولەت غەزنىسىدىن كىشى بېشىغا ئالتە يېرىم سومدىن پۇل ئېلىپ، يىمەك ـ ئىچمىگىنى ئوزى قامدايتتى: بەسەي تېرىيتتى، ئوت ئوراتتى، ئات ـ ھارۋا قىلاتتى، سېمىز ئاتلىرى بىلەن ماختىناتتى. ليەنىڭ پۇللىرى ساندۇقتا ساقلىنىپ، ئۇنىڭ ئاچقۇچىنى ليەنجاڭ تۇتاتتى، شۇڭا ليەنجاڭ كوپىنچە ساندۇقتىن پۇل ئېلىپ ئىشلىتىپ كېتەتتى. ھازىرمۇ شۇنداق بولغان ئىدى، ئەسكەرلەرنىڭ سوزلىشۇاتقىنىمۇ شۇ ئىش ئىدى. ھىلىقى روھسز ئەسكەر نېكىتىن ليەنجاڭ ھىساۋاتىنى ئېنىق ئېلىشى كېرەك دېسە، پانوۋ بىلەن ئاۋدېيۇ بۇنداق قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق دېيىشەتتى.

پانوۋدىن كېيىن نېكىتىنمۇ تاماكا چەكتى، ئاندىن كېيىن جۇۋسىنى تېگىگە سېلىپ، دەرەخقە يولىنىپ ئولتۇردى. ئەسكەرلەر جىمىپ قالدى. شامالدا دەرەخلەرنىڭ شىلدىرلىشىدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايتتى. بۇ جىم ـ جىتلىق ئىچىدە تۇرۇپ ـ تۇرۇپ چىلبۇرىلەرنىڭ ھۇۋلىشى، ئىگراشلىرى، غىژىشىلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى.

ــ بۇ شورى قۇرغۇرلارنىڭ ھۇۋلاشلىرىنى قارا، ــ دېدى ئاۋدېيۇ.

ــ ئۇلار سېنى يۇزى مايماقكەن دەپ مازاق قىلىۋاتىدۇ، ــ

دىدى ئاۋازى ئىنچىكە چىقىدىغان توتىنچى ئەسكەر ئۇكرا-ئىن تەلەپپۇزىدا.

ئەترابنى يەنە جىم-جىتلىق باستى. شامالدا شىلدىرلاۋاتقان دەرەخ شاخلىرى ئارىسىدىن يۇلتۇزلار گاھ كۆرۈنۈپ، گاھ كۆرۈنمەي قالاتتى.

— قانداق ئانتونىچ، — دەپ ئۇشتۇمتۇتلا سورىدى خوش كۆڭۈل ئاۋدىيېۋ پانوۋتىن، — سېنىڭمۇ ئىچىڭ پۇشىدىغان چاغ-لىرىڭ بارمۇ؟

— نېمىگە ئىچىم پۇشاتتى؟ — دىدى پانوۋ خوشياقماسلىق بىلەن.

— بەزىدە شۇنداق ئىچىم پۇشىدۇكى، كۆزۈمگە ھەچنېمە كۆرۈنمەي قالىدۇ.

— ھەيىيى، سەنزە! — دىدى پانوۋ.

— ئىچىم پۇشۇپ، پۇلۇمنىڭ ھەممىسىنى ئىچىپ تۈگەتتىم. ئىچىم پۇشۇەردى، مېنىڭمۇ مانا ئەمىسە دەپ ئىچىپ، كۆڭلۈمنى خوش قىلغۇم كەلدى.

— بەزىدە ھاراق ئىچسەڭ تېخىمۇ بولمايدۇ.

— بۇ دېگىنىڭ راست، بىراق ئامالىڭ قانچە؟

— نېمىشقا بۇنداق ئىچىڭ پۇشىدۇ؟

— مەنما؟ ئويىنى سېغىنىپچۇ.

— قانداق؟ ئائىلەڭلار بايما؟

— باي دېگۈدەكمۇ ئەمەس، يەيدىغانلىرىمىز

بار، كۆنمىز ياماڭ ئەمەس.

شۇنىڭ بىلەن ئاۋدىيۇ پانوۋغا نەچچە قېتىم ئېيتقان گەپ-لىرىنى يەنە سوزلەشكە باشلىدى.

ــ مەن ئاكامنىڭ ئورنىغا ئەسكەر بولۇپ كەلگەن، ــ دېدى ئاۋدىيۇ. ــ ئۇ بالىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ بەش جان، مەنچۇ يېڭىلا ئويلەنگەن. ئاپام ماڭا يالۋۇرۇپ كەتتى. مەن ئويلاپ كورۇپ، بارسام باراي، مېنىڭ ياخشىلىغىمنى ئۇنتۇماس دېدىم. مەن خوجايىنىنىڭ قېشىغا باردىم، خوجايىنىمىز ياخشى كىشى ئىدى. ئۇ: ئوغلۇم، بارغىن، دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئاكامنىڭ ئورنىغا ئەسكەر بولۇپ قالدىم.

ــ ھە، بۇ ئىشىڭ ياخشى بوپتىكەن، ــ دېدى پانوۋ.

ــ سەن ئىشەنمەسسەن، ئانتونىچ، ھازىر ئېچىم پۈشۈپ كېتىۋاتىدۇ. مېنى ئاكىسىنىڭ ئورنىغا ئەسكەرلىككە كەلگەن دېگەننى ئاڭلىساملا جۇدۇنۇم ئورلەيدۇ. كىشىلەر: "ئاكاڭ راھەتتە يۇرۇۋاتىدۇ. سەن بۇ يەردە كورگۈلۈكنى كورۈۋاتسەن" دەيدۇ. مەن بۇنى ئويلىغانسېرى ئازاپلىنىمەن. پىشانەمگە پۈتۈلگىنى شۇ بولسا كېرەك.

ئاۋدىيۇ بىر پەس جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن دېدى:

ــ يەنە بىر چەكمەيمزمۇ؟

ــ چەكسەك چېكەيلى، بولە ئەمىسە.

لېكىن ئەسكەرلەر چېكىشكە ئۇلگۈرەلمىدى. ئاۋدىيۇ ئورنىدىن تۇرۇپ غاڭزىنى ئەپلەشتۇرۇپ بولغىچە بوراننىڭ گۈكرىشى

ئىچىده چوڭ يولدىن ئايىاق تىۆشى ئاڭلاندى. پانوۋ ملتىغىنى ئېلىپ، نىكىتىنىنى پۈتى بىلەن تۈرتتى. نىكىتىن ئورنىدىن قوپۇپ، جۈۋىسىنى ئالدى. ئۇچىنچى ئەسكەر بوندارېنكومۇ ئورنىدىن قوپتى.

ــ ئاغىنىلار، مەن بىر چۈش كورۈۋاتاتتىم...

ئاۋدېيېۋ شۇنداق دەۋاتقان بونداربنكونى بىر نوقۇۋندى، ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى جىم بولدى. ئوتۇكنىڭ ئاۋازىغا ئوخشىمايدىغان يېنىك ئايىاق تىۋىشى بارا-بارا يېقىنلاشتى. قاراڭغۇدا يوپۇرماقلار بىلەن شاخلارنىڭ دەسسەلگەن ئاۋازى بارغانسېرى ئېنىق ئاڭلانماقتا ئىدى. ئارقىدىن چېچىنلارنىڭ ئوزىگە خاس تاۋۇش بىلەن سوزلەشكەن ئاۋازى ئاڭلاندى. ئەمدى ئەسكەرلەر ئاۋازنىلا ئاڭلاپ قالماي، دەرەخ ئارىسىدىكى ئوچۇقچىلىقتىن ئىكىكى كىشىنىڭ قارا كولەڭگىسىنىمۇ كوردى. كولەڭگىنىڭ بىرسى پاكارراق، بىرسى ئېگىزرەك ئىدى. كولەڭگىلەر ئەسكەرلەرنىڭ ئۈدۈلىغا كەلگەندە، پانوۋ ملتىغىنى كوتىرىپ، ئىككى ھەمراسى بىلەن چوڭ يولغا چىقىپ.

كىم؟ــ دەپ توۋلىدى.

ــ چېچىن پۇقراسى، ــ دېدى پاكارراغى جاۋاپ بېرىپ. بۇ باتا ئىدى، ــ ملتىقمۇ يوق، قىلىچمۇ يوق، ــ دېدى ئۇ يېنىنى كورسىتىپ، ــ بىز كىنەز بىلەن كورۇشمەكچى.

ھىلىقى ئېگىزرەگى ھەمرىينىڭ قېشىدا ئۇنچۇقماي تۇراتتى. ئۇنىڭدىمۇ قورال يوق ئىدى.

ـــ ئايغاقچىلار، تۆەنجاڭ بىلەن كورۇشكىلى باردىـكەن، ـــ دىدى پانوۋ ھەمراللىرىغا چۈشەندۈرۈپ.

ـــ ۋورونتسوۋ كىنەز بىلەن كورۇشۇش ئىنتايىن زورۇر بولۇپ قالدى، مۇھىم ئىش بار ئىدى، ـــ دىدى باتا.

ـــ بولىدۇ، بولىدۇ، بىز باشلاپ بارايلى، ـــ دىدى پانوۋ، ئاندىن ئاۋدىيۇغا قاراپ ئېيتتى: ـــ بوندارېنكو بىلەن ئىككىڭلار باشلاپ بېرىڭلار. نوۋەتچىگە ئوتكۈزۈپ بېرىپ سىلەر قايتىپ كېلىڭلار. ھېزى بولۇڭلار، ئالدىڭلارغا سېلىپ، ھوشيارلىق بىلەن ئېلىپ مېڭىڭلار. بۇ تاقىر باشلار چاققان كېلىدۇ.

ـــ بۇ نىمە ئىش قىلىدۇ، ـــ دىدى ئاۋدىيۇ نەيزىلىك مىلتىغى بىلەن نەيزە سانچىش ھەركىتىنى كورسىتىپ، ـــ شۇنداق بىر سانچىسام ھەممىسى جەھەننەمگە ئۇزايدۇ.

ـــ ئولىتۇرۇۋۇەتسەڭ، ئۇلارنىڭ نىمىسى قالدۇ، ـــ دىدى بوندارېنكو، ـــ مېڭىشە، كەتتۇق!

ئىككى ئەسكەر بىلەن ئايغاقچىلارنىڭ ئايىاق تىۋىشى بېسىلىغاندا، پانوۋ بىلەن نىكىتىن ئوز ئورۇنلىرىغا قايتىپ باردى.

ـــ ئۇلار نىمە قىلىپ كېچىدە كېلىپ يۈرىدۇ، ـــ دىدى نىكىتىن.

ـــ ئىشى بولغاچقا-دە، ـــ دىدى پانوۋ، ئاندىن: ـــ سوغ بولۇپ كەتتى، ـــ دەپ جۇۋىسىنى ئېچىپ كىيىپ، دەرەخقە يولىنىپ ئولتۇردى.

ئىككى سائەتتىن كېيىن ئاۋدىيۇ بىلەن بوندارېنكو قايتىپ

كەلدى.

ــ قانداق، تاپشۇرۇپ بەردىڭلىمۇ؟ ــ دەپ سورىدى پانوۋ.

ــ تاپشۇرۇپ بەردۇق. تۇەنجاڭنىڭ ئويىدىكىلەر تېخى ئۇخلىماپتىكەن، ئۇدۇل شۇ يەرگە ئاپىرىپ قويدۇق. ھىلىقى تاقىر باشلار شۇنداق ياخشى نىملەر ئىكەن، ــ دىدى ئاۋدېيېۋ ــ ئەزىرايى! مەن ئۇلار بىلەن شۇنداق سوزلىشىپ كەتتىم.

ــ سېنىڭ ئۇلار بىلەن سوزلىشىدىغانلىغىڭنى بىلەتتىم، ــ دىدى نىكىتىن نارازى بولۇپ.

ــ راستلا، خۇددى رۇسلارغا ئوخشاش سوزلەيدىكەن، بىرسى ئويلەنگەن ئىكەن، "مارجاڭ بارمۇ؟" دىسەم، "بار" دىدى. "بالاڭ بارمۇ؟" دىسەم، "بار" دىدى، "كوپىمۇ دىسەم، "ئىككى" دىدى. شۇنداق ياخشى سوزلىشىپ كەتتۇق، ياخشى يىگىتلەر ئىكەن.

ــ ناھايىتى ياخشى، ــ دىدى نىكىتىن، ــ يالغۇز ئۇچراپ قالساڭ، ئۇچەي ـ باغرىڭنى چۈۋۈۋېتىشى مۇمكىن ئىدى.

ــ تاڭ ئېتىشقا ئاز قالدىغۇ دەيمەن، ــ دىدى پانوۋ.

ــ ھەئە، يولتۇزلار ئوچۇپتۇ، ــ دىدى ئاۋدېيېۋ ئولتۇرۇ ـ ۋېتىپ.

ئەسكەرلەر يەنە جىمىپ قالدى.

3

گەزەرمىلەر بىلەن ئەسكەر ھوجرىلىرىنىڭ دەرىزىلىرى قاپ-قاراڭغۇ، لېكىن قورغاندىكى ئەڭ ياخشى بىر ئۆينىڭ دەرىزىسى تېخىچە يوپ-يورۇق ئىدى. بۇ ئۆيدە كۆرىنىسكى تۆەنىنىڭ تۆەنجاڭى، باش قوماندانىنىڭ ئوغلى، ياساۋۇل ئەمەلدار سېمىيون مىخايىلوۋىچ ۋورونتسوۋ كىنەز تۇراتتى. ۋورونتسوۋ ئۇزىنىڭ ئايىلى، پېتېربۇرگىنىڭ داڭلىق ساھىپجامالىلىرىدىن بىرى بولغان ماريە ۋاسىلىيېۋنا بىلەن بىللە تۇراتتى ۋە كاپىكازدىكى مۇشۇ كىچىككىنە قورغاندا ھېچكىم كورۇپ باقمىغان راھەتتە ياشايتتى. ۋورونتسوۋغا بولۇپمۇ ئايىلىغا بۇ يەردىكى تۇرمۇش ئاددى، تولىمۇ جاپالىق تۇيۇلاتتى. يەرلىكلەر بولسا ئۇلارنىڭ بۇ ھەددىدىن زىيادە ھەشەمەتلىك تۇرمۇشىغا ھەيران قالاتتى.

كېچە سائەت ئون ئىكىكى، ھەممە يېرىگە گىلەم سېلىنىغان، دەرىزە پەردىلىرى چۈشۈرۈۋېتىلگەن ئازادە مېھمانخانىدا ئوي ئىگىسى مېھمانلار بىلەن توت شام يېقىلغان يۇمۇلاق شىرەدە قەرت ئويناپ ئولتۇراتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى يۈزى سوزۇنچاق، چاچلىرى ئاق سېرىق كەلگەن، ياساۋۇل ئەمەلدارلىق بەلگىسىنى تاقىغان بىرسى ئوي ئىگىسى، تۆەنجاڭ ۋورونتسوۋ، ئۇنىڭ

ئۇدۇلىدىكى چاچلىرى ياخشايغان، چىرايى سولغۇن يىگىت پېتىربۇرگ داشۇبىسنى پۈتتۈرگەن باكالاۋىر بولۇپ، ۋوروبتسوۋا خانىم ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى ئېرىدىن بولغان كىچىك ئوغلىنى ئوقۇتۇشقا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن ئوقۇتقۇچى ئىدى. بۇلارغا قارشى ئويناۋاتقان ئىككى ئەپتىسەرنىڭ كەڭ يۈزلۈك، ئوڭى قىزىل كەلگىنى گۈۋۈلدىيىدىن يوتكەپ كېلىنگەن لىيەنجاڭ پولىتاراتسكى، تىك ئولتۇرغان، كېلىشكەن، تەمكىن كەلگىنى تۇغۇنىنىڭ فۇگۇەنى ئىدى. ئىگىز بويلۇق، قارا قاش، كوزلىرى چوڭ كەلگەن ساھىپجامال ماريە ۋاسىلىيېۋنا پولتاراتسكىنىڭ يېنىدا ئۇنىڭ قەرت ئويناشقا قاراپ ئولتۇراتتى. كەڭ كوينەكلىرى ئۇنىڭ پۈتلىرىغا تېگىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ سوزى، قاراشلىرى، كۈلكىسى، ھەر بىر ھەركىتى ۋە ئۇنىڭدىن كېلىۋاتقان ئەترە پۇراقلىرىدىن پولتاراتسكى مەس بولۇپ، ئېسىنى يوقاتقان ئىدى ۋە شۇ تۇرقىدا ساھىپجامالنىڭ ئوز يېنىدا ئىكەنلىگىدىن باشقا ھىچ نەرسىنى سەزمەيتتى. شۇڭا ئۇ قەرتىتە ئارقا-ئارقىدىن خاتالىشىپ، شىرىگىنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرۈپ قويدى.

پولتاراتسكى تۈزىنى چۈشكەندە، فۇگۇەن:

ــ بولمىدى، بۇنداق ئويىنساق قاملاشمايدۇ! يەنە بىر تۈز زايا كەتتى، ــ دىدى قىزىرىپ.

پولتاراتسكى خۇددى ئەمدى ئويغانغان كىشىدەك، يوغان، قاپ-قارا كوزلىرى بىلەن، نارازى بولۇۋاتقان فۇگۇەنىگە ئەجەپلىنىپ قارىدى.

ـــ ئۇنى كەچۈرۈڭ، ـــ دېدى مارىيە ۋاسىلىيېۋنا كۈلۈپ تۇرۇپ، ئاندىن پولىتاراتسىكىگە قاراپ، ـــ مەن سىزگە ئېيتمەدىمۇ، ـــ دەپ ئەسكەرتتى.

ـــ سىزنىڭ ئېيتقىنىڭىز زادىلا بۇ ئەمەس، ـــ دېدى پولىتاراتسكى كۈلۈپ.

ـــ نىمىشقا ئۇ ئەمەس؟ ـــ دەپ ئۇمۇ كۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇ كۈلكىسى پولىتاراتسكىنى شۇ قەدەر ھاياجانلاندۇرۇپ، شۇ قەدەر خوشال قىلدىكى، ئۇ قىزىرىپ كېتىپ، قەرتىنى ئېلىپلا شلاشقا باشلىدى.

ـــ سەن شۇنىمايسەن، ـــ دېدى فۇگۇەن زەردە بىلەن، ئاندىن ئۇ ياقۇت كوزلۇك ئۇزۇك سالغان ئاپپاق قوللىرى بىلەن قەرتىنى تېزرەك تارقىتىپ تۈگىتۈۋېتىشكە تىرىشقاندەك، ئىتتىك ـ ئىتتىك تارقىتىشقا باشلىدى.

شۇ ئەسنادا كىنەزنىڭ خىزمەتكارى مېھمانخانىغا كىرىپ كىنەزنى نوۋەتچىنىڭ بىر ئىشقا چاقىرغانلىغىنى ئېيتتى.

ـــ جاناپلار، ئەپۇ قىلىڭلار، ـــ دېدى كىنەز ئىنگلىزچە تەلەپپۇزدا، ـــ ماريە، سەن مېنىڭ ئورنۇمدا ئويىنىغىن.

ـــ رازىمۇ سىلەر؟ ـــ دەپ سوراپ ئىگىز بويلۇق خانىم لىككىدە ئورنىدىن تۇردى، ئۇنىڭ يېپەك كويىنىگى شىپىرلاپ، چىرايىدا بەختلىك ئاياللارغا خاس كۈلكە ئويىنىدى.

ـــ مەن ھەرقاچان رازىمەن، ـــ دېدى فۇگۇەن، ئۇ ھازىر پەقەت قەرت ئويناشنى بىلمەيدىغان كىنەز خانىم بىلەن قارىمۇ ـ

قارشى ئويناپدىغانلىغىغا خۇرسەن ئىدى. پولتاراتسكى بولسا قوللىرىنى يېيىپ كۆلۈمسىرەپ قويدى.

كىنەز مېھمانخانىغا قايتىپ كەلگەندە، ئويۇن ئاياقلىشاي دەپ قالغان ئىدى. ئۇ ئىنتايىن خوشال كىرىپ كەلدى.

ــ مېنىڭ سىلەرگە قانداق مەسلىھەت بېرىدىغانلىغىمنى بىلەمسىلەر؟

ــ نىمە؟

ــ بىر رۇمكىدىن شامپانسكى ئىچەيلى.

ــ مەن ھەرقاچان تەييار، ــ دىدى پولتاراتسكى.

ــ ئۇنداق بولسا ئىنتايىن ياخشى، ــ دىدى فۇگۇەن.

ــ ۋاسلى، ھاراق ئەكەل، ــ دىدى كىنەز.

ــ سىزنى نىمگە چاقىرىپتۇ؟ ــ دەپ سورىدى ماريە ۋاسلىيېۋنا.

ــ نوۋەتچىدىن باشقا يەنە ئىككى كىشى بار ئىكەن.

ــ كىم، نىمە دەيدۇ؟ ــ دەپ سورىدى ماريە ۋاسلىيېۋنا ئالدىراپ.

ــ دىگىلى بولمايدۇ، ــ دىدى ۋورونتسوۋ مۇرىسىنى قىسىپ.

ــ دىگىلى بولمايدۇ، ــ دەپ ماريە ۋاسلىيېۋنا تەكرارلىدى ۋە: ــ خوپ، بىلىپ قالارمىز، ــ دىدى.

شامپانسكى كەلتۇرۇلدى، مېھمانلار بىر رۇمكىدىن ئىچىشتى- دە، ئويۇننى تۇگىتىپ، ھىساپلىشىپ، خوشلىشىشقا باشلىدى.

ــ ئەتە سىزنىڭ لىيەنىكىز جاڭگالغا ياغاچ كەسكىلى

بارامدۇ؟①

ـــ هەئە، مېنىڭ لېەنىم باردۇ، قانـداق؟

ـــ ئۇنداقتا ئەتە كۆرىشىمىز، ـــ دېـدى كىنەز سەل كۆلۈمـسىرەپ.

ـــ ناھايىـتى ياخـشى، ـــ دېـدى پولتاراتسـكى، بىراق ئۇ ۋورونتـسوۋنىڭ سوزىـنى چۈشەنـمـدى، ئۇنىڭ ئەس-يادى ماريە ۋاسلىيېۋنانىڭ ئاپپاق، يوغان قولىدىن تۆتۈپ خوشلىشـۋېلىشتا ئىدى.

ماريە ۋاسلىيېۋنا ئادەتتى بويىچە، پولتاراتسكىنىڭ قوللىرىنى قاتتىق سقىپلا قالماستىن، تېخى قاتتىق بىر سىلكىپ قويدى. ئۇ قەرت ئويىنغاندا قەرتنى غىشـتىن باشلاپ، خاتالاشـقانـلىغىنى پولتاراتسكـىنىڭ ئېسـگە سېلىپ، مېيـغىدا كۆلۈپ قويدى. بۇ كۆلكىسى پولتاراتسكىگە كوڭۈلنى مەپتۇن قىلىدىغان، يېقىملىق، چوڭقۇر مەنىلىك بولۇپ تۇيۇلدى.

پولتاراتسكى كوڭلى خوش ھالـدا ئويىگە قايتتى. بۇنـداق خوشاللىق پەيزىـنى ئۇزىگە ئوخـشاش ئاقسوڭەكـلەر ئاربـسىدا

① شۇ چاغدىـكى چار روسىيە ئەسكەرلىرى كاپـكازدا شامل بىلەن ئۇرۇش قىلغاندا، دۇشمەننىڭ جاڭگالـدىن ئۆتۈشتۈمـتۇت ھۇجۇم قىلىشـدىن مۇداپىە كورۇش ئۈچۈن "ياغاچ كېسىش سىياسىتى" نى قوللىنىپ، جاڭگاللىقلاردا كەڭ يول ئېچىپ، تەدرىجى ئىلگەرىلىگەن.

چوڭ بولغان ۋە تەربىيە كورگەن كىشى ھەربىدە نەچچە ئايلاپ بويتاق ياشىغاندىن كېيىن ئوزىنىڭ بۇرۇنقى تۇرمۇش مۇھىتىدەك شارائىتتا ياشاۋاتقان ئايالىنى يەنە كېلىپ مارىيەدەك كىنەز خانىمنى كورگەندە ئاندىن سۇرەلەيتتى.

ئۇ بىر ھەمرىيى بىلەن ياتىدىغان ياتاقتا كېلىپ، ئىشكىنى ئىتتەردى. لېكىن ئىشىك ئىلىقلىق ئىدى. قېقىپ باقتى، يەنە ئېچىلمىدى، ئۇ جۇدۇنى ئورلەپ، پۇتى ۋە قىلىچى بىلەن ئىشكىنى تاقىلداتتى. بىر كەمدە ئايال تۇشى ئاڭلىنىپ، خىزمەتچى — پولتاراتسكىنىڭ ئوي خىزمەتچىسى ۋاۋىلو ئىلگەكنى ئالدى.

— نىمە دەپ ئىشكىنى ئىلىپ قويدۇڭ؟ كالۋا!

— ئىلىپ قويمىسام بولامدۇ، ئالكسي ۋلادىمىر...

— يەنە مەس بولۇۋالغىنىڭىنى. ۋوي سېنى... پولتاراتسكى ۋاۋىلونى ئۇرماقچى بولۇپ، پەيلىدىن ياندى.

— خەير، بۇدا ئوتكۇزۇۋېتەي، شام يانىدۇر.

— مانا ھازىر.

ۋاۋىلونىڭ ھاراق ئىچكىنى راست ئىدى. ئۇ لاۋازىماتىچىغا نام بېرىش زىياپىتىدە ئىچكەن. ئۇ ئويگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئوزىنىڭ ھال-كۇننى لاۋازىماتچى ئىۋان ماكايىچىنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ئويغا چومدى. ئىۋان ماكايىچىنىڭ تاپاۋىتى بار، ئويلۇق-ئوچاقلىق بولغان، بىر يىلدىن كېيىن ھەربى تۇرمۇشتىن پۇتۇنلەي قۇتۇلۇشى كوزگە كورۇنۇپ تۇراتتى.

ۋاۋىلوچۇ، ئۇ كىچىگىدىن باشلاپلا بۇقۇرىغا، مۇنداقچە ئېيتقاندا، خوجايىنلارغا خىزمەتكارلىقىغا ئېلىنىغان، ئەمدى بولسا ئۇنىڭ يېشى قىرىقتىن ئاشتى، لېكىن تېخىچە ئويلۇك-ئوچاقلىق بولغىنى يوق. تۈتامى يوق بۇ خوجايىن بىلەن ھەر ياقلاردا كۈن ئوتكۈزۈپ كەلدى. تەلىيىگە، خوجايىن ياخشى كىشى بولغاچقا ئانچە كوپ ئۇرۇپ تىللىمايدۇ. لېكىن مۇشۇمۇ تۇرمۇش بولدىمۇ؟ "خوجايىن كاپكازدىن قايتقانىدىن كېيىن سېنى ئازات قىلىمەن دەيدۇ، ئازات بولغاندىن كېيىن نەگە باراتتىم... ئىتنىڭ كۈنىنى كورىدىغان گەپ." ۋاۋىلو ئەنە شۇلارنى ئويلاپ، قاتتىق ئۇيقۇسى كەلگەندىن كېيىن، بىرسى كىرىپ ئۇنى-مۇنى ئوغرىلاپ چىقىپ كەتمىسۇن دەپ ئىشكىنى ئىلىپ قويۇپ، يېتىپلا ئۇيقۇغا كەتكەن ئىدى.

پولتاراتسكى ئويگە كىردى، بۇ يەردە ئۇنىڭ تىخونوۋ دېگەن بىر خىزمەتدىشى ياتاتتى.

—قانداق، ئۇتتۇرۇۋەتتىڭمۇ نېمە؟—دېدى تىخونوۋ ئويغىنىپ.

—ياق ئون يەتتە سوم ئۇتتۇم، ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر بوتۇلكا شامپانسكىنى قۇرۇتىۋەتتۇق.

—يەنە مارىيە ۋاسىلىيېۋناغا قاراپ ئولتۇردۇم دېگىنە؟

—دىمىسەڭمۇ، مارىيە ۋاسىلىيېۋناغا قاراپ ئولتۇردۇم،— دېدى پولتاراتسكى.

—ئورۇندىن تۇرۇش ۋاقتىمىز يېقىنلاپ قالدى،—دېدى

تەخونوۋ، ـ سائەت ئالتىدە ئاتلىنىمىز.

ـ ۋاۋلو، ـ پولتاراتسكى توۋلىدى، ـ ئېسىگىدە بولسۇن، مېنى ئەتە سائەت بەشتە ئويغىتىپ قوي.

ـ سىزنى قانداق ئويغىتىمەن، مېنى يەنە دۇمبالارسىز- مىكىن.

ـ ئويغات دېگەندەكىن ئويغات، ئۇقتۇڭمۇ؟

ـ خوپ.

ۋاۋلو ئوتۇك بىلەن كىيىم ـ كېچەكنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى، پولتاراتسكى كارۋاتتا يېتىپ، خۇش خۇي ھالدا بىر تال تاماكا تۇتاشتۇرۇپ، شامنى پۈلەپ ئوچۇرۇۋەتتى. قاراڭغۇدا ماريە ۋاسىلىيېۋنانىڭ خۇش خۇي چىرايى ئۇنىڭ كوز ئالدىدا پەيدا بولدى.

ۋورونتسوۋ ئەر ـ خوتۇن ئىككىسىمۇ شۇ ھامانلا ئۇخلىمىدى. مېھمانلار كەتكەندىن كېيىن، ماريە ۋاسىلىيېۋنا ئېرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ زەردە بىلەن مۇنداق دېدى:

—Eh bien, vous aller me dire ce que c'est?

—Mais, ma chère ···

—Pas de 'ma chère'! C'est un émissaire, n'est-ce pas?

—Quand même je ne puis pas vous le dire.

—Vous ne pouvez pas? Alors c'est moi qui vais

vous le dire!

— Vous?①

— هاجی مۇرات؟ شۇنداقمۇ؟ — دىدى خانىم، ئۇ بىرنەچچە كۈندىن بۇيان هاجى مۇرات بىلەن سوھبەت بولۇۋاتقانلىغىنى ئاڭلىغان ئىدى، شۇڭا ئۇ بۇ يەرگە كەلگەن كىشىنى هاجى مۇرات دەپ ئويلىغان ئىدى.

ۋورونتسوۋ ياق دىيەلمىدى. لېكىن ئۇ كەلگەن كىشىنىڭ هاجى مۇرات ئەمەس، هاجى مۇراتنىڭ ياغاچ كېسىدىغان يەردە ئەتە ئۇزى بىلەن كورۇشىدىغانلىغىنى مەلۇم قىلىپ كەلگەن ئايغاقچى ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ، خوتۇننىڭ كۆڭلىنى تىندۇردى.

قورغاندا مەنسىز ياشاپ كەلگەن بۇ ياش ئەر — خوتۇن بۇ ئىشقا ئىنتايىن خوشال بولىدى. ئۇلار بۇ خەۋەرنى ئاتىسى ئاڭلىسا چېچىگى چاي بولۇپ كېتىدىغانلىغى توغرىلىق سوزلىشىپ، سائەت ئىككى بولغاندا يېتىپ ئۇخلىدى.

---

① فرانسۇزچە: — هە، ئېيتىڭا، نىمە ئىش ئۇ؟

— بىراق، جېنىم...

— نىمە، "جېنىم"! ئۇنىڭ ئايغاقچى ئىكەنلىگى ئۈچۈن — ئوچۇق تۇرمامدۇ؟

— شۇنداق بولسىمۇ، مەن سىزگە ئېيتىپ بېرەلمەيمەن.

— ئېيتىپ بېرەلمەمسىز؟ ئۇنداق بولسا مەن سىزگە ئېيتاي!

— سىز؟

4

شاملىنىڭ قوغلاشقا ئەۋەتكەن مۇرتلىرىدىن قېچىپ يۈرۈپ، ئۈچ كۈندىن بۇيان كوز يۇممىغان هاجى مۇرات سادو ئوزىگە تېچ ئۇيقۇ تىلەپ چقىپ كەتكەندىن كېيىن دەرهال ئۇيقۇغا كەتتى. ئۇ ئوي ئىگىسى قويۇپ بەرگەن ماموق ياستۇقتا قولـلىرىنى بېشىغا قويۇپ، يېشىنىمەيلا ياتقان، جەينىگى ياستۇقتا پېتىپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭدىن سەل نېرىراقتا ــ تام تۈۋىدە ئېلدار ياتقان ئىدى. ئۇ پۈت ـ قوللىرىنى كېرىپ، ئوڭدا ياتاتتى، ئۇنىڭ ئاق چېركەسكىسى ئۈستىدىن قارا ئوقدان ئېسىۋالغان مەيدىسى ياستۇقتىن قېڭىيىپ چۈشۈپ كەتكەن، يېڭى چۈشۈـرۇلگەن كوپ ـ كوك بېشىدىن ئىگىز كورۈنەتتى. ئانچە ـ مۇنچە ساقال ـ بۇرۇت چىققان كالپۇكلىرى بىر نەرسە ئېچۇاتقان كىچىك بالىنىڭكىدەك بىر ئېچىلىپ، بىر يۇمۇلاتتى. ئۇمۇ هاجى مۇراتقا ئوخشاش، يېشىنمەي ياتقان ئىدى، بېلىدە تاپانچا بىلەن خەنـجىرى بار ئىدى. ئوچاقتىكى ئوتۇن كويۇپ بولغان، ئوچاق بېشىدىكى چىراق پىلىلداپ يېنىپ تۇراتتى.

تۇن يېرىمى بولغاندا، مېهمانخانىنىڭ ئىشىگى غىچىرلاپ ئېچىلدى. هاجى مۇرات دەرهال ئويغىنىپ، تاپانچىسىنى قولىغا

ئالدى. سادو ئاستا مېڭىپ كىرىپ كەلدى.

ــ نىمە ئىش، ــ دەپ سورىدى ھاجى مۇرات ئۇخلىمىغاندەك سەگەكلىك بىلەن.

ــ ئويلىنىش كېرەك، ــ دېدى سادو ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىدا زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ، ــ سېنىڭ كەلگىنىڭنى بىر ئايال ئوگزىدە تۇرۇپ كورۇپ قېلىپ ئېرىگە ئېيتقان ئىكەن، ھازىر پۈتۈن مەھەللە بىلىپ كېتىپتۇ. ھىلى خوشنامنىڭ خوتۇنى مېنىڭ خوتۇنۇمغا قېرىنداشلارنىڭ سېنى توسماقچى بولۇپ مېچىت يېنىغا توپلىنىۋاتقانلىغىنى ئېيتىپتۇ.

ــ ئۇنداقتا، كېتىش كېرەك، ــ دېدى ھاجى مۇرات.

ــ ئاتنى جابدۇپ قويدۇق، ــ دېدى ــ دە، سادو ئويدىن چىقىپ كەتتى.

ــ ئىلدار، ــ دېدى ھاجى مۇرات پەس ئاۋاز بىلەن. ئىلدار ئوزىنىڭ ئىسمىنى، مۇھممى، پىرى ــ ئۇستازىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، چەبدەسلىك بىلەن لىككىدە ئورنىدىن قوپۇپ، پاپىغىنى تۇزىدى. ھاجى مۇرات قورالىنى ئېسىپ، بۇركىسىنى يېپىندى. ئىلدارمۇ شۇنداق قىلدى. ئىككىيلەن ئاستا ئويدىن چىقىپ، لەمپىنىڭ ئاستىغا كەلدى. ھىلىقى قارا كوز بالا ئاتلارنى ئەكەلدى. كوچىدا ئاتنىڭ تىۋشى ئاڭلىنىشى بىلەن خوشنا ئويىنىڭ ئىشىگىدىن بىرسى بېشىنى چىقاردى. يەنە بىرەيلەن ياغاچ كەشنى تاراقلىتىپ دوڭدىكى مېچىتكە قاراپ يۈگرەپ كەتتى.

ئاي قاراڭغۇسى ئىدى. قاپ ــ قاراڭغۇ ئاسماندا يۇلتۇزلار

جمىرلايتتى، قاراڭغۇدا ئويلەرنىڭ ئوگزىلىرى، كەنتتىكى ھەم-مىدىن ئىگىز، پەشتاقلىق مېچىت كورۇنۇپ تۇراتتى. مېچىتتىن گودۇڭ-گودۇڭ ئاۋاز ئاڭلىناتتى.

ھاجى مۇرات بىر قولى بىلەن مىلتىغىنى تۇتۇپ، بىر پۇتىنى ئۇزەڭگىگە ئېلىپ، بىر ئىرغىپلا ئاتقا مىنۋالدى.

ـــ خۇدايىمغا ئامانەت، ـــ دىدى ئۇ ئوي ئىگىسىگە ئوڭ پۇتىنى ئۇزەڭگىگە سېپىۋېتىپ، ئاتنى تۇتۇپ تۇرغان بالىنى قامچىسىنىڭ سېپى بىلەن بوش نوقۇپ قويدى، بالا ئوزىنى چەتكە ئالدى. ئات قانداق مېڭىشنى ئوزى بىلگەندەك، تار كوچىدىن چوڭ يولغا قاراپ چاپتى. ئېلدارنىڭ ئېتىمۇ كەينىدىن ماڭدى. جۇڭا كىيگەن سادو ئىكىكى قولىنى پۇلاڭلىتىپ، تار كوچىدا ئۇلارنىڭ كەينىدىن بىر دەم ئۇ ياققا، بىر دەم بۇ ياققا يۈگرۈپ كېلەتتى. كوچىنىڭ ئاغزىغا كەلگەندە، يولنى كېسىپ ئوتكەن بىر كولەڭگە كورۈندى، ئارقىدىن يەنە بىرسى پەيدا بولدى.

ـــ توختا، سەنلەر كىم؟ جىم تۇرۇڭ! ـــ دەپ توۋلىدى بىرسى، بىرنەچچە ئادەم يولنى توستى.

ھاجى مۇرات توختىماي، يېنىدىن تاپانچىسىنى ئېلىپ، ئۇدۇل شۇلارغا قاراپ ئات سالدى، يولدا تۇرغانلار ئوزىنى چەتكە ئالدى، ھاجى مۇرات ئارقىسىغا قاراپمۇ قويماي، چوڭ يول بىلەن ئۇچقاندەك يۇرۇپ كەتتى. كەينىدىن ئېلدارمۇ ئېتتىك چاپتى. بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئىككى پاي ئوق ئېتىلدى، ئوق ھېچقايسىسىغا تەگمەي، ھاۋادا ۋىڭىلداپ ئوتۇپ كەتتى. ھاجى مۇرات

شۇ تېزلىك بىلەن ئۇچ يۈز قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، ھاسىرىغان ئېتىنى ئاستىلىتىپ، ئەتراپقا قۇلاق سالدى. ئالدىدىكى سايدا تاغ سۇيى شاقىراپ ئېقىۋاتاتتى. كەينىدىكى كەنتتىن خورازلار-نىڭ چىللىشى ئاڭلىناتتى. بۇ ئاۋازلارنىڭ ئېچىدىن بارغانسېرى يېقىنلىشىۋاتقان ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىشى ۋە كىشىلەرنىڭ ۋاڭ-چۇڭى ئاڭلىناتتى. ھاجى مۇرات ئېتىنى دىۋىتىپ، ئوتتۇراھال تېزلىكتە يۇرۇپ كەتتى.

ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقانلار ھاجى مۇراتقا تېزلا يېتىشىۋالدى. بۇ يىگىرمە نەچچە ئاتلىقنىڭ ھەممىسى ھىلىقى كەنتنىڭ ئادەملىرى بولۇپ، ئۇلار ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىنى توسماقچى ئىدى، ياكى ھېچ بولمىغاندا، شاملىنىڭ ئالدىدا تىل قىسىنچىلىغا قالماسلىق ئۈچۈن ئۇنى توسماقچى بولغانىدەك قىلاتتى. ئۇلار يېقىنلىشىپ، قاراڭغۇدا ھەممىسى كورۇنگەندە، ھاجى مۇرات ئاتنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ توختاپ، ئادىتى بويىچە سول قولى بىلەن تاپانچا قېپىنى تۈتۈپ، ئوڭ قولى بىلەن تاپانچىنى ئالدى. ئېلدارمۇ شۇنداق قىلدى.

ــ سىلەر نېمە قىلماقچى؟ ــ دەپ توۋلىدى ھاجى مۇرات، ــ مېنى تۇتماقچىمۇ؟ قېنى، تۇتۇڭلار ئەمىسە! ــ ئۇ قولىنى كوتەردى. كەلگەنلەر توختاپ جىم تۇرۇشتى.

ھاجى مۇرات تاپانچىنى تۇتقان پېتى جىلغىغا چۈشۈپ كەتتى. قوغلىغۇچىلار يىراقتىن ئەگىشىپ كەلدى. ھاجى مۇرات جىلغىنىڭ ئۇ قېتىغا ئوتكەندە، قوغلاپ كەلگەنلەر ئۇنىڭغا ۋاقىراپ،

بىر-ئىككى ئېغىز سوز قىلىماقچى بولۇشتى. ھاجى مۇرات بىر پاي ئوق بىلەن جاۋاپ بېرىپ، ئېتىنى چاپتۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئېتىنى توختاتقاندا، جاڭگالدىكى سۈنىك شاقىرىشى، ھۇقۇشنىك تۇرۇپ-تۇرۇپ ھۇۋلىشى تېخىمۇ ئېنىق ئاڭلانغاندىن باشقا، قوغلىغۇچىلارنىك ئاۋازىمۇ، خورازلارنىك چىللىشىمۇ ئاڭلانمىدى. ئالدى تەرەپتە كورۇنگەن جاڭگال ئۇنىك مۇرتلىرى ئۇنى ساقلاپ تۇرماقچى بولغان جاي ئىدى. ھاجى مۇرات جاڭگالغا يېقىن كېلىپ توختاپ، ئېغىر بىر تىنىۋالغاندىن كېيىن بىر ئىسقىرتىتى-دە، ئاندىن ئەتراپقا قۇلاق سالدى. بىر دەمدىن كېيىن جاڭگالدىن ئاشۇنداق ئىسقىرتقان ئاۋاز ئاڭلاندى. ھاجى مۇرات چوڭ يولدىن چىقىپ، جاڭگالغا كىردى. يۈز قەدەمچە ماڭغاندىن كېيىن، جاڭگالىلىقنىك ئارىسىدا گۈلخان، گۈلخان چوڭىسىدە ئادەملەرنىك كولەڭگىسى، گۈلخان يورۇغىدا يېرىمى يورۇپ تۇرغان پۈتى چۈشەپ قويۇلغان ۋە ئىگەرلەنگەن ئات كورۇندى.

گۈلخان يېنىدىكىلەردىن بىرسى ئىتتىك قوپۇپ ھاجى مۇراتنىك ئالدىغا كېلىپ، ئاتنىك تىزگىنىنى قولىغا ئېلىپ، ئۈزەڭگىسىنى تۇتتى. بۇ ھاجى مۇراتنىك قول بېرىشكەن ئىنسى، ئۇنىك بارلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئاۋارىيە يىگىتى خەنەفى ئىدى.

ــ ئوتنى ئوچۇرۇڭلار، ــ دىدى ھاجى مۇرات ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

ئۇلار گۈلخاننى چۈۋۈپ، كويۇۋاتقان چۈچۈلىلارنى دەسسەپ ئوچۇرۇشكە باشلىدى.

ــ باتا بۇ يەرگە كەلدىمۇ؟ ــ دەپ سوردى هاجى مۇرات يەرگە سېلىپ قويۇلغان بۇركىغا يېقىنلاپ كېلىۋېتىپ.

ــ كەلدى، خان مەغەم بىلەن كەتكىنىگىمۇ خېلى بولدى.

ــ قايسى يول بىلەن كەتتى؟

ــ ماۋۇ يول بىلەن، ــ خەنەفى هاجى مۇرات كەلگەن يولنىڭ قارشى تەرىپىنى كورسىتىپ جاۋاپ بەردى.

ــ ياراپدۇ، ــ دېدى هاجى مۇرات تاپانچىسىنى ئېلىپ ئوق بېسىپ، ــ ئاگاه بولۇش كېرەك، مېنى قوغلاۋاتقان ئادەم بار. ــ ئۇ بۇ سوزنى هىلىقى ئوتنى دەسسەپ ئوچۇرگەن ئادەمگە ئېيتتى.

بۇ ئادەم هەمزەلى ئىسىملىك چېچەن ئىدى. هەمزەلى بۇركا ئۇستىدىكى ملتىقنى ئېلىپ، ئۇنىدىمەستىن جاڭگالىنىڭ هاجى مۇرات كەلگەن تەرىپىدىكى بوشلۇقىنىڭ چېتىگە باردى. ئېلدار ئاتتىن چۈشۈپ، ئوزىنىڭ ئېتى بىلەن هاجى مۇراتنىڭ ئېتىنى دەرەخقە قاڭتۇرۇپ قويىدى؛ ئاندىن ئۇمۇ هەمزەلىگە ئوخشاش ملتىقنى ئېلىپ، جاڭگالنىڭ يەنە بىر تەرىپىگە باردى. ئوت ئوچۇرۇلگەن بولسىمۇ، ئەتراپ بۇرۇنقىدەك قاپ-قاراڭغۇ ئەمەس ئىدى. ئاسماندىكى يۇلتۇزلار خىرە-شىرە چاقنايتتى.

هاجى مۇرات يۇلتۇزغا قاراپ، هۇكەرنىڭ تىكلەشكەنلىگىنى كورۇپ، يېرىم كېچىدىن ئاشقانلىغىنى، بامدات نامزىغا ئاز

قالغانلىغىنى بايقىدى ۋە ھەمزىلى دائىم خۇرجۇنغا سېلىپ يۈرىدىغان چوگۇنىنى ئېلىپ بۇركىسنى يېپىنىپ، سۇنۇق بويىغا تاھارەت ئېلىشقا كەتتى.

ھاجى مۇرات ئايىغىنى سېلىپ تاھارەت ئېلىپ بولغاندىن كېيىن، بۇركىنى جەينەماز قىلىپ، قىبلىگە قاراپ ناماز ئوقۇشقا باشلىدى. ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن بۇرۇنقى ئورنىغا كەلدى، بۇ يەردە بىر خۇرجۇن تۇراتتى. ئۇ بۇركىنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرۇپ، جەينىگى بىلەن تىزىغا تايىنىپ، بېشىنى سېلىپ ئويغا چومدى.

ھاجى مۇرات ئۇزىنىڭ تەلىيىگە ئىشىنەتتى. بىرەر ئىشنى باشلىماقچى بولغاندا، ئىشى ئوڭدىن كېلىدىغانلىغىغا ئىشىنەتتى، دىمىسمۇ، ئىشى ھەمىشە ئوڭدىن كېلەتتى. ئاندا-ساندا يۇز بېرىپ قالغان تاسادىپىلىقلارنى ھىساپقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ بوران-چاپقۇنلۇق ھەرىيى تۇرمۇشى ئەنە شۇنداق ئوتتى. شۇڭا ئۇ ھازىرمۇ بۇرۇنقىدەك ئىشەنچىە ئىدى. ئۇ ۋورونتسوۋ ئوزىگە بېرىدىغان قوشۇنىنى باشلاپ شامل بىلەن ئېلىشىپ، ئۇنى تۇتقۇن قىلىپ، ئەنتىنى ئېلىشنى، بۇنىڭ ئۈچۈن چارپادىشانىڭ مۇكاپات بېرىدىغانلىغىنى، شۇنداق قىلىپ ئاۋارىيىگىلا① ئەمەس، پۈتۈن چېچىنلەرگىمۇ ھوكۇمرانلىق قىلىدىغانلىغىنى ئويلاپ، تۇيمايلا ئۈخلاپ قالدى.

---

① ئاۋارىيە ــ 14 ــ ئەسىردە تاغلىق داغستاندا ئوتكەن بىر خانلىق.

ئۇ چۈش كوردى، چۈشده ئۇ قېرىنداشلىرى بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، "ھاجى مۇرات كەلدى!" دەپ توۋلىشىپ، شاملىغا قارشى ئاتاكىغا ئوتۇپ، شاملىنى خوتۇنى بىلەن تۇتقۇن قىلدى، ھاجى مۇرات ئۇنىڭ خوتۇنىنىڭ دات-پەريادىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتتى. ئەسلىده چىلبۇرىلەرنىڭ ھۇۋلىشى، غىڭشىپ ئىڭراشلىرى ئۇنىڭغا "لائىلاھه" دەپ ئوقۇلغان تەكبىر، "ھاجى مۇرات كەلدى!" دىگەن قىقاس-چۇقان، شاملىنىڭ خوتۇنىنىڭ يىغا-زارىسى بولۇپ ئاڭلىنىپ، ئۇنى ئويغىتىۋەتكەن ئىدى. ھاجى مۇرات بېشىنى كوتىرىپ، دەرەخ ئارىسىدىن ئاقىرىشقا باشلىغان شەرق تەرەپكە قاراپ، ئوزىدىن نېرىدا ئولتۇرغان مۇرىدىدىن خان مەغەمنى سورىدى. ھاجى مۇرات خان مەغەمنىڭ تېخىچە كەلمىگەنلىگىنى ئاڭلاپ، بېشىنى سىلىپ ئۇخلاشقا باشلىدى.

ئۇ ئەلچىلىككە بېرىپ قايتقان باتا بىلەن خان مەغەمنىڭ خوشال ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئويغىنىپ كەتتى. خان مەغەم دەرھال ھاجى مۇراتنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئوزىنى قانداق قارشى ئېلىپ كىنەزنىڭ يېنىغا باشلاپ بارغانلىغىنى، كىنەز بىلەن قانداق سوزلەشكەنلىگىنى، كىنەزنىڭ قانداق خوشال بولۇپ، ئەتە ئەتىگەندە مىچىك دەريياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى شالىنسكى ئوتلىغىدا-رۇسلار ياغاچ كېسىدىغان يەردە ئۇچرىشىشقا ماقۇل بولغانلىغىنى ئېيتتى. باتا ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ، ئوزىنىڭ بىلگەنلىرىنى پات-پات قىستۇرۇپ تۇردى.

هاجی مۇرات ئوزىنىڭ رۇسلارغا ئەل بولىدىغانلىغى توغرىلىق ۋورونتسوۋنىڭ نىمىلەرنى دېگەنلىگىنى ئىنچىكىلەپ سورىدى. خان مەغەم بىلەن باتا ئىككىلىسى كىنەزنىڭ هاجى مۇراتنى مېهماندەك كۆتۈۋېلىپ، كوڭلىدىكىدەك ئىش قىلىمەن دەپ ۋەدە بەرگەنلىگىنى ئېيتتى. هاجى مۇرات يول توغرىلىق سورىدى. خان مەغەم ئوزىنىڭ يولىنى ئوبدان بىلىدىغانلىغىنى، ئۇدۇل شۇ يەرگە باشلاپ بارالايدىغانلىغىنى ئېيتىپ ئىشەندۈرگەندىن كېيىن، هاجى مۇرات ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ، باتاغا ئۈچ سوم بەردى. ئاندىن خۇرجۇندىن ئوزىنىڭ ئالتۇن يالاتقان قورالىنى ۋە سەللە ئوراقلىق پاپىغىنى ئالدۇردى، رۇسلارنىڭ ئالدىغا سالاپەتلىكىرەك ببرىش ئۈچۈن مۇرتلىرىغا هەممە نەرسىنى تازىلاشنى بۇيرۇدى. كىشىلەر قورال-ياراق، ئىگەر-جابدۇقلارنى سۈرتۈپ تازىلاپ بولغىچە يۇلتۇزلار ئوچۇپ، يوروق چۈشۈپ، تاڭ شاملى چىقىشقا باشلىدى.

5

تاڭ قاراڭغۇسىدا، پولتاراتسكىنىڭ باشچىلىغىدىكى ئىكىكى لىيەن پالتىلىرىنى ئېلىپ، شاهگىرىن قورغىنىدىن ئون چاقىرىم يىراقلىققا چىقتى، ئۇلار بۇ يەرگە تارقىلىپ، تاڭ يوروش بىلەنلا

ياغاچ كېسىشكە كىرىشىپ كەتتى. سائەت سەككىزگە يېقىنلاشقاندا، چاراسلاپ كويۇۋاتقان هول شاخلاردىن چىققان قويۇق ئىس ئەتىگەنلىك تۈمان بىلەن ئارىلىشىپ كوتىرىلىشكە باشلىدى. شۇڭغىچە بەش قەدەم نېرىدا بولسىمۇ بىر-بىرىنىڭ ئاۋازىنىلا ئاڭلاپ ئوزىنى كورەلمىگەن ياغاچ كەسكۈچىلەر ئەمدى گۇلخانلارنى ۋە كېسىلگەن ياغاچلار بىلەن تولغان جاڭگال يولىنمۇ ئېنىق كورۈشكە باشلىدى. كۈن تۈمان ئارىسىدىن تۇرۇپ نۇرلۇق مەۋايىتتەك كورۈنۈپ قويۇپ، تۇرۇپ موكۈۋالاتتى. يولدىن سەل چەتتىكى چىمەنلىكتە بىرنەچچە ئەيتسەر دۇمباقنىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى. بۇنىڭ ئارىسىدا پولتاراتسكى ۋە ئۇنىڭ ياردەمچى ئەيتسرى تىخونوۋ، ئۇچىنچى لېيەنىنىڭ ئىككى ئەيتسرى هەم بۇرۇن ئاتلىق گۇۋاردىيە ئەيتسرى بولۇپ، كېيىن بىرسى بىلەن دۇئېلغا چىققانلىغى ئۈچۈن دەرىجىسى چۈشۈرۈلگەن، پولتاراتسكىنىڭ پاژىسكى كورپۇسىدا① بىللە ئوقۇغان ساۋاقدىشى فېرېزى دېگەن بارونمۇ بار ئىدى. دۇمباقنىڭ ئەتراپىدا سوغاق سەيلەرنى ئورىغان قەغەزلەر، تاماكا قالدۇقلىرى، قۇرۇق هاراق بوتۇلكىلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. ئەيتسەرلەر ژوتكا ئېچىپ بولۇپ، ئەمدى تاماق يېگەچ پىژا ئېچەۋاتاتتى. بىر دۇمباقچى سەككىزىنچى بوتۇلكىنىڭ ئاغزىنى ئاچتى.

---

① بۇ — چار روسىيە دەۋرىدە ئاقسۆڭەكلەر پەرزەنتى ئۈچۈن ئېچىلغان باللار هەربى مەكتىۋى.

پولتاراتسکی قانغۇدەك ئۇخلىمىغىنغا قارىماي، ئىنتايىن روھ-لۇق، خوشال، غەم-غۇسسىز ۋە خۇش خۇي ئىدى، ئۇ خەۋپلىك يەردە، ئەسكەرلەر بىلەن خىزمەتداشلىرىنىڭ ئارىسىدا ھەمىشە مۇشۇنداق يۈرەتتى.

ئەپتىسەرلەر يېقىنقى يېڭىلىق-گېنېرال سلىپتسوۋنىك① ئولۇمى توغرىلىق قىزىق پاراڭلىشىۋاتاتتى. ھەچكىمۇ بۇ ئولۇمنى ھاياتنىڭ ئەڭ مۇھىم پەيتى-ھاياتنىڭ تۈگىشى ۋە ئۇنىڭ كەلگەن يېرىگە قايتىشى دەپ ئەمەس، بەلكى قولدىكى قەلەمچى بىلەن تاغلىقلارغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى جان-جەھلى بىلەن چاپقان ئەپتىسەرنىڭ مەرتلىگى دەپ قارايتتى.

شۇ چاغلاردا كاپكازدا بولغان ئۇرۇشتا دائىم كىشىلەر تەسەۋۇر قىلىپ ۋە تەسۋىرلەپ كەلگەن ئۇنداق قىلىچ بىلەن تىغمۇ-تىغ ئېلىشىشنىڭ ھېچقاچان ۋە ھېچيەردە بولمىغانلىغىنى ھەممەيلەن بولۇپمۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان ئەپتىسەرلەر بىلەتتى ۋە بىلىشكە قادىر ئىدى (ئەگەر بۇ بولغان دېيىلسە، قىلىچ ۋە نەيزە بىلەن قاچقۇنلارنى ئولتۇرۇشلا بولغان). شۇنداق بولسىمۇ، ئەپتىسەرلەر بۇ تەسەۋۇردىكى تىغمۇ-تىغ ئېلىشىشنى راست دەپ قارايتتى ۋە بۇنىڭدىن مەغرۇرلىناتتى، شاتلىناتتى، مۇشۇنداق ھېسسىيات

---

① سلىپتسوۋ (1815 — 1851) كازاك جۇنتۇەننىڭ تۇەنجائى. كېتسكى تاغلىرى ئارىسىدا شامىل بىلەن قىلغان ئۇرۇشتا ئولگەن.

بىلەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى مەردانە قىياپەتتە، بەزىلىرى بۇنىڭ ئەكسىچە تارتىنچاق قىياپەتتە دۇمباق يېنىدا ئولتۇرۇپ تاماكا چېكىشەتتى، ھاراق ئىچىشەتتى ۋە كۈلۈشەتتى، سىلىپىتسوۋقا كەلگەن ئولۇمنىڭ قاچانلا بولمىسۇن ئوز باشلىرىغا كېلىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەپمۇ كەتمەيتتى. خۇددى ئۇلارنىڭ كۈتكىنىنى ئىسپاتلىغاندەك، ئۇلار تازا قىزىق پاراڭلىشۋاتقاندا، يولىنىڭ سول تەرىپىدىن بىردىنلا قۇلاقنى يارغۇدەك كۈچلۈك مىلتىق ئاۋازى ئاڭلىنىپ، ئوق تۇمانلىق ھاۋادا كوكۈلۈك ۋىزىلداپ ئوتۇپ، تارس قىلىپ بىر دەرەخقە تەگدى. ئەسكەرلەرنىڭ بىرنەچچە پاي ئوقى دۇشمەننىڭ ئېتىشلىرىغا كۈچلۈك ۋە ياڭراق جاۋاپ بەردى.

ـــ ئەنە، ـــ دەپ ۋاقىرىۋەتتى پولىتاراتسكى خوشاللىق بىلەن، ـــ بۇنىسى تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە كەلگىنى، ۋوي، كوستە ئۇكا، ـــ ئۇ فېرىزىگە دىدى، ـــ سېنىڭ تەلىيىڭ كەلدى، لېيەنىگگە بارغىن، بىز ھازىر راسا بىر ھوجۇمغا ئوتەيلى! كارامىتىمزنى بىر كورسىتەيلى.

ھىلىقى دەرىجىسى چۈشۈرۈلگەن بارون سەكىرەپ قوپتىدە، ئىس ـ تۇتەك كوتىرىلگەن تەرەپتىكى لېيەنىڭ يېنىغا ئىتتىك يۇرۇپ كەتتى. كىشىلەر پولتاراتسكىغا كىچىكىنە كاباردا ئېتىنى ئەكېلىپ بەردى، ئۇ ئېتىغا مىنىپ، ئادەملىرىنى تىزىپ، مىلتىق ئاۋازى چىقىقان تەرەپكە ـــ تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە قاراپ كەتتى. تارقاق ئەسكەرلەر سېپى تاقىر قىيپاش ساينىڭ

ئالدىدىكى جاڭگاللىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئوچۇقچىلىقتا ئىدى. شامال جاڭگال تەرەپكە قاراپ چىقماقتا ئىدى. بۇ چاغدا ساينىڭ توۋەن تەرىپىلا ئەمەس، بەلكى ساينىڭ ئۇ قېتىمۇ ئېنىق كورۇنۇپ تۇراتتى.

پولتاراتسكى تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە يېتىپ كەلگەندە، تۇمان كەينىدىن كۇن كورۇندى. ساينىڭ ئۇ قېتىدا، يۇز قەدەمچە نېرىدىكى كىچىككىنە ئورمانلىق يېنىدا بىر نەچچە ئاتلىق كورۇندى. ئۇلار ھاجى مۇراتنى قوغلاپ كەلگەن ۋە ئۇنىڭ رۇسلارغا قانداق ئوتۇشنى پايلاپ يۇرگەن چېچەنلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ بىرى ئەسكەرلەر سېپىگە ئوق ئاتتى. بىر نەچچە ئەسكەر ئۇلارغا قارىتىپ ئوق چىقاردى. چېچەنلەر كەينىگە چېكىنگەندە ئېتىشىش توختىدى. بىراق پولتاراتسكى بىرلەن ئادەمنى باشلاپ يېتىپ كېلىپ، ئېتىشقا بۇيرۇق قىلدى، كوماندا بېرىلىشى بىلەن پۈتۈن سەپ بويىچە ئوقلار كوكۈللۈك، كۆچلۈك پارتلاپ، ئىس-تۈتەك تارقىلىشقا باشلىدى. ئەسكەرلەر خوشالىق بىلەن ملتىقلىرىنى دەرھال ئوقلاپ، ئارقا-ئارقىدىن ئاتتى. چېچەنلەرمۇ بوش كەلمەي، ئالدىغا چىقىپ، ئەسكەرلەرگە ئارقا-ئارقىدىن بىرنەچچە پاي ئوق ئاتتى. بىر ئەسكەرگە ئوق تېگىپ يارىدار بولدى. بۇ ھىلىقى ئىككى چېچەنىنى قورغانغا باشلاپ بارغان ئاۋدېيۇ ئىدى. دوستلىرى يېنىغا كەلگەندە، ئۇ ئىككى قولى بىلەن قوسىغىدىكى يارىسىنى تۇتۇپ، دۇم يېتىپ تولغىنىۋاتاتتى.

ـــ ئۇ ملتىغىنى ئوقلاي دەپ تۇرۇشىغا تاراقىدا قىلىپ قالدى، ـــ دىدى ئۇنىڭ بىلەن بىللە تۇرغان ئەسكەر، ـــ قارىسام، ملتىغىنى تاشلۇۋېتىپتۇ.

ئاۋۇيىۋ پولتاراتسكىنىڭ لىيەنىدىن ئىدى. پولتاراتسكى بىر توپ ئەسكەرنىڭ بىر يەرگە ئولۇشۇۋالغانلىغىنى كورۇپ، ئۇلارنىڭ قېشىغا كەلدى.

ـــ ئۇكا، قانداقراق؟ قەيىرىڭ يارىلانىدى؟ ـــ دىدى ئۇ. ئاۋۇيىۋ جاۋاپ بەرمىدى.

ـــ جاناپلىرى، ئۇ، ملتىغىنى ئوقلاي دەپ تۇرۇۋىدى، ـــ دىدى ئاۋۇيىۋ بىلەن بىللە تۇرغان ھىلىقى ئەسكەر، ـــ تاراقتدا قىلىپ قالدى، قارىسام، ئۇ ملتىغىنى تاشلۇۋېتىپتۇ.

پولتاراتسكى "چوك" قىلىپ تامىغىنى چەكتى ۋە:

ـــ ئاۋۇيىۋ، قانداق، ئاغرىۋاتامدۇ؟ ـــ دىدى.

ـــ ئاغرىمىغۇ ئاغرىمىدى، ئەمما ماڭالمايمەن. جاناپلىرى، ماڭا ئازراق ھاراق بېرىلسە.

ۋوتكا ـــ كاپكازدا ئەسكەرلەر ئىچىدىغان ئىسپىرت ـــ ئېلىپ كېلىندى. پانوۋ جىددى يوسۇندا تەرىنى تۇرۇپ، ئىسپىرتنى قاچىغا قۇيۇپ ئاۋۇيىۋنىڭ ئاغزىغا تۇتتى، ئاۋۇيىۋ ئىچىشكە باشلىدى، ئەمما شۇ زامات يەنە قولى بىلەن قاچىنى ئىتتىرىپ دىدى:

ـــ ئىچەلمىگۈدەكمەن، ئۇزەڭ ئىچ.

پانوۋ ئىسپىرتنى ئوزى ئىچىپ تۇگىتىۋەتتى. ئاۋۇيىۋ

ئورندىن تۇرماقچى بولۇپ، يەنە يېتىپ قالدى. كىشىلەر جۇۋىدىلىرىنى سېلىپ، ئاۋدېيۇنى ياتقۇزدى.

ــ جاناپىلىرى، تۇغۇلجاق كەلدى، ــ دېدى بىر پەيجاق پولتاراتسكىغا.

ــ ھە، ياخشى، بۇنىڭغا سەن قارا، ــ دېدى پولتاراتسكى ۋە قامچىسىنى بىر سىلكىدى-دە، ئېتىنى چاپتۇرۇپ ۋورونتسوۋنىڭ ئالدىغا كەلتتى.

ۋورونتسوۋ ئەنگلىيىنىڭ نەسىللىك جەرەن ئايغىرىغا مىنىپ، تۇغۇلغان فۇگۇنىنى، كازاكلار بىلەن چېچەن تەرجىمانىنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىۋاتاتتى.

ــ بۇ يەردە بىر ئىش بولدىمۇ؟ ــ دەپ سورىدى ئۇ پولتاراتسكىدىن.

ــ بايا بىر توپ ئادەم كېلىپ، تارقاق ئەسكەرلەر سېپىگە ھۇجۇم قىلدى، ــ دېدى پولتاراتسكى جاۋاپ بېرىپ.

ــ ھە، بۇنى ئۇزەكلار كەلتۈرۈپ چىقارغان.

ــ مەن ئەمەس، كىنەز، ئۇلار ئۇزلىرى شۇنداق قىلدى، ــ دېدى پولتاراتسكى كۈلۈمسىرەپ.

ــ ئاكىلسام، بىر ئەسكەر ياردار بوپتۇغۇ؟

ــ شۇنداق، بەكمۇ ئەپسۇسلاندۇق. ناھايىتى ئوبدان ئەسكەر ئىدى.

ــ ياردىسى ئېغىرمۇ؟

ــ شۇنداقتەك قىلىدۇ، قوسىغى يارىلىنىپتۇ.

ـــ سز مېنىڭ نەگە بارىدىغانلىغىمنى بىلەمسز؟ ـــ دەپ سورىدى ۋورونتسوۋ.

ـــ بىلمەيمەن.

ـــ راستلا بىلمەمسز؟

ـــ ھەئە.

ـــ ھاجى مۇراتنىڭ يېنىغا بارىمەن، ئۇ ھازىر بىز بىلەن ئۇچرىشىدۇ.

ـــ ئۇنداق ئەمەستۇ؟

ـــ تۈنۈگۈن ئۇنىڭ ئايغاقچىلىرى كەلدى، ـــ دىدى ۋورونتسوۋ كۆلكىسىنى زورمۇ-زور توختىتىپ، ـــ ھازىر ئۇ مېنى شالىنسكى ئوتلىغىدا ساقلاپ تۇرغان بولۇشى ئېھتىمال. سىز ئەسكەرلەرنى شۇ يەرگە چېچىپ تېزرەك، ئاندىن مېنىڭ يېنىمغا كېلىڭ.

ـــ خوپ، ـــ دىدى پولتاراتسكى چاس بېرىپ ۋە ئۇزىنىڭ لېيەنگە قايىتتى. ئۇ ئەسكەرلىرىنى ئۇڭ تەرەپكە باشلاپ ماڭدى ھەم پەيجاڭغا سول تەرەپتىن بېرىشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ ئاردىدا، توت ئەسكەر ئاۋدىيېۋنى كوتىرىپ، قورغانغا ئېلىپ كەتتى.

پولتاراتسكى ۋورونتسوۋنىڭ قېشىغا باراي دەپ تۇرغانىدا، كەينىدىن ئوزىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان بىرنەچچە ئاتلىقنى كوردى. ئۇ توختاپ، ئۇلارنى كۈتتى.

ئۇلارنىڭ ئالدىدا ئاق يايلىلىق ئات مىنگەن، ئاق چىركەسكە كىيگەن، پاپىغىغا سەللە ئورىغان، ئالتۇن يالتىلغان قورال ئاسقان سۇرلۇك بىر ئادەم كېلىۋاتاتتى. بۇ ھاجى مۇرات ئىدى. ئۇ

پولتاراتسكىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا تاتارچە بىرنەمىلەرنى دىدى. پولتاراتسكى چىرايلىرىنى پۈرۈشتۈرۈپ، قوللىرىنى كېرىپ، ئۇقمايدىغانلىغىنى بىلدۈردى ۋە پىسكۈكىدە كۆلۈپ قويدى. ھاجى مۇراتمۇ كۆلۈپ قويدى. بۇ بالىلارچە سەمىمى كۆلۈمسىرەش پولتاراتسكىنى ھەيران قالدۇردى. پولتاراتسكى بۇ قورقۇنچلۇق تاغلىقنى مۇنداق دەپ ئويلىمىغان ئىدى. ئۇ ھاجى مۇراتنى تەرى سورۇن، رەھىمسىز، يات بىر كىشى ھىساپلايتتى، ھازىر بولسا ئۇنىڭ ئالدىدا ئىنتايىن ئاددى، شۇنداق سەمىمى كۆلۈمسىرەيدىغان، يات ئەمەس، بەلكى يېقىن دوستىدەك بىر كىشى تۇراتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا بىر ئالاھىدىلىك بار ئىدى، ئۇ بولسىمۇ ئۇنىڭ كىشىلەرگە زەڭ قويۇپ مۇلايىمغىنا قارايدىغان ئوتكۇر، يوغان كوزلىرى ئىدى.

ھاجى مۇراتنىڭ توت ھەمرىيى بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە تۇنۇگۈن ئاخشام ۋورونتسوۋنىڭ قېشىغا بارغان خان مەغەمىمۇ بار ئىدى. ئۇ يۇمۇلاق يۈزلۈك، مەڭىزى قىزىل، بادام قاپاق، كوزلىرى قاپقارا، چىراي-تۇرقىدىن كۆلكە يېغىپ تۇرىدىغان كىشى ئىدى. يەنە بىرسى پاكىنەك، قوشۇما قاشلىق، چاچلىرى قويۇق كىشى بولۇپ، ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ پۈتۈن ئىگىلىك ئىشلىرىغا قارايدىغان تاۋلىن① خەنەفى ئىدى. ئۇ ئىچىگە لىق

---

① تاۋلىن ــ داغىستانىنىڭ شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى.

بىر نەرسە قاچىلانغان خۇرجۇن ئارتىلغان بىر ياياق ئاتنى يېتىلەۋالغان ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى قالغان ئىككىسى كىشىنىڭ ئالاھىدە دىققىتىنى قوزغايتتى: بۇنىڭ بىرسى ئايالىلارنىڭكىدەك بېلى ئىنچىكە، يەلكىسى كەڭ، سېرىق ساقال-بۇرۇتى ئەمدىلا خەت تارتقان، قوي كوزلۇك، كېلىشكەن يىگىت ئىدى، يەنە بىرسى بىر كوزى قارغۇ، قاش-كىرپىگى يوق، قىزىل كوتەمەك ساقاللىق، قاڭشىرى بىلەن يۈزىنى كېسىپ ئوتكەن بىر تارتۇغى بار چېچەن ھەمزە لى ئىدى.

پولتاراتسكى ھاجى مۇراتقا يولدا كېلىۋاتقان ئورونتسوۋنى كورسەتتى. ھاجى مۇرات ئات چاپتۇرۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئوڭ قولىنى كوكسىگە ئېلىپ، تاتارچە بىر نىمىلەرنى دەپ توختىدى. تەرجىمان چېچەن تەرجىمە قىلدى:

ــ ئۇ، مەن رۇس پادىشاسى ئاللىرىغا ئوزەمنى تاپشۇردۇم. ئاللىرى قوبۇل تاپسا، خىزمىتىگە تەييارمەن، خېلى بۇرۇنلا مۇشۇنداق ئارزۇيۇم بار ئىدى، شامىل يول قويمىدى، دەيدۇ.

ئورونتسوۋ تەرجىمانىنىڭ سوزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ھاجى مۇراتقا بۇغا تېرىسىدىن پەلەي سالغان قولىنى ئۇزاتتى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ قولىغا قاراپ بىر پەس دېلىغۇل بولۇپ، ئاندىن چىڭ سقىتى ۋە بىر نىمىلەرنى دەپ، بىر تەرجىمانغا، بىر ئورونتسوۋغا قارىدى.

ــ ئۇ، مەن ھېچكىمنىڭ يېنىغا بېرىشنى خالىمىدىم، پەقەت سىزنى خالاپ بۇ يەرگە كەلدىم، چۇنكى سىز قوماندانىنىڭ

ئوغلى، سىزنى ئىنتايىن ھورمەتلەيمەن، دەيدۇ.

ۋورونتسوۋ مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى. ھاجى مۇرات ھەمراللرىنى كورسىتىپ، يەنە بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلدى.

ــ ئۇ، بۇلار مېنىڭ مۇرتىلىرىم، ئۇلارمۇ ماڭا ئوخشاش رۇسلارغا سادىق، دەيدۇ.

ۋورونتسوۋ ئۇلارغا بىر قۇر كوز يۇگۇرتۇپ، بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

خۇش خۇي، قارا كوز، بادام قاپاق چېچەن خان مەغەمۇ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى، ئۇ ۋورونتسوۋنىڭ قىزىق بىر گەپىنى قىلغان بولسا كېرەك، چۈنكى ھىلىقى ئۇزۇن چاچلىق ئاۋارىيە ھەجىيىپ كۇلۇپ تۇراتتى. قىزىل چاچلىق ھەمزەلى قىزىل كوزلىرىنى پاقىرتىپ ۋورونتسوۋغا بىر قارىدى-دە، ئاندىن كوزىنى ئوزىنىڭ ئېتىنىڭ قۇلاقلىرىغا يوتكىدى.

ۋورونتسوۋ ھاجى مۇرات بىلەن ئۇنىڭ ھەمراللرىنى باشلاپ قورغانغا كېتىپ بارغاندا، تارقاق ئەسكەرلەر سېپىدىن يانغانلار توپ-توپ بولۇشۇپ، ئۇلار توغرىلىق قىزىق پاراڭ قىلىشاتتى:

ــ نۇرغۇن ئادەمنى ئولتۇرگەن بۇ كاساپەتنىڭ ئەمدى ئىلتىپاتقا ئېرىشۇاتقىنىنى، ــ دىدى بىر ئەسكەر.

ــ ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ-دە، ئۇ شاملىنىڭ بىرىنچى كامانىدىرى ئىدى. ھازىر ئېھتىمال...

ــ بۇ نەمىنى بىر چەۋەنداز دېيىشىدۇ.

ـــقارا، ئاۋۇ مسۇاشنى، كىشىگە ئالىيىپ قاراشلىرى خۇددى يىرتقۇچنىڭ ئوزى.

ـــياپىرىم، ئۇ تايغانغىلا ئوخشايدىكەن.

ئۇلار بولۇپمۇ ھىلىقى قىزىل چاچلىق توغرىلىق كوپ گەپ قىلىشتى.

يولغا يېقىنراق يەردە ياغاچ كېسۇاتقان ئەسكەرلەر ئۇلارنى كورگىلى يۇگرەپ چىقىشتى. بىر ئەپىتسەر ئۇلارغا ۋاقىرىۋىدى، ۋورونتسوۋ ئۇنى توسۇپ قويدى.

ـــئۇلار كونا دوستلىرىنى كورۈۋالسۇن. سەن ئۇنىڭ كىملىگىنى بىلەمسەن؟ـــدەپ سورىدى ۋورونتسوۋ ئېنگىلىزچە ئالدىرىماي سوزلەپ، يېقىنراق تۇرغان بىر ئەسكەردىن.

ـــبىلمەيمەن، جاناپلىرى.

ـــھاجى مۇرات دەپ ئاتىلغان بولغىيدىڭ؟

ـــقانداقمۇ ئاتىلىمايى، جاناپلىرى، ئۇنىڭ بىلەن ناھايىتى كوپ ئۇرۇشقان تۇرساق.

ـــشۇنداق، ئۇ بىزگە كوپ زىيان سالغان.

ـــخوش، جاناپلىرى، ـــدىدى ئەسكەر باشلىق بىلەن سوزلەشكىنىگە خوش بولۇپ.

ئۇزى توغرىلىق سوز بولۇۋاتقانلىغىنى بىلگەن ھاجى مۇراتنىڭ كوزلىرىدە خوشال كۈلۈمسىرەش ئالامىتى كورۈندى. ۋورونتسوۋ قورغانغا قالتىس خوشال قايتىپ كەلدى.

6

رۇسلارنىڭ شاملىدىن كېيىنكى ئاساسلىق، ئەڭ مۇھىم دۇشمىنىنى قولغا چۈشۈرۈۋالغىنىغا ژورونتسوۋ ئىنتايىن خوشال بولدى. لېكىن بىر ئىش ئۇنىڭ كۆڭلىنى غەش قىلاتتى: قائىدە بويىچە بۇ ئىشنى ژوزدۇنژىنسكى رايونىنىڭ قوماندانى گېنېرال مېللېر زاكومېلسكىنىڭ ئالدىدىن ئوتكۈزۈش زورۇر ئىدى. بىراق، ژورونتسوۋ بۇ ئىشنى ئۇنىڭغا مەلۇم قىلمايلا ئوزى پۈتتۈرۈۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن كۆڭۈلسىزلىك تۇغۇلۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا ژورونتسوۋنىڭ كۆڭلى سەل غەش ئىدى.

ژورونتسوۋ ئويىگە كەلگەندىن كېيىن، ھاجى مۇراتنىڭ مۇرتلىرىنى تۇەننىڭ فۇگۇەنىگە تاپشۇرۇپ، ھاجى مۇراتنى ئوز ئويىگە باشلىدى.

پۇزۇر كىيىنگەن ماريە ۋاسىلىيېۋنا ھاجى مۇراتنى مېھمانخانىدا ئوزىنىڭ ئالتە ياشلاردىكى بۇدرە چاچلىق چىرايلىق ئوغلى بىلەن بىللە ئوچۇق چىراي كۆتۈۋالدى. ھاجى مۇرات قولىنى كوكسىگە ئېلىپ تازىم قىلىپ، تەرجىمان ئارقىلىق مەغرۇرانە سوز قىلىپ، كىنەز ئۇنى ئويىگە تەكلىپ قىلغانلىغى ئۈچۈن كىنەزنى ئوز دوستۇم دەپ ھېساپلايدىغانلىغىنى، ئوزى ۋە

هەمرالىرىمۇ بۇ ئائىلىدىن قالىتىس مىننەتدار بولغانلىغىنى بىلدۇردى. هاجى مۇراتنىڭ تاشقى كورۇنۇشى ۋە ئەدەپلىكلىگى ماريە ۋاسىلييېۋناغا يېقىپ قالدى. ئۇ ئاپپاق قولىنى ئۇزاتقاندا، هاجى مۇراتنىڭ هوپپىدە قىزىرىپ كېتىشى خانىمنىڭ كوڭلىگە تېخىمۇ يېقىپ كەتتى. خانىم ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، قەهۋە ئىچەمسىز دەپ سوراپ، خىزمەتچىنى قەهۋىگە بۇيرۇدى. بىراق، قەهۋە ئىچىلىپ كېلىنگەندە هاجى مۇرات ئىچمەي قويدى. ئۇ رۇسچىنى ئازراق ئۇقسىمۇ سوزلىيەلمەيتتى، ئۇقالمىغاندا، كۇلۇمسىرەپ قويا تتى. ئۇنىڭ بۇ كۇلۇمسىرىشىنى ماريە ۋاسىلييېۋنامۇ پولتاراتسكىغا ئوخشاشلا ياقتۇرۇپ قالدى. ماريە ۋاسىلييېۋنانىڭ بۇدرە چاچلىق، كوزلىرى ئويناپ تۇرىدىغان ئوغلى (ئانىسى ئۇنى بۇلكا دەپ ئاتايتتى) ئانىسىنىڭ قېشىدا هاجى مۇراتقا كوز ئۇزمەي قاراپ تۇراتتى. چۈنكى ئۇمۇ هاجى مۇراتنىڭ ئاجايىپ باتۇر ئىكەنلىگىنى ئاڭلىغان ئىدى.

ۋورونتسوۋ هاجى مۇراتنى ئايلىنىڭ قېشىدا قالدۇرۇپ، باشلىقلارغا هاجى مۇراتنىڭ تەسلىم بولغانلىغىدىن خەۋەر بېرىش ئۈچۈن ئىشخانىغا كەتتى. ئۇ گىروزنايا رايونىدىكى سول تەرەپ ئەسكەر باشلىغى گېنېرال كوزلوۋسكىگە ئەۋەتىدىغان مەلۇماتنى يېزىپ بولغاندىن كېيىن دادىسىغا بىر پارچە خەت يازدى-دە، تېزدىن ئويىگە قايتتى، ئۇ بۇنداق قورقۇنچلۇق يات بىر ئادەمنى يېنىدا قالدۇرۇپ كەلگىنىمگە ئايىلىم رەنجىپ قالمىغىيدى دەپ ئەنسىرەيتتى ۋە بۇنداق ئادەم بىلەن ئالاقە قىلغانىدا ئۇنى

رەنجىتىپ قويماسلىق، ھەم بەكمۇ قىزغىن بولۇپ كەتمەسلىك كېرەك دەپ قارايتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئەندىشىسىمۇ ئارتۇقچە بولۇپ چىقتى. ھاجى مۇرات كىرىسلودا ۋورونتسوۋنىڭ ئوگەي ئوغلى بۇلكىنى تىزغا ئېلىپ ئولتۇرۇپ، خۇش خۇيلۇق بىلەن سوزلەۋاتقان ماريە ۋاسلىيېۋنانىڭ سوزلىرىنى تەرجىمان ئارقىلىق ئاڭلاۋاتاتتى. ماريە ۋاسلىيېۋنا ئۇنىڭغا: ئەگەر دوستىڭىز ماختىغان نەرسىڭ ھەممىسىنى دوستىڭىزغا بېرىۋەرسىڭىز، ئۇزاققا قالماي يالىڭاچلىنىپ قالىسىز دەۋاتاتتى...

كىنەز ئويگە كىرگەندە، ھاجى مۇرات ھاڭ-تاڭ بولۇپ ۋە تىرىكىپ قالغان بۇلكىنى تىزىدىن يەرگە چۈشۈرۈپ، ئورنىدىن تۇردى، ئۇنىڭ خۇش خۇي چىرايى شۇ زامات جىددى تۈس ئالدى. ۋورونتسوۋ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۇ ئولتۇردى. ئاندىن ئۇ ماريە ۋاسلىيېۋنانىڭ سوزىگە جاۋاپ بېرىپ: بىزنىڭ قائىدىمىز بويىچە، دوستىنىڭ كوڭلى نىمىنى تارتسا شۇنى بېرىش كېرەك، دىدى.

ــ سېنىڭ ئوغلۇڭ ماڭا دوست، ــ ئۇ يەنە تىزىغا چىقىۋالغان بۇلكىنىڭ بۇدرە چاچلىرىغا قاراپ تۇرۇپ بۇ سوزنى رۇسچە ئېيتتى.

ــ ئۇ قالتىس دىلكەش ئىكەن، سېنىڭ بۇ تويىلاڭچىلىڭ بۇلكىنىڭ ئوزىنىڭ خەنجىرىگە قىزىقسىنىپ قارىغىنىنى كورۈپ، خەنجىرىنى ئۇنىڭغا بېرىۋەتتى. ــ ماريە ۋاسلىيېۋنا بۇ سوزلەرنى ئېرىگە فرانسۇزچە ئېيتتى.

بۇلكا خەنجەرنى ئوگەي دادىسغا كورسەتتى.

—C'est un objet de prix①—

دىدى مارىيە ۋاسلىيېۋنا.

—Il faudra trouver l' occasion de lui faire cadeau,②

دىدى ۋورونتسوۋ.

هاجى مۇرات يەرگە قاراپ ئولتۇرۇپ بالىنىڭ بۇدرە چاچ-لىرىنى سىپاپ تۇرۇپ:

—ئەزىمەت، ئەزىمەت، —دىدى.

—كارامەت خەنجەر ئىكەن، —دىدى ۋورونتسوۋ بىلەپ ئىتتىكلىتىلگەن خەنجەرنى غىلىپىدىن سۇغۇرۇپ كورۇپ، — ياخشى كوڭلىڭزگە رەخمەت.

—سەن ئۇنىڭدىن سوراپ باق، —دىدى ۋورونتسوۋ تەرجە-مانغا، —ئۇنىڭغا ياردەم لازىمىكەن.

تەرجىمان ئورۇپ بەرگەندە، هاجى مۇرات دەرھال ھەچنىمە لازىم ئەمەسلىگىنى، ناماز ئوقۇيدىغان بىر يەر تېپىپ بېرىشنى ئوتۇنىدىغانلىغىنى ئېيتتى. ۋورونتسوۋ خىزمەتچىنى چاقىرىپ، هاجى مۇراتنىڭ تەلىۋىنى قاندۇرۇشنى تاپىلدى.

هاجى مۇرات ئوزىگە كورسىتىپ بېرىلگەن ئويدە ئوڭچە قالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چىرايى دەرھال ئوزگىرىپ، هىلىقى

① فرانسۇزچە: —بۇ، قىممەتلىك نەرسە.

② فرانسۇزچە: —پۇرسەت تېپىپ ئۇنىڭغا سوغا قايتۇرۇش كېرەك.

خوشاللقنىڭ ئورنىنى غەم-قايغۇ ئالامەتلىرى ئالدى.

ۋورونتسوۋ ئۇنى ئۆزى ئويلىغاندەكدىنمۇ ياخشى كۆتتى. لېكىن بۇ كۆتۈش ياخشى بولغانسېرى ھاجى مۇراتنىڭ ۋورونتسوۋقا ۋە ئۇنىڭ ئەپىتسەرلىرىگە بولغان ئىشەنچى بوشاپ كەتتى. ئۇ، مېنى تۈتۈپ، پۈت-قولۇمنى چەمبەرچەس باغلاپ، سىبىرىيەگە پالىۋېتەرمۇ، يا بولمىسا ئولتۇرۇۋېتەرمۇ، دەپ بەك ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئۇ ئۇزىگە ئاگاھ بولۇپ يۈرەتتى.

ئۇ ئويغا كېرىپ كەلگەن ئېلىداردىن مۇرتىلىرىنىڭ نەگە ئورۇنلاشقانلىغىنى، ئاتلارنىڭ نەدىلىگىنى، قوراللارنىڭ يېغۇېلىنغان-يېغۇېلىنمىغانلىغىنى سوردى.

ئېلدار ئاتلارنىڭ كىشەزنىڭ ئېغىلدا ئىكەنلىگىنى، مۇرتىلىرىنىڭ سارايغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىغىنى، قوراللىنىڭ يەنىلا ئوزلىرىنىڭ يېنىدا ئىكەنلىگىنى، تەرجىمانىڭ تاماقتا ۋە چايغا تەكلىپ قىلىپ تۇرۇۋاتقانلىغىنى ئېيتتى.

ھاجى مۇرات گۇمانسىراپ بېشىنى چايقىدى-دە، تاھارەت ئېلىپ ناماز ئوقۇشقا كىرىشتى. ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن ئوزىنىڭ كۆموش خەنجىرىنى ئالدۇرۇپ، كىيىپ، بېلىنى باغلاپ، نىمە ئەھۋال بولۇشىنى كۈتۈپ ئۇزۇن ئورۇندۇقتا چازا قۇرۇپ ئولتۇردى.

سائەت توتتىن ئاشقاندا، ئۇنى كىشەزنىڭكىگە تاماقتا چاقىردى.

ھاجى مۇرات بۇ يەردە پولودىن باشقا ھېچنىمىگە ئېغىز

تەگمىدى. ئۇ پولونىمۇ ماريە ۋاسلىيېۋنا ئالغان يەردىن ئېلىپ يىدى.

ــ ئۇ بىزنى زەھەرلەپ ئولتۇرۇپ قويىدۇ دەپ ئەنسىرەپ ۋاتامدىكىن، مەن نەدىن ئالسام ئۇمۇ شۇ يەردىن ئېلىۋاتىدۇ، ــ دىدى ماريە ۋاسلىيېۋنا ئېرىگە قاراپ. ئاندىن تەرجىمان ئارقىلىق ھاجى مۇراتتىن بۇگۈن يەنە قاچانلىقتا ناماز ئوقۇيدىغانلىغنى سورىدى. ھاجى مۇرات بەش بارمىغنى كوتەردى، يەنە كۈننى كورسەتتى.

ــ ئۇنداقتا، ئاز قاپتۇ.

ۋورونتسوۋ قوڭغۇراقلىق يانچۇق سائىتىنى ئېلىپ، پۈرژىنىسنى بېسىۋىدى، سائەت جىرىڭلاپ توتتىن چارەك ئوتكەنلىگىنى بىلدۈردى. ھاجى مۇرات بۈنكىغا ھەيران بولۇپ، يەنە بىر قېتىم جىرىڭلاتقۇزۇپ ئاڭلىدى ۋە سائەتنى تۈتۈپ كوردى.

— Voila l'occasion. Donnez-lui la montre.① —

ماريە ۋاسلىيېۋنا ئېرىگە شۇنداق دىدى.

ۋورونتسوۋ سائەتنى شۇ زامات ھاجى مۇراتقا بەردى. ھاجى مۇرات قولىنى كوكسىگە ئېلىپ رەخمەت ئېيتىپ، سائەتنى ئالدى. ئۇ بىرنەچچە قېتىم سائەتنى جىرىڭلىتىپ ئاڭلاپ، مەمنۇنىيەت بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

تاماقتىن كېيىن بىرسى كىنەزگە مېللېر زاكومېلسكىنىڭ

---

① فرانسۇزچە: ــ مانا پۇرسەت كەلدى. سائەتنى ئۇنىڭغا بېرەيلى.

فۇگۇەنى كەلگەنلىگىنى ئېيتتى.

فۇگۇەن گېنېرالنىڭ ھاجى مۇراتنىڭ بۇ ياقتا كەلگىنىنى ئۇقۇپ، بۇ ئىشنىڭ ئوزىگە ئۇقتۇرۇلمىغانلىغىغا قاتتىق نارازى بولغانلىغىنى، ھاجى مۇراتنى دەرھال بۇ يەرگە ئېلىپ كەلسۇن دەپ بۇيرۇغانلىغىنى يەتكۇزدى. ۋورونتسوۋ گېنېرالنىڭ بۇيرۇغىنى دەرھال ئىجرا قىلدىغانلىغىنى ئېيتتى؛ گېنېرالنىڭ تەلىۋىنى تەرجىمان ئارقىلىق ھاجى مۇراتقا ئۇقتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنى مېلىلېر زاكومېلسكىنىڭ يېنىغا بىللە بېرىشقا تەكلىپ قىلدى.

ماريە ۋاسىلىيېۋنا فۇگۇەننىڭ نېمىشقا كەلگەنلىگىنى بىلىپ، ئېرى بىلەن گېنېرال ئوتتۇرىسىدا كوڭۇلسىزلىك تۇغۇلۇشىنى پەملەپ، ئېرىنىڭ توسقۇنلىغا قارىماي، بۇلار بىلەن بىللە بارماقچى بولدى.

—Vous feriez beaucoup mieux de rester; c' est mon affaire, mais pas la vôtre.

—vous ne pouvez pas m'empêcher d'aller voir madame la générale.①

—باشقا ۋاقىتتا بارساڭمۇ بولىدۇ.

---

① فرانسۇزچە: — سەن، ئەڭ ياخشىسى، بارما، بۇ مېنىڭ ئىشىم. سېنىڭ ئىشىڭ ئەمەس.

— سەن مېنىڭ گېنېرالنىڭ خانىمىغا سالام بېرىشكە بېرىشىمنى توسالمايسەن.

ـــ هازىر بارىمەن.

ۋورونتسوۋ ئىلاجسىز ماقۇل بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇچەيلەن بىللە باردى.

بۇلار ئويگە كىرگەندە، مېللېر ماريە ۋاسىلىيېۋنانى سوغاق ھورمەت بىلەن ئايلىنىڭ يېنىغا باشلاپ قويۇپ، فۇگۇەنىگە: ھاجى مۇراتنى مېھمانخانىغا باشلاڭلار، مەندىن بۇيرۇق بولمىغىچە ھىچيەرگە چىقارماڭلار، دەپ جېكىدى.

ـــ مەرھەمەت، ـــ دېدى ئۇ ۋورونتسوۋغا ئىشخانىنىڭ ئىشىگىنى ئېچىپ، كىنەز ئالدىدا، ئۆزى كەينىدە كىردى.

ئىشخانىغا كىرگەندىن كېيىن كىنەزنى ئولتۇرۇشقىمۇ تەكلىپ قىلماي، ئۇنىڭ ئۈدۈلدا تۇرۇپ سوزلەشكە باشلىدى:

ـــ مەن بۇ يەرنىڭ ھەربى باشلىغى. شۇڭا دۇشمەن بىلەن بولىدىغان كېلىشىمنىڭ ھەممىسى مەن ئارقىلىق بولۇشى كېرەك. سز ھاجى مۇراتنىڭ تەسلىم بولغانلىغىنى نىمشقا ماڭا ئۇقتۇرمىدىڭىز؟

ـــ بىر ئايىغاقچى كېلىپ ھاجى مۇراتنىڭ ماڭا ئەل بولماقچى ئىكەنلىگىنى ئېيتتى، ـــ دېدى ۋورونتسوۋ. ئاچچىغىدا بوغۇلۇپ تۇرغان گېنېرالنىڭ قوپال مۇئامىلىسى ۋە ئاقىرىپ كەتكەن چىرايىنى كورۇپ، ئۇنىڭمۇ جۈدۈنى تۇتتى.

ـــ ماڭا نىمشقا ئۇقتۇرمىدىڭىز دەۋاتىمەن؟

ـــ مەن شۇنداق قىلاي دېدىم، بارون، بىراق...

ـــ مەن سزنىڭ بارونىڭىز ئەمەس، سزنىڭ باشلىغىڭىز.

شۇنىڭ بىلەن، بارونىنىڭ ئىچىدە ساقلاپ كەلگەن ئاچچىقىغى بىردىنلا پارتلاپ چىقتى. ئۇ قوسغىدىكىنىڭ ھەممىسىنى توكۇۋەتتى.

— مەن يىگىرمە يەتتە يىلدىن بۇيان پادىشاغا تېخى تۇنۇگۈنكى سويمىلار ئۈرۈق-توققانلىرىنىڭ ئابرويىدىن پايدىلىنىپ، ئۇزىگە تېگىشلىك بولمىغان ئىشنى قىلىپ يۈرسۇن دەپ ئىشلەۋاتقىنىم يوق.

— جاناپلىرى، بۇنداق ئادالەتسىز گەپنى قىلماسلىغىڭىزنى سورايمەن، — دىدى ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ.

— مەن راست گەپنى قىلۋاتىمەن، مەن يول قويمايمەن...، — گېنېرال تېخىمۇ چېچىلىپ كەتتى.

بۇ چاغدا كوينەكلىرىنى شىپىرلىتىپ ماريە ۋاسىلىيېۋنا، ئۇنىڭ كەينىدىن ئوتتۇرا بويلۇق، سىپايى ئايال — گېنېرالنىڭ خانىمى كىرىپ كەلدى.

— توۋا، بولدى قىلىڭ بارون، Simon نىڭ① سىز بىلەن پۈت تېپىشىش خىيالىمۇ يوق، — دىدى ماريە ۋاسىلىيېۋنا.

— خانىم، مەن ئۇنداق دېگىنىم يوق...

— بولدىلا، بىز ئەڭ ياخشىسى بۇ گەپلەرنى قويايلى. سىز بىلىسىز، تەگسە تېرىدىن بولىدۇ. مەن دەيمەنكى... — خانىم كۆلۈۋەتتى.

---

① سىمون — ۋورونتسوۋنىڭ فرانسۇزچە ئىسمى.

خانىمنىڭ يېقىملىق كۈلكىسى بىلەن گېنېرالنىڭ ئاچچىقى بېسىلىپ، لەۋلىرىدە كۈلكە ئالامەتلىرى پەيدا بولدى.

ــ مەن توغرا قىلمىغىنىمغا ئىقرار، ــ دېدى ۋورونتسوۋ، ــ لېكىن...

ــ مەنمۇ بەك ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ قويدۇم، ــ دېدى مېللېر ۋە كىنەزگە قولىنى ئۇزاتتى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئەپلىشىپ قالدى. ئۇلار ھاجى مۇراتنى ۋاقتىنچە مېللېرنىڭ يېنىدا قويۇپ تۇرۇپ، كېيىن سول تەرەپ ئەسكەر باشلىغىغا ئەۋەتىپ بەرمەكچى بولۇشتى.

ھاجى مۇرات يانىدىكى ئويدە ئولتۇراتتى، ئۇ بۇلارنىڭ گەپ-سوزلىرىنى ئۇقمىسىمۇ، زورۇر ئىشلارنى بىلىپ ئولتۇراتتى: ئۇلار ھاجى مۇرات توغرىلىق تالاش-تارتىش قىلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ شامىلىنىڭ قېشىدىن قېچىپ كېلىشى رۇسلار ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭ ئىش ئىدى. شۇڭا ئۇ پالۋېتلىمەيدىغان ياكى ئولتۇرۇۋېتلىمەيدىغان بولسلا، ئۇلاردىن نۇرغۇن نەرسە تەلەپ قىلالايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، مېللېر زاكومېلسكى باشلىق بولسىمۇ لېكىن ئۇنىڭ ئوزىنىڭ قول ئاستىدىكى ۋورونتسوۋ-چىلىكمۇ رولى يوقلۇغىنى، شۇڭا مۇھىم ئورۇندىكىسى مېللېر زاكومېلسكى ئەمەس، يەنىلا ۋورونتسوۋ ئىكەنلىگىنى ئۇ چۈشىنىۋالدى؛ شۇڭلاشقىمۇ مېللېر زاكومېلسكى ھاجى مۇراتنى چاقىرىپ گەپ سورىغاندا، ھاجى مۇرات مەيدىسىنى كېرىپ مەغرۇر تۇرۇپ، تاغدىن قېچىپ كېلىشتىكى مەقسىدىم پادىشاغا خىزمەت

قىلىش، تەپسىلى ئەھۋالىنى تىغلىستىكى① باش قوماندان ۋورونتسوۋ② كىنەزگە دوكلات قىلىمەن، دىدى.

7

يارىدار بولغان ئاۋدېيېۋ دوختۇرخانىغا ئېلىپ كېلىندى، دوختۇرخانا قورغاندىن چىقىدىغان يەردىكى ئوگزىسى تاختايلىق كىچىك بىر ئويدە ئىدى. كىشىلەر ئاۋدېيېۋنى ئاددىغىنا كىسەل خانىدىكى بىر بوش كارۋاتقا ياتقۇزدى. بۇ ئويدە توت كىسەل بار ئىدى: بىرسى كېزىك بولۇپ، قىزىپ كەتكەنلىگدىن ئىغناپ ئىڭراپ ياتاتتى؛ يەنە بىرسى بەزگەك كىشى بولۇپ، يۇزلىرى ئاقىرىپ، كوزلىرىنىڭ چوڕىسى كوكۇرۇپ كەتكەن، ئۇ ئارقا-ئارقىدىن ئەسنەپ، ھىلىلا كېسىلى تۇتۇپ قالىدىغاندەك قىلاتتى؛ قالغان ئىككىسى بۇنىڭدىن ئۇچ ھەپتە بۇرۇنقى ھۇجۇمدا يارىلانغان ئىدى: بۇلارنىڭ بىرىنىڭ يارىسى ئالقىنىدا (بۇ كىشى ھازىر

---

① تىغلىس ــ سوۋېت ئىتتىپاقى گرۇزىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ ھازىرقى پايتەختى تىبلىس.

② ۋورونتسوۋ (1782 ــ 1856) 1844 ـ يىلى نىكولاي I نىڭ دەۋرىدە كاپكازدا باش ۋالى ۋە باش قوماندان بولۇپ تۇرغان. ئۇ كاپكازدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر بىلەن "پالتا ئارقىلىق" جەڭ

ئوره تۇراتتى)، يەنە بىرسىنىڭ يارىسى مۇرىسىدە (ئۇ كارۋاتىتا ئولتۇراتتى) ئىدى. ھىلىقى كېزىكتىن باشقىلىرى يېڭى ئېلىپ كېلىنگەن بۇ يارىدارنى ئورۇنلىپ، ئۇنى ئېلىپ كەلگەنلەردىن گەپ سوراشقا باشلىدى.

ــ بەزىدە ئوق پۇرچاقتەك چېچىلىپ كېتىدۇ، بۇنداق چاغدا ھېچ ئىش چىقمايدۇ. لېكىن بۇ قېتىم ئېتىلغىنى ھەممىسى بولۇپ جەمى بەش پاي ئوق، ــ دىدى ئۇنى ئېلىپ كەلگەنلەردىن بىرى.

ــ ھەركىم ئوز پىشانىسىدىكىنى كورىدۇ!

ــ ۋايجان! ــ ئاۋۇ بېيۇ كارۋاتقا ياتقۇزۇلغاندا ئاغرىقچا چىدىيالماي قاتتىق ۋاقىرىۋەتتى. ئۇ ياتقاندىن كېيىن ئۇنچۇقماستىن قاپىغىنى تۇرۇۋالدى. ئۇ ھە دەپ پۇتلىرىنى لىڭشىتاتتى، ئىككى قولى بىلەن يارىسىنى تۇتۇپ، بىر نۇقتىغا كوز ئۇزمەي قارايتتى.

دوختۇر كېلىپ ئۇنى دۇم ياتقۇزۇپ، ئوق كەينى تەرەپتىن چىقىپ كەتتىمۇ، يوق دەپ قارىدى.

دوختۇر دۇمبىسى ۋە ساغرىسىدىكى بىر بىرىنى كېسىپ

قىلىش پىلانىنى تۇزگەن. "پالتا ئارقىلىق" دېگەنلىك تاغلىقلار مۇداپىەلىنىدىغان، ئوزىنى دالدىغا ئالىدىغان ۋە يوشۇرۇنىدىغان ئورمانلارنى كېسىپ توگىتىش دېگەنلىك ئىدى. ئۇ جەنۇبىي چېگرا رايونىدا ئولكە باشلىغى بولغانىدا، شۇ يەرگە سۇرگۈن قىلىنغان شائىر پۇشكىنغا زىيانكەشلىك قىلغان، ئۇنىڭ چېقىمچىلىغى بىلەن شائىر يەنە مخايلوۋسكىياغا سۇرگۈن قىلىنغان.

ئوتكەن ئاق تاتۇقنى كورۇپ سورىدى:

ــ بۇ نىمە؟

ــ بۇ كونا ياڭا، جاناپلىرى، ــ دىدى ئاۋدىيىۋ ئەندىكىپ. بۇ ئۇنۇڭ تاپقان ــ تەرگىنى ئىچىپ تۇگەتكەنلىگى ئۈچۈن تارتقان جازاسىنڭ ئىزنىسى ئىدى.

كىشىلەر ئاۋدىيىۋنى ئوڭدا ياتقۇزدى، دوختۇر ئەسۋاپ بىلەن ئۇنۇڭ قوسىغىنى ئۈزۈن مالتىلاپ يۇرۇپ، ئوقنى تاپقان بولسىمۇ، لېكىن ئالالمىدى. دوختۇر يارىنى دورا سۈركەپ تېڭىپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. دوختۇر يارىسىنى مالتىلىغان ۋە تاڭغان چاغدا، ئاۋدىيىۋ چىشىنى چىشلەپ، كوزىنى يۇمۇپ جىم ياتتى. دوختۇر چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇ كوزىنى ئېچىپ، ھەيرانلىق بىلەن ئەتراپقا كوز يۈگۈرتتى، ئۇ كېسەللەر بىلەن سېسىتىرالارغا قارىغاندەك قىلسىمۇ، كوزىگە ئۇلار ئەمەس، ئاجايىپ باشقا بىر نەرسىلەر كورۈندى.

ئاۋدىيىۋنىڭ پانوۋ، سېرىگىن دىگەن دوستلىرى كەردى. ئاۋدىيىۋ داڭ قېتىپ ئالدىغا قارىغان پېتى بايقىدەكلا ياتاتتى. ئۇ گەرچە دوستلىرىغا تىكىلىپ قارىغاندەك قىلسىمۇ، خىلىغچە ئۇلارنى تونۇمىدى.

ــ پېترۇخا، سېنىڭ ئوز ئويۇڭگە دەيدىغان ئىشىڭ بارمۇ؟ ــ دەپ سورىدى پانوۋ.

ئاۋدىيىۋ پانوۋنىڭ يۈزىگە قاراپ ياتقان بولسىمۇ جاۋاپ قايتۇرمىدى.

ـــمەن سېنىڭ ئوز ئويۇڭگە دەيدىغان ئىشىڭ بارمۇ دەڭاتمەن، ـــدىدى يەنە پانوۋ ئۇنىڭ مۇزدەك سوغاق، يوغان قوللىرىنى مىدىرلىتىپ.

ئاۋدېيۇ ئېسىگە كەلگەندەك:

ـــھە، ئانتونىچىمۇ سەن! ـــدىدى.

ـــھە، مەن، ئويۇڭگە بىرەر خەت-پەت ئەۋەتەمسەن؟ سېرىگىن يېزىپ بېرىدۇ.

ـــسېرىگىن، ـــدىدى ئاۋدېيۇ ئاران دېگەندە كوزىنى سېرىگىنگە يوتكەپ، ـــسەن يازامسەن؟... يازساڭ مۇنداق دەپ ياز: سېنىڭ ئوغلۇڭ پىترۇخا ئۇزاق ياشىيالمايدىغان بولدى دېگىن. ئاكامغا بەك زوقلىناتتىم. ھازىر ساڭا ئېيتمەن، ھازىر ئېيتمەندىكى، مەن ئىنتايىن خوشال. ئۇ بۇ ئالەمنىڭ راھىتىنى كورسۇن. ئۇنى خۇدايىم ساقلىسۇن، مەن ئىنتايىن خوش. شۇنداق دەپ ياز.

ئۇ شۇلارنى دەپ بولۇپ، كوزىنى پانوۋدىن ئۇزمەي خېلىغىچە جىمىپ كەتتى ۋە بىردىنلا:

ـــھەي، غاگزاڭ تېپىلدىمۇ؟ ـــدەپ سورىدى. پانوۋ جاۋاپ بەرمەي بېشىنى لىڭشىتتى.

ـــغاگزا، غاگزاڭ تېپىلدىمۇ دەڭاتمەن؟ ـــدەپ يېنىشلاپ سورىدى ئاۋدېيۇ.

ـــتاپتىم، خالىتامدا ئىكەن.

ـــمۇنداق دېگىنە، ھەي، ماگا شام بەر، مەن ھازىر

ئولمەن، ــ دېدى ئاۋدېيۇ.

شۇ ئەسنادا پولتاراتسكى ياردار قېرىنداشلىرىنى يوقلاپ كەلدى.

ــ ئۇكا، قانداقراق، ياخشى تۇرامسەن، ــ دېدى ئۇ.

ئاۋدېيۇ كوزىنى يۇمۇپ، بېشىنى چايقىدى. ئۇنىڭ جۇدەڭگۈ چىرايى ئاقىرىپ، سۇرلۇك بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئۇ جاۋاپ بەرمەي، پانوۋغا قاراپ يەنە بىر قېتىم دېدى:

ــ ماكا شام بەر. مەن ئولمەن.

شامنى ئۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇشتى، لېكىن ئۇنىڭ بارماقلىرى ئېگىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، شامنى بارماقلىرىنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇپ، قولى بىلەن تۇتتۇپ تۇرۇشتى. پولتاراتسكى كەتتى، ئۇ كېتىپ بەش مىنۇتتىن كېيىن، سېستىرا ئۇنىڭ يۈرىگىنى تىڭشاپ كورۇپ، جان ئۈزۈپتۇ، دېدى.

ئاۋدېيېۋنىڭ ئولۇمى توغرىلىق تېلېگرامما يوللانغان مەلۇماتنا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى:

23 ــ نويابىر كۈنى كۈرىنسكى تۈەننىڭ ئىككى لىيەنى ياغاچ كېسىش ئۈچۈن قورغانىدىن چىقىقان ئىدى. چۈش مەزگىلىدە بىر توپ تاغلىقلار ياغاچ كەسكۈچى ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئالدىنقى سەپتىكىلەر چېكىنىشكە باشلىغان ئىدى. دەل شۇ مەزگىلدە ئىككىنچى پەي نەيزە بىلەن ھۇجۇمغا ئوتۇپ، تاغلىقلارنى پارچىلىۋەتتى. ئۇرۇشتا ئىككى ئەسكەر يېنىڭ يارىلانىدى، بىرسى ئولدى، تاغلىقلاردىن

بولسا يۇزدىن ئارتۇق ئادەم ياردار بولدى ۋە ئولدى.

8

ۋوزدۇرژېنسكى دوختۇرخانىسىدا پېترۇخا ئاۋدېيۇ قازا تاپقان كۇنى ئۇنىڭ قېرى ئاتىسى، يەڭگىسى، ئاكىسىنىڭ رەسىدە بولغان قىزى خاماندا سوغاققا قاردماي سۇلۇ تېپىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن بىر كۇن بۇرۇن قاتتىق قار ياقماچقا، ئەتىگەنلىگى هاۋا ئىنتايىن سوغاق بولغان ئىدى. توخۇ ئۇچىنچى قېتىم چىللىغاندا، بوۋاي ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، قىرو باسقان دەرىزىدىن ئايىنىڭ يورۇغىنى كورۇپ كاڭدىن چۇشتى-دە، ئوتۇگى، جۇۋىسى هەم تۇمغىنى كىيىپ، خامانغا كەتتى. بوۋاي ئىككى سائەتتەك ئىشلىگەندىن كېيىن، ئويىگە كېلىپ بالا-چاقىلىرىنى ئويغاتتى. ئايالىلار بىلەن ئۇنىڭ نەۋرىسى كەلگەندە، خامان پاك-پاكىز ئادالانغان، ياغاچ گۇرجەك بىلەن سۇپۇرگە قارغا سانچىپ قويۇلغان ئىدى؛ پاك-پاكىز خامانغا باغلانغان سۇلۇلار باشاقلىرى روپىرو قىلىپ ئىككى قاتار قويۇلغان ئىدى. ئۇلار ئۇزلىرىنىڭ دان سوققۇچلىرى بىلەن رىتىملىك ئاۋاز چىقىرىپ، سوقۇشقا باشلىدى. بوۋاي ئېغىر سوقۇچ بىلەن سۇلۇنىڭ ساممىنى يەنچىمەكتە، قىز سۇلۇنىڭ باشىغىنى سوقماقتا، كېلىنى

باغنى ئورۇپ بەرمەكتە ئىدى.

ئاي پېتىپ، ئاستا-ئاستا تاڭ يورۇدى. خامانىدىكىلەر بىرىنچى قاتاردىكى سۆلۈنى سوقۇپ بولغاندا، بوۋايىنىڭ كالتە جۈۋا، پاپاخ كىيۈالغان چوڭ ئوغلى ئاكىم كەلدى.

ــ سېنىڭ هورۇنلۇق قىلىپ يۈرگىنىڭنى قارا، ــ دىدى بوۋاي ئىشنى توختىتىپ ئۇنى ئەيىپلەپ، سوقىقۇچنى تۆتۈپ تۇرۇپ.

ــ ئاتىلارغىمۇ قاراش كېرەك-دە.

ــ ئاتىلارغا قاراپتىمىش، ــ دىدى بوۋاي مازاق قىلىپ، ــ ئاپاڭ قارايدۇ. سوقىقۇچنى ئال. سەمرىپ كەتتىڭ، شوپاڭ كۆچۈگى.

ــ ماڭا هاراق بەرسەڭ سەن بېرەمتىڭ؟ ــ دىدى ئوغلى غودۇڭشۇپ.

ــ نىمە؟ ــ دەپ ۋاقىرىدى بوۋاي قاپىغىنى تۈرۈپ، قولىنى ئىشتىن توختىتىپ.

ئوغلى لام-جىم دىمەستىن سوقىقۇچنى ئالدى. ئەمدى سۆلۈنى توت سوققۇچ سوقماقتا ئىدى: شارت-شۇرت، شۇرت-شۇرت، شارت-شۇرت، شۇرت، شۇرت، شارت قىلغىنى بوۋاينىڭ ساماقلىق سوققۇچىنىڭ ئاۋازى ئىدى.

ــ قارا ئۇنىڭ بوينىغا، سېمىزلىگى خۇددى خوجايىنىڭكىگە ئوخشايدۇ. مەن ئورۇقلاپ ياغاچ بولۇپ قالدىم، ــ دىدى بوۋاي سوقۇشنى بىر قېتىم توختىتىپ، ئۇ رېتىمنى بۇزماسلىق ئۈچۈن

سوققۇچنى ھاۋادا ئايلاندۇردى.

يەنە بىر قېتىم ئاياق سېلىشقا توغرا كەلدى. ئاياللار تاماق بىلەن سامانىنى يىغىشقا باشلىدى.

ــ سەن ئۇچۇن ئەسكەرلىككە كەتكەن پېترۇخامۇ تازا ئەخمەق. ئەسكەر بولغان بولساڭمۇ ئوڭلىنارمىدىڭكىن، تاڭ، ئۇ ئويدە بولغان بولسا سەندەكتىن بەشىنچ ئىشىنى قىلاتتى.

ــ دادا، ئەمدى قويسىڭىزا، ــ دېدى كېلىنى پايخان قىلىنغان سامانىنى ئايرىۋېتىپ.

ــ شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ئالتىڭلارنى بىكارلا بېقىۋاتىمەن، بىرىڭلارمۇ ئىشقا يارىمايسىلەر. پېترۇخا بولغان بولسا ئىككى كىشىلىك ئىش قىلاتتى، بۇ دېگىنىم...

يۇڭ پايپاق ئۇستىگە چورۇق كىيگەن موماي قارنى غاچىلىدىتىپ دەسسەپ، ئىشىك ئالدىدىكى يالغۇز ئاياق يول بىلەن بۇلارنىڭ قېشىغا كەلدى. بۇ چاغدا ئەرلەر سورۇلغان داننى دوۋىلەۋاتاتتى، ئايالار سۇپۇرۇۋاتاتتى.

ــ كەنت ئاقساقلى كېلىپ كەتتى، بايغا خىش توشۇيسىلەر دەيدۇ، ــ دېدى موماي، ــ مەن تاماقنا تۈتۈش قىلاي، سىلەر ئۇ يەرگە بېرىڭلار.

ــ مەيلى. سەن بوز ئاتنى قېتىپ يولغا چىق، ــ دېدى بوۋاي ئاكىمغا، ــ پەخەس بول، يەنە ئوتكەنكىدەك ھاڭۋاقتىلىق قىلىپ يۈرمە. پېترۇخانىڭ ياخشىلىغى ئېسىڭدە بولسۇن.

ــ ئۇ بار چاغدا ئۇنىڭغىمۇ تىللاپ كۇن بەرمەيتتىڭ. ئەمدى

مەن قالدىمۇ دەيمەن، ــ دېدى ئاكىم دادىسىغا گەپ ياندۇرۇپ.

ــ ئۇنى ئۆزەڭدىن كور، ــ دېدى ئانىسىمۇ ئاچچىقلىنىپ، ــ پېترۇخا سېنىڭ ئورنۇڭغا بارمىسىمۇ بوپتىكەن.

ــ ھىم، بولدى! ــ دېدى ئوغلى.

ــ بولدى دېگىنىڭنى. ئۇنىڭ ھەممىسىنى ھاراقتا تېگىشىپ تۇگەتتىڭ. يەنە بولدى دەيسىنا.

ــ ياندىكى ھېسىپىنىڭ قەدرى يوق دەپتىكەن، ــ دېدى كېلىنى. شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن سوققۇچىنى قويۇپ، ئويگە قايتتى.

ئاتا ـ بالا ئوتتۇرىسىدىكى يېرىكچىلىككە ئۇزاق بولغان، ئۇنى پېترۇخا ئەسكەرلىككە كەتكەندىن كېيىنلا باشلانغان دىسىمۇ بولىدۇ. بوۋاي پاختەكنى دەپ قارچۇغىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىغىنى شۇ چاغدىلا بىلگەن ئىدى. راست، قانۇن بويىچە، بالا ـ چاقىلىقىنىڭ ئورنىغا بالا ـ چاقىسىزنىڭ ئەسكەرلىككە بېرىشى لازىملىغىنى بوۋايمۇ بىلەتتى. ئۇ چاغدا ئاكىمنىڭ توت بالىسى بار ئىدى، پېترۇخا بولسا تېخى پەرزەنت كورمىگەن، ئەمما پېترۇخا دادىسىغا ئوخشاش ئىشچان ئىدى: ئۇ چەبدەس، ئەپلىك، غەيرەتلىك، قاۋۇل بولۇپ، ئىش دېسە ئېرىنمەيتتى. ئۇنىڭ قولى بىكار تۇرمايتتى. ئىش قىلىۋاتقانلارنى كورسە، دادىسىغا ئوخشاش، دەرھال قارىشىپ بېرەتتى ــ يا بىر ـ ئىككى سول بۇغداي ئورۇپ بېرەتتى، يا ئۇنى ھارۋىغا بېسىپ بېرەتتى، يا بولمىسا ياغاچ كېسىپ، ئوتۇن كەسلەپ بېرەتتى. بوۋاي

ئۇنى ئايىغۇسى كەلسىمۇ، دەردىنى ئوزى بىلەتتى. ئۇ ئەسكەر-لىككە كەتكەندە، بوۋاي قول-قانىتىدىن ئايرىلغاندەك بولدى. ئەسكەر دىگەن تالالىق قىلىنغان قىز بالىغا ئوخشايدۇ. شۇڭا ئۇنى تولا ئويلاپ، ئوزىنى ئۇيرىتىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. بوۋاي چوڭ ئوغلىغا تۇرتكە بولۇش ئۈچۈنلا بۇگۈنكىدەك ئۇنى بىرە-بىرە تىلغا ئېلىپ قويياتتى. موماي كىچىك ئوغلىنى ھەمىشە سېغىناتتى. خېلى بۇرۇنلا ــ ئوغلى كېتىپ يانىدۇرقى يىللا بوۋايغا پېتىرۇخاغا پۇل ئەۋەتىشنى ئېيتقان بولسىمۇ، لېكىن بوۋاي گەپ قىلماي تۇرۇۋېلىپ ئوتكۈزۈۋەتكەن ئىدى.

ئاۋدىيېۋلارنىڭ ھال-كۇنى ياخشى ئىدى، بوۋاينىڭ يوشۇرۇن ساقلاپ يۇرگەن پۇللىرىمۇ بار ئىدى، لېكىن ئۇنىڭغا ھەرگىزمۇ قول تەكىگۈزگىلى قويمايتتى. ھازىر موماي ئۇنىڭ كەنجى ئوغلىنى ئېغىزغا ئالغانلىغىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭغا يېلىنىپ، سۇلۇ ساتقاندىن كېيىن ئوغلىغا بىرەر سوم بولسىمۇ ئەۋەتىشنى ئېيتماقچى بولدى. موماي شوئىداق قىلدى. ياشلار بايىنىڭ ئىشغا كېتىپ، ئويدە ئىككىسى يالغۇز قالغانىدا، موماي ئۇنى سۇلۇنىڭ پۇلىدىن ئوغلىغا بىر سوم ئەۋەتىشكە ئۇناتتى. شوئىداق قىلىپ، كۇنلەرنىڭ بىرىدە، سورۇلۇپ ئادالانغان ئون ئىككى چارەك سۇلۇ تاغارغا قاچىلىنىپ، تاغارنىڭ ئاغزى مەھكەم ئېتىلىپ، ئۇچ چانغا بېسىلغاندا، موماي ئىبادەتخانا خىزمەتچىسىگە ئوزىنى ئېيتىپ بېرىپ يازدۇرغان خەتنى بوۋاينىڭ قولىغا تاپشۇردى. بوۋاي شەھەرگە كىرىپ، خەت بىلەن بىر سومنى قوشۇپ،

ئوغلىغا ئەۋەتمەكچى بولدى.

كالتە جۇڭا ئۇستىدىن يېڭى چاپان كىيگەن، پۇتىغا ئاپپاق يۇڭ پايتىما ئورىغان بوۋاي خەتنى ئېلىپ يانچۇغىغا سالدى-دە، خۇداسىغا چوقۇنۇپ، ئالدىدىكى چانىغا ئولتۇرۇپ شەھەرگە ماڭدى. كەينىدىكى چانىغا نەۋرىسى چىقتى. بوۋاي شەھەرگە كىرىپ، سارايۇەنگە خەتنى ئوقۇتۇپ، بېشىنى لىڭشىتىپ تۇرۇپ زەڭ قويۇپ تىڭشىدى.

پېترۇخانىڭ ئانىسىنىڭ خېتىدە ئامان-ئېسەنلىك سورالغاندىن كېيىن، ئائىلىدىكىلەرنىڭ سالامىلىرى ۋە بىر يانچىق ئولۇم خەۋىرى، ئاخىردا ئاكىسىيە (پېترۇخانىڭ خوتۇنى)نىڭ ئۇلار بىلەن بىللە ئوتۇشنى خالىمايدىغانلىقى بولۇپ ئىشلەشكە كەتكەنلىگى، ئاكىسىيەنى ئىناسىپ-توۋىچى بىلەن ياشاۋاتقىدۇ، دەپ ئائىلىغانلىقلىرى يېزىلغان، ئۇنىڭغا يوللانغان بىر سوم پۇل توغرىلىقىدۇ گەپ قىستۇرۇلغان، بىچارە مومايىنىڭ يىغلاپ تۇرۇپ ئىبادەتخانا خىزمەتچىسىگە ئوز ئاغزى بىلەن ئېيتىپ بەرگەن مونۇ سوزلىرىمۇ قوشۇپ يېزىلغان ئىدى: "يەنە، ئاندىن جېنىم بالام، قوزام، سەن مېنىڭ پېترۇشېنكام①، سېنى سېغىنىپ تولا يىغلاپ كوز ياشلىرىم قۇرۇپ كەتتى، چىدىغۇدەك قالمىدى. جېنىم يۇلتۇزۇم، سەن مېنى كىملەرگە قالدۇرۇپ كەتتىڭ..." سوز بۇ يەرگە كەلگەندە مومای هوڭگىدە

---

① پېترۇشېنكا — پېترۇخانىڭ ئەركىلەتمە ئىسمى.

رەك ئېيتىپ يىغلاپ كەتكەن ۋە: "بوپتۇ، شۇنداق كېتىۋەر-سۇن" دىگەن ئىدى.

خەت شۇنداق يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن پېترۇخانىڭ خوتۇنىنىڭ ئويدىن چىقىپ كەتكەنلىگى توغرىسىدىكى خەۋەرنى، ئانىسىنىڭ ئاخىرقى سوزلىرىنى ئاڭلاش، بىر سوم پۇلنى تاپشۇرۇۋېلىش نېسىپ بولمىغان ئىكەن. خەت بىلەن پۇل پېترۇخا "پادىشا، ۋەتەن ھەم دىن يولىدا ئولىدى" دىگەن ئۇقتۇرۇش بىلەن قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئولۇمى توغرىلىق لاگېرنىڭ كاتتۇى شۇنداق دەپ يازغان ئىدى.

موماي بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، تاكى ئىش ۋاقىتى بولغانغا قەدەر قاتتىق يىغا-زارە قىلدى. ئۇ بىرنىچى يەكشەنبىدىلا ئىبادەتخانىغا بېرىپ، شەيخىلەرگە تەكرىنىڭ قۇلى پېترۇخانى يادلاش ئۈچۈن سەدىقە بەردى.

خوتۇنى ئاكسىنىيەمۇ ئوزى بىلەن بىر يىللا بىللە بولغان مېھرىۋان ئېرىنىڭ ئولۇم خەۋىرىنى ئاڭلاپ، قاتتىق يىغا-زارە قىلدى. ئۇ ئېرىگە، ئوزىنىڭ خاراپ بولغان ئومرىگە ئېچىناتتى، قاتتىق يىغلاۋېتىپ، پىتىر مخايلوۋېچنىڭ سېرىق بۇدرە چاچ-لىرىنى، ئۇنىڭ سويگۇ-مۇھەببىتىنى، يىتىم قالغان ۋانكا① بىلەن

---

① يۇقۇرىدا پېترۇخانىڭ بالىسى يوق دىيىلگەن، بۇ يەردە ۋانكىنى يىتىم قالدۇرغانلىغى ئېيتىلغان، بۇنىڭغا قارىغاندا، بۇ بالا ئۇ ئەسكەرلىككە كەتكەندىن كېيىن تۇغۇلغان بولسا كېرەك.

ئوزىنىڭ شور پىشانىلىگىنى ئەسلەيتتى ھەم پېترۇشانىڭ① ئوزىنىڭ بىچارە خوتۇنىغا ئىچى ئاغرىمايى، ئاكىسىغا رەھىمى كېلىپ، ئۇنى يات كىشىلەرنىڭ قولىغا تەلمۈرتۈپ قويۇپ كەتكەنلىگىگە ئېچىنىپ، پېترۇخاغا خاپا بولاتتى.

لېكىن ئاكىسىنىيە، چىن كۆڭلىدىن ئېيتقاندا، پېترۇخانىڭ ئولگەنلىگىگە خوشال بولاتتى. ئۇ، پېترۇخا كەتكەندىن كېيىن، بىر پومىشىكىنىڭ غوجىدارى بولەن يېتىپ قويۇپ يۇرۇپ، ھاممىدار بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇ غوجىدار بولەن بىللە تۇرسىمۇ ئەمدى ھېچكىم ئۇنى ھاقارەتلىيەلمەيدۇ، غوجىدار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ، ئۇنى ئوز ئەمرىگە ئالىدۇ.

9

روسىيە ئەلچىسىنىڭ ئوغلى ــ ئەنگىلىيىدە تەربىيەلەنگەن ۋورونتسوۋ مىخائىل سېمېنوۋىچ ئوز ۋاقتىدا يۇقۇرى دەرىجىلىك روسىيە ئەمەلدارلىرى ئىچىدە كەمدىن ــ كەم ئۇچرايدىغان، ياۋروپادا تەربىيە كورگەن كىشى ئىدى، ئۇ توۋەن دەرىجىلىك لەرگە مۇلايىم، يۇمشاق كوڭۇل، ناھايىتى ئەدەپلىك كورۇ-

① بۇمۇ پېترۇخانىڭ ئەكىلەتمە ئىسمى.

نەتىجى، ئۇزىدىن يۇقۇرىلار ئالدىدا بولسا سېپاگەر بولۇپ كورۇنەتتى. ئۇ ئەزەلدىن نەسىلىك ھوقۇقسىز ۋە بوي سۇنماس تۇرمۇش ئىكەنلىگىنى بىلمەيتتى. ئۇ يۇقۇرى سەنسەپ ۋە ئوردىنلىرى بىلەن ئۇزىنى پىشقان ھەربى ئالىم، ھەتتا كىراسنى جېڭىدە ناپالېوننى يەڭگۈچى ھىساپلايتتى. 1851 ـ يىلى يەتمىش ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ، ئۇ تېخى تېتىك، مەزمۇت ئىدى، ئۇ ئۇزىنىڭ ھوقۇقىنى مۇستەھكەملىشى ۋە ئابرويىنى ئاشۇرۇ- شىغا يار ـ يولەك بولىدىغان نازۇك ۋە ئوتكۇر ئەقىل ـ پاراسىتىنى تولۇق ساقلاپ كېلىۋاتاتتى. ئۇ ئۇزىنىڭ باي خوتۇنى برانتىس- كايا خانىمىنىڭ چوڭ بايلىغىغا ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قوماندانلىق ھىساۋىغا كىرىدىغان زور مىقداردىكى كىرىمى بىلەن ھەددىدىن زىيادە بېيىپ كەتكەن ئىدى. ئۇ بۇ بايلىغىنىڭ كوپ قىسمىنى قىرىمىنىڭ جەنۇبىدىكى دېڭىز بويىغا باغ ۋە ساراي سالدۇرۇشقا سەرپ قىلغان ئىدى.

1851 ـ يىلى 7 ـ دېكابىر كەچقۇرۇنلۇغى ئۇنىڭ تېلىستىكى سارىيىنىڭ ئالدىغا ئۇچ ئات قوشقان مەپە كېلىپ توختىدى. ھاجى مۇراتنىڭ رۇسلارغا ئەل بولغانلىغى توغرىلىق گېنېرال كوزلوۋىسكىدىن خەۋەر ئېلىپ كەلگەن، ھېرىپ ـ ئېچىپ چاڭ ـ توزاڭغا مىلەنگەن ئەپتىسەر كۇيۇشكەن پۇتلىرىنى سوزۇپ، قاراۋۇللارغىمۇ پەرۋا قىلماستىن ۋورونتسوۋنىڭ سارىيىنىڭ كەڭ پەلەمپىيىگە قەدەم باستى. كىشىلەر ئەلچى كەلگەنلىگىنى خەۋەر قىلغاندا سائەت ئالتە بولغان بولۇپ، بۇ چاغدا ۋورونتسوۋ تاماقتا

كىرىشكە تەييارلىنىۋاتاتتى. ۋورونتسوۋ ئەلچىنى ساقلاتماستىنلا قوبۇل قىلدى، شۇڭا ئۇ تاماقتا كېچىكىپرەك كىردى.

ئۇ مېھمانخانىسىغا كىرگەندە، كىنەز خانىم ئېلىزاۋېتا كىسارۋېرىيېۋنانىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ۋە دەرىزە يېنىدا توپ-توپ بولۇپ يىغىلىپ تۇرۇشقان ئوتتۇزچە كىشى ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۇنىڭغا بۇرالدى. ۋورونتسوۋ ئاددىلا قارا ھەربى كىيىم كىيگەن، چۈچىلىق پاگونىنى تاقىمايلا، كىچىك پاگونىنلا تاقاپ، بويىنىغا ئاق كىرىست ئاسقان ئىدى. ئۇنىڭ ساقال-بۇرۇتلىرى قىرىلغان تۇلكە يۈزلىرى يېقىملىق كۆلۈمسىرەيتتى، يىغىلىشقان كىشىلەرگە ئۇ كوزلىرىنى قىسىپ قاراپ چىقتى.

ئۇ يىنىك قەدەم بىلەن ئىتتىك كىرىپ، كېچىكىپ قالغانلىقىغا خانىملاردىن ئەپۇ سورىدى، ئەرلەر بىلەن سالامىلاشتى، قىرىق بەش ياشلىق، زىلۋا بويلۇق، چىرايلىققىنا كەلگەن گىرۇزىن خانىم مانانا ئوربېلىيانىنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنى شىرەنىڭ يېنىغا ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا قولىنى بەردى. كىنەز خانىم ئېلىزاۋېتا كىساۋېرىيېۋنا يېڭى كەلگەن، بۇرۇتلىرى قىلتىرىقىتەك يىرىك، قىزىل چاچلىق گېنېرالغا قولىنى سوزدى؛ گىرۇزىن كىنەزى كىنەز خانىمنىڭ دوستى شۇئازېل گىراف خانىمغا قولىنى سوزدى. كېيىن دوختۇر ئاندىرېيېۋسكى، فۇگۇەنىلەر ۋە باشقىلارنىڭ بەزىلىرى خانىملار بىلەن، بەزىلىرى يالغۇز ھالدا ئالدىنقى ئۈچ جۈپنىڭ كەينىدىن مېڭىشتى. ئۇزۇن كويىنەك، پايپاق ۋە پوپۇچ كىيگەن ئوي خىزمەتچىلىرى مېھمانلارغا ئورۇندۇقلارنى

تەيـيارلاپ قويۇشـتى. ئاشـپەز كۆمۈچ داسـتىكى پۇقۇراپ هور چىقىپ تۇرغان شورپىنى داغدۇغا بىلەن قاچىلارغا ئۇسۇدى.

ژورونتسوۋ ئۇزۇن شىرەنىك ئوتتۇرىسىدا ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئۇدۇلىدا ئوزىنىڭ خوتۇنى بىلەن گېنېرال ئولتۇردى. ئوڭ تەرىپىدە گۈزەل ئورېلیانى، سول تەرىپىدە ئوزى كېلىشكەن، قارا چاچلىق، قىزىل يۈزلۈك، پار-پۇر ئۇنىچە-مارجان ئاسقان، هەمىشە كۈلۈمسىرەپ تۇرىدىغان كىنەز قىزى گىرۇزىنىكا ئولتۇراتتى.

— Excellentes, Chère amie,① — دىدى ژورونتسوۋ كىنەز خانىمىنىڭ ئەلچى نىمە خەۋەر ئېلىپ كەپتۇ دېگەن سوئالىغا جاۋاپ بېرىپ، — Simon a eu de la chance.② —

ئۇ ئولتۇرغانلارنىڭ هەممىسگە ئاڭلانغۇدەك قىلىپ، شامىلنىڭ داڭلىق، ئەڭ قەهرىمان يارەمچىسى هاجى مۇراتنىڭ رۇسلارغا ئەل بولغانلىغى ۋە بۇگۈن-ئەتىنىڭ ئىچىدە تىغلىسقا ئېلىپ كېلىنىدىغانلىغى توغرىسىدىكى هەيران قالارلىق خەۋەرنى سوز-لەشكە باشلىدى. بۇ خەۋەر ئۇنىڭ ئوزى ئۇچۇن ئانچە يېڭىلىق ئەمەس ئىدى، چۇنكى سوهبەت ئوتكۈزۈلۈۋاتقىنىغا ئۇزۇن بولغان ئىدى.

---

① فرانسۇزچە: — ناهايىتى ياخشى، قەدىرلىك دوستۇم.

② فرانسۇزچە: "سىموننىڭ ئامىتى كەلدى".

سورۇندىكى ھەممە كىشى، ھەتتا شىرەنىڭ يىراق بۇرجەكـ لىرىدە ئوزلىرىچە ئاۋاز چىقارماي كۆلۈشۈپ ئولتۇرغان ياشلار، فۇگۇەنلەر ۋە ئەمەلدارلار ئۇنىڭ سوزىنى ئۇن-تىنسز تىڭشـ ماقتا ئىدى.

ــ گېنېرال، سىز ھاجى مۇراتنى كورگەنمىدىڭىز؟ ــ كىنەز سوزىنى تۇگەتكەنىدە، كىنەز خانىم بۇرۇتلىرى قىلتىرىقتەك يىرىك، قىزىل چاچلىق گېنېرالغا بۇرۇلۇپ سورىدى.

ــ بىرنەچچە قېتىم كورگەن، خانىم.

شۇنىڭ بىلەن، بۇ گېنېرال ھاجى مۇراتنىڭ 1843 ــ يىلى تاغلىقلار گېرگېبىلنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، گېنېرال پاسىبىكـ نىڭ قىسمىغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلغانلىغىنى؛ ئۇنىڭ تۇەنجاڭ زالوتۇخىنىنى ئولتۇرۇۋېتىشكە تاسلا قالغانلىغىنى ئوز كوزى بىلەن كورگەنلىگىنى سوزلەپ بەردى.

ۋورونتسوۋ خوشاللىق بىلەن كۆلۈمسىرەپ تىڭشاپ ئولتۇراتـ تى، بۇنىڭدىن ئۇنىڭ گېنېرالنىڭ سوزلىرىدىن ئىنتايىن رازى بولغانلىغى چىقىپ تۇراتتى. ئەمما بىردىنلا ۋورونتسوۋنىڭ ئوڭى ئوچۇپ، چىرايى تۇتۇلدى.

قىزىق سوزلەۋاتقان ھىلىقى گېنېرال ئوزىنىڭ ھاجى مۇرات بىلەن يەنە بىر قېتىم ئۇچراشقانلىغىنى سوزلەشكە باشلىدى.

ــ بۇ ئاشۇ كىشى بولىدۇ، ــ دەيىتتى گېنېرال سوزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ جاناپلىرى، ئېسىڭىزدە بولسا كېرەك، شۇ قېتىم ياردەم قىلىنغان جايىدا "سۇخار يۇرۇشى" قىسمى قورشـ

ۋالغان ئىدى.

ـــقەيەردە؟ـــدەپ سوردى ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ سوزىنى بولۇپ، كوزلىرىنى چىمچىقلىتىپ.

ئەسلىدە بۇ باتۇر گېنېرال ئېيتقان "ياردەم" شۇ قېتىمقى ئوكۇشسىزلىقتا ئۇچرىغان دارگىن① يۇرۇشىنى كورسىتەتتى؛ شۇ قېتىمقى يۇرۇشتە يېڭى يېتىپ كەلگەن قىسىم ياردەم قىلمىغان بولسا، ھەقىقەتەن، بارلىق ئەسكەرلەر ھەتتا قوماندان ۋورونتسوۋمۇ ئامان قالمىغان بولاتتى. ۋورونتسوۋ قوماندانلىق قىلغان شۇ قېتىمقى دارگىن يۇرۇشىدە رۇسلارغا نۇرغۇن تالاپەت يېتىپ، بىرقانچە زەمبىرەك چىقىم تارتىپ، ئۇياتقا قالغۇدەك ۋەقە بولغانلىغى ھەممىگە ئايان ئىدى. شۇڭا كىمكى بۇ قېتىمقى يۇرۇش توغرىلىق ئېغىز ئاچسا، ۋورونتسوۋ پادىشاغا دوكلات قىلغان مەزمۇندا يەنى بۇ يۇرۇشتە رۇس ئەسكەرلىرى شانلىق غەلىبە قازاندى دېيىشى كېرەك ئىدى. "ياردەم" سوزى ئۇنىڭ شانلىق غەلىبە قازانغانلىغىنى ئەمەس، بەلكى نۇرغۇن ئادەمنىڭ بېشىغا چىققان چوڭ خاتالىغىنى كورسىتەتتى. بۇ ئىش ئولتۇرغانلار-نىڭ ھەممىسگە ئايان ئىدى، شۇڭا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى گېنېرال-

① دارگىن يۇرۇشى ۋورونتسوۋ 1845 ـ يىلى يېتەكچىلىك قىلغان يۇرۇش بولۇپ، مەقسەت شامىلنىڭ شىمالىي داغستاندىكى دار-گىن قورغىنىنى بىتچىت قىلىش ئىدى، دارگىن ئىشغال قىلىنىپ ۋەيران قىلىنغان، ئەمما بۇ جەڭدە روسىيە ئوتتۇز مىڭدىن ئارتۇق ئادەم چىقىم قىلغان.

نىڭ نىمە دەۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلمىغانىدەك ئولتۇراتتى، بەزىلىرى ھاڭ-تاڭ بولۇشۇپ، كېيىن يەنە نىملەر بولۇشىنى كۈتەتتى، يەنە بەزىلىرى كۈلۈمسىرەپ، بىر بىرىگە قارىشىپ قوياتتى.

پەقەت بۇرۇتلىرى قىلتىرىقتەك گېنېرالا ھېچنىمىنى سەزمەي، ھىكايىسىنى بىمالال سوزلەۋاتاتتى، ئۇ خاتىرجەملىك بىلەن جاۋاپ بەردى.

ــ يارەمگە كەلگەن يەردە، جاناپلىرى.

قىزىق پاراڭغا يول ئېچىلغانلىقتىن، بۇ گېنېرال تەپسىلى سوزلەشكە باشلىدى:

ــ ھاجى مۇرات ئۇستىلىق بىلەن قىسمىنى ئىككىگە بولۇپ تاشلىدى. ئەگەر بىزگە يارەمگە كەلمىگەندە، ــ ئۇ "يارەم" سوزىنى بولەكچىلا بىر ئىشتىياق بىلەن تەكرارلىغانىدەك ئېيتتى، ــ ھەچكىم قېچىپ قۇتۇلمىغان بولاتتى. چۈنكى...

مانانا ئۇرېبىلياني ئوتتۇرىدىكى بەپلىكنى سېزىپ، تىنىلسىكى ئويىگىز ئازادىمۇ، قانداق دەپ سوراپ ئونىڭ سوزىنى بولۇپ تاشلىغانلىقتىن، گېنېرال سوزىنى ئاياقلاشتۇرالمىدى. ئۇ ھاڭ-تاڭ بولۇپ، ھەممەيلەنگە ۋە شىرەنىڭ نېرىقى بېشىدا ئولتۇرۇپ، ئوزىگە دىققەت بىلەن مەنالىق قاراۋاتقان ۋۇگۇەنىگە كوزى چۈشۈپ، بىردىنلا ئېسىنى تاپتى. ئۇ گىرۇزىن خانىمغا جاۋاپ بەرمەيلا، قوشۇمسىنى تۇرۇپ، گەپ قىلمىدى ۋە ئالدىراپ-سالدىراپ تەخسىدىكى ئىسسىل غىزانى رەتلەي ۋە تەمى

بىلەن ھىساپلاشمايلا يىيىشكە كىرىشتى.

بۇ چاغدا ھەممەيلەن ئۇگايسىزلىنىپ قالدى. لېكىن بۇ ئۇگايسىزلىقنى ژورونتسوۋا خانىمنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان، سارايدا خىزمەت قىلىدىغان تازىمۇ ئەخمەق، ھەددىدىن تاشقىرى خوشامەتچى گىرۇزىن كىنەزى ئۇزگەرتتى. ئۇ ھەمچىمىنى سەزمىگەندەك، ھاجى مۇراتنىڭ مېختۇلىندىكى① ئەخمەتخاننىڭ خوتۇنىنى ئوغرىلاپ كەتكەنلىگى توغرىلىق ژاقىراپ سوزلەشكە باشلىدى:

ــ ئۇ، كېچىدە يېزىغا كىرىپ، تۇتىدىغان ئادەملەرنى تۇتۇپ، پۇتۇن ئادەملىرىنى باشلاپ قېچىپ كېتىپتۇ.

ــ ئۇ نىمە ئۈچۈن شۇ خوتۇنىنى تۇتۇۋالدىكەن؟ــ دەپ سورىدى كىنەز خانىم.

ــ ئۇنىڭ ئېرى بىلەن ئوچلىشىپ يۈرگەچكە، ئۇنى ئىزدەپ يۈرگەن. ئىكەن، لېكىن ئەخمەتخان ئولگىچە ئۇنى بىرەر قېتىم ئۇچرىتالمىغانلىقتىن ئۇنىڭ تۈل قالغان خوتۇنىدىن ئۇچىنى ئاپتۇ.

كىنەز خانىم بۇنى گىرۇزىن كىنەزىنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان كونا دوستى شۇئازېل گىرايى خانىمغا فرانسۇزچە ئېيتتى.

ــ② Quelle horreur! ــ دىدى كىنەزخانىم كوزلىرىنى

---

① مېختۇلىن ــ داغىستان تاغلىقلىرىنىڭ بىر قىسمىدا قۇرۇلغان خانلىق ئىدى.

② فرانسۇزچە: "نىمە دېگەن دەھشەتلىك."

قمسپ، بهشنی چایقاپ تۇرۇپ.

ــ ياق، ئۇنداق ئەمەس، ــ دېدى ژورونتسوۋ كۇلۇمسىرەپ، ــ مېنىڭ ئاڭلىشىمچە، ئۇ ھىلىقى تۇتۇۋالغان خوتۇنىنى ئېسىلزادىلەردەك ھورمەتلەپتۇ، كېيىن قويۇپ بېرىپتۇ.

ــ ھە، ھەق تولەپتۇ.

ــ ئۇغۇ شۇنداق، نىملا بولمىسۇن، مەرتلىك قىپتۇ.

كىنەزنىڭ بۇ سوزلىرى ھاجى مۇرات توغرىلىق كېيىن بولىدىغان گەپلەرگە ئۇلگە كورسىتىپ بەردى. ساراي ئەھلىلىرى ھاجى مۇرات قانچە كوپتۇرۇپ سوزلەنسە ژورونتسوۋنىڭ شۇنچە خوشال بولىدىغانلىغىنى چۈشەندى.

ــ ئۇ، كىشىنى ھەيران قالدۇرغۇدەك باتۇر، كارامەت ئادەم ئىكەن جۇمۇ.

ــ دەرۋەقە شۇنداق، ئۇ 1849 ــ يىلى كىپ ــ كۇنىدۇزدىلا تومۇرخان شوراغا كىرىپ، دۇكان قويماي بۇلاپ قۇرۇتۇپ قويغان.

شىرەنىڭ بىر چېتىدە ئولتۇرغان، شۇ چاغلاردا تومۇرخان شورادا بولغان بىر ئەرمەن ھاجى مۇراتنىڭ بۇ قەھرىمانلىقلىرى توغرىلىق پىچىدىن يېڭىسىگىچە سوزلەپ بەردى.

شۇنداق قىلىپ، تاماق پىچىلىپ بولغىچە ھاجى مۇرات ئۇسىتىدە سوز بولدى. ھاجى مۇراتنىڭ باتۇرلۇغى، زىرەكلىگى ۋە مەرتلىگىنى ھەممىسى بەس ــ بەس بىلەن ماختىدى. كىمدۇ بىرسى ئۇنىڭ يىگىرمە ئالتە ئەسىرنى ئولتۇرۇشكە بۇيرۇغانلىغى

توغرىلىق سوزلەۋىدى؛ بۇ ئاددىغىنا بىر جۈملە سوز ئۇستىدىمۇ تالاش-تارتىش بولدى.

— نىمە چارە! A la guerre comme â la guerre.①

— ئۇ كاتتا ئادەم.

— ئەگەر ئۇ ياۋروپادا تۇغۇلغان بولسا، ئىككىنچى ناپالىيون بولاتتى، — دەپ قويدى ئەخمەق ۋە خوشامەتچى گىرۇزىن كىنەزى. ئۇ ناپالىيون ئېنزغا ئېلىنسا، ناپالىيوننى يېڭىشكە قادىر ئىشپ كىرىست بەلگىلىك كۈمۈش ئوردىن ئالغان ۋورونتسوۋنىڭ خوشال بولىدىغانلىغىنى بىلەتتى.

— ناپالىيون بولمىغاندىمۇ، چەبدەس ئاتلىق ئەسكەر گېنېرالى بولاتتى، — دىدى ۋورونتسوۋ.

— ناپالىيون بولمىسىمۇ مۇرات② بولاتتى.

— شۇڭا ئۇنىڭ ئېتىمۇ ھاجى مۇراتقۇ.

— ھاجى مۇراتتىن ئايرىلغان شاملىمۇ ئەمدى تۆگىشىدۇ، — دىدى بىرسى.

ئۇلار ئەمدى (بۇ "ئەمدى" ۋورونتسوۋ بار چاغدا دىگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى) بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىغىنى ئوزلىرىمۇ

---

① فرانسۇزچە: "ئۇرۇش ئۇرۇشچە بولىدۇ - دە."

② مۇرات (1767 — 1815) فرانسىيە مارشالى، ناپالىيوننىڭ ئاساسلىق سەركەردىسى.

سېزەر، ــ دېدى يەنە بىرسى.

ــ Tout cela est grâee à vous,[1] ــ دېدى مانانا ئوربېلىيانى.

كىنەز ژورونتسوۋ ئوزىگە قىلىنۇاتقان بۇ خوشامەتچىلىكنى توسۇشقا تىرىشسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىن ھوزۇرلىناتتى. خانىمنى قولتۇقلاپ مېھمانخانىغا كىرىپ كېتىۋاتقىنىدا، ئۇنىڭ كۆڭلى ئىنتايىن خوش ئىدى.

تاماقتىن كېيىن مېھمانخانىدا مېھمانلار قەھۋە ئىچىۋاتقانىدا، كىنەز ھەممەيلەنگە قالتىس يېقىنچىلىق قىلدى، قىلتىرىق بۇرۇتلۇق گېنېرالنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئوزىنى ئۇنىڭ خجالەتچىلىكتە قالغانلىغىنى تۇيمىغاندەك قىلىپ كورسىتىشكە تىرىشتى.

كىنەز مېھمانلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئايلىنىپ چىقىپ، قەرت ئويناشقا ئولتۇردى. ئۇ قەدىمقى قەرت لومبېرنىلا ئوينايتتى. لومبېر ئويۇنىنى ئۇ گىرۇزىن كىنەزى ۋە لومبېر ئويناشنى كىنەزنىڭ خىزمەتچىسىدىن ئۇگەنگەن ئەرمەن گېنېرال ھەم ئوزىنىڭ مەرتىۋىسى بىلەن تونۇلغان دوختۇر ئاندرېيېۋىسكى بىلەن بىللە ئويناندى.

ژورونتسوۋ ئۇستىگە ئالكساندىر I نىڭ سۇرىتى چۈشۈرۇلگەن ئالتۇن تاماكا قۇتىسىنى ئوزىنىڭ يېنىغا قويۇپ، ئەتلەس قەرتنى

---

① فرانسۇزچە: "بۇلارنىڭ ھەممىسى سىزنىڭ بولغانلىغىڭىز ئۈچۈن-دە."

يېيىپ تارقىتىشقا باشلىغاندا، كىنەزنىڭ ئىتالىيان خىزمەتچىسى دژۇۋانى بىر پارچە خەتنى كۆمۈش پەتنۇسقا سېلىپ كوتىرىپ كىرىپ كەلدى.

ــ هورمەتلىك جاناپلىرى، يەنە ئەلچى كەلدى.

ۋورونتسوۋ قەرتىنى قويۇپ ئەپۇ سوراپ، خەتنى ئېچىپ ئوقۇشقا باشلىدى.

خەت ئوغلىدىن كەلگەن بولۇپ، ئۇ بۇ خەتتە ھاجى مۇراتنىڭ قانداق كەلگەنلىگى ۋە ئۇزىنىڭ مېللېر زاكومېلسكى بىلەن قانداق تەگشىپ قالغانلىغىنى يازغان ئىدى. كىنەز خانىم ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئوغلىنىڭ نېمىلەرنى يازغانلىغىنى سوريدى.

ــ يەنە ھېلىقى ئىش... Il a eu quelque désagréments arec le commandant de la place. Simon a eu tort.① But all is well what ends well②ــ،

شۇنداق دېدى ــ دە، ۋورونتسوۋ خەتنى خوتۇنىغا بەردى ۋە ھورمەت بىلەن ساقلاپ تۇرغان ھەمراللىرىغا بۇرۇلۇپ، ئۇلارنى قەرت ئېلىشقا تەكلىپ قىلدى.

ۋورونتسوۋ بىر قېتىم تارقىتىپ بولۇپ، تاماكا قۇتىسىنى

---

① فرانسۇزچە: "ئۇنىڭ بىلەن قورغان قوماندانى ئوتتۇرىسىدا كوكۇلسىزلىك يۈز بېرىپتۇ. بۇ سموندىن ئوتۇپتۇ."

② ئېنگلىزچە: "ياخشىلىقچە پۈتۈشۈپتۇ، ھەممە ئىش جايىدا بوپتۇ."

ئاچتى هەم كەيىپى چاغ ۋاقىتتدا قىلىدىغان ئىشنى قىلىدى: قېرىلىقتىن تېرىلىرى ساڭگىلاپ كەتكەن ئاپپاق قوللىرى بىلەن بىر چىمدىم فرانسۇز تاماكىسىنى بۇرنىغا تۇتۇپ پۇرىدى.

10

ئەتىسى هاجى مۇرات ۋورونتسوۋ بىلەن كورۇشكىلى كەلگەندە، كىنەزنىڭ مېهمانخانىسى ئادەم بىلەن تولغان ئىدى، بۇ يەردە خوشلىشىشقا كەلگەن، تولۇق هەربىچە كىيىنگەن ۋە كوكرىگى ئوردېن بىلەن تولغان تۇنۇگۈنكى قىلتىرىق بۇرۇتلۇق گېنېرالمۇ بار ئىدى؛ تۇەنىنىڭ ئۇزۇق-تۇلۇگىدىن كەلسەكەلمەس پايدىلىنىپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن ئەيىپلىنىشى مۇمكىن بولغان بىر تۇەنجاڭمۇ بار ئىدى؛ دوختۇر ئائىدىرېيېۋىسكىنىڭ قوغدىشىغا ئېرىشكەن، هاراق سودىسىنى ئىلكىدە تۇتۇپ كەلگەن، هازىر يېڭىۋاشتىن توختام تۇزۇشكە كەلگەن باي ئەرمەن سودىگەرمۇ، ئۇرۇشتا قازا تاپقان بىر ئەپتسەرنىڭ نەپىقە بېرىشنى ياكى بالا-چاقىلىرىغا ئوقۇش راسخودى بېرىشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن ۋە قاپقارا كىيىم كىيگەن خوتۇنىمۇ بار ئىدى؛ گىمروزىنچە چىرايلىق كىينىگەن، تاشلىنىپ قالغان بىر ئىبادەتخانىنىڭ ۋەخپىسىنى ئوتكۇزۇۋېلىشنى تەلەپ قىلىپ كەلگەن

سۇنغان گىروزىن كىنەزى ھەم كاپكازنى ئېلىشنىڭ يېڭى لايىھە ھوججەتلىرىنى كوتىرىپ كەلگەن تەپتىش ئەمەلدارىمۇ بار ئىدى؛ يەنە ئويىگە قايتقانىدا، كىنەزنى كوردۇم دەپ ماختىنىشنى ئويلىغان بىر خانمۇ بار ئىدى.

ئوز نوۋىتىنى كۈتۈپ تۇرغان بۇ كىشىلەرنى كېلىشكەن، سېرىق چاچلىق بىر ياش فۇگۇەن نوۋىتى بويىچە كىنەزنىڭ بولمىسىگە كىرگۈزۈپ تۇراتتى.

ھاجى مۇرات سەل ئاقسىغان مەزمۇت قەدەم بىلەن مېھمانخانىغا كىرىپ كەلگەندە، ھەممە كوزلەر ئۇنىڭغا تىكىلدى. ئۇ بۇلۇڭ-بۇلۇڭىدىن ئوزىنىڭ ئىسمىنى ئاتاۋاتقان پىچىرلاشلارنى ئاڭلىدى.

ھاجى مۇرات ياقسىغا كۇمۇش يىپتىن كەشتە تىكىلگەن جىگەررەڭ پەشمىتىنىڭ ئۈستىدىن ئۈزۈن ئاق چېركەسكە كىيگەن ئىدى. ئۇ پۈتىغا قونچى قارا، تاپىنىغچە پەلەيدەڭ شىپىدە كەلگەن پوپۇش، تاقىر بېشىغا سەللە ئورالغان پاپاخ كىيگەن ئىدى. ئۇ مۇشۇ سەللە ئۈچۈن، ئەخمەتخانىنىڭ چېقىشتۇرۇشى بىلەن گېنېرال كلۇگىنائۇ① تەرىپىدىن قولىغا چۈشكەن، مۇشۇ سەللە تۇپەيلىدىن ئۇ شامىلغا ئەل بولغان ئىدى. ھاجى مۇرات

---

① كلۇگىنائۇ (1791 — 1851) كاپكاز ئارمىيىسىنىڭ گېنېرالى. ئۇ رۇس ئەسكەرلىرىنى باشلاپ داغستانغا تاجاۋۇز قىلغان، دارگىن يۇرۇشنىڭ ئىشتىراكچىسى.

مېهمانخاندا ئىتتىك مېڭىۋاتاتتى، ئۇنىڭ بىر پۇتى سەل قىسقاق بولغاچقا، ماڭغاندا سەل ئاقسايىتتى. ئۇنىڭ يوغان كوزلىرى مېهمانخاندا ھەچكىمنى كورمىگەندەك بىخارامەن ئالدىغا قارايتتى.

ھىلىقى كېلىشكەن فۇگۇەن ھاجى مۇرات بىلەن سالاملىشىپ، ئۇنى سەل ئولتۇرۇپ تۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، ئوزى كىنەزگە دوكلات قىلغىلى ماڭدى. ھاجى مۇراتنىڭ ئولتۇرغۇسى كەلمىدى. بىر قولى بىلەن خەنجىرىنى تۇتۇپ، بىر پۇتىنى ئالدىغا چىقىرىپ، بۇ يەردىكىلەرگە مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن قاراپ قويۇپ، ئورە تۇردى.

تەرجىمان تارخانوۋ كىنەز ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا كېلىپ گەپ سوردى. ھاجى مۇرات خوشياقمىغاندەك قىسقا-قىسقا جاۋاپ قايتۇردى. بولمىدىن ساقچى باشلىغى ئۇستىدىن ئەرز قىلىپ كەلگەن قۇمۇق كىنەزى چىقتى، ئۇنىڭ كەينىدىن فۇگۇەن ھاجى مۇراتنى چاقىردى.

ژۇرونتسوۋ ھاجى مۇراتنى ئۇستەلنىڭ يېنىدا تۇرۇپ كۇتۇۋالدى. بۇ باش قومانداننىڭ قېرىلىقتىن ئاقارغان يۇزلىرى تۇنۇگۇنكىدەك كۇلۇمسىرەمەيتتى. بەلكى جىددى، سۇرلۇك كورۈنەتتى.

ھاجى مۇرات بۇ ئازادە، كەڭ دەرىزىلىرى يېشىل ياغاچ سالاسۇنلار بىلەن قاپلانغان، تازىمۇ يوغان بىر ئۇستەل قويۇلغان ئويگە كىرىپلا ئاپتاپتا قارىيىپ كەتكەن كىچىك قوللىرىنى

چىركەسكىسىنىڭ ياقىسى قوشۇلغان جايغا قويۇپ، تارتىنماستىن، ئېھتىرام بىلەن توۋەن قاراپ تۇرۇپ، چىرايلىق قۇمۇق شۇدىسىدا ئوچۇق ۋە ئېنىق قىلىپ سوزلىدى:

ــ مەن ئوزەمنى ئۇلۇغ پادىشايىمنىڭ ۋە سىزنىڭ قۇدرەتلىك ھىمايىڭىزگە تاپشۇرىمەن. ئاق پادىشاغا سادىقلىق بىلەن ئومۇر بويى خىزمەت قىلىشقا ۋەدە بېرىمەن. مېنىڭ دۇشمنىم ھەم سىزنىڭ دۇشمىنىڭىز بولغان شامىلغا قارشى جەڭگە يارىدەم تېگىشىنى ئۇمىت قىلىمەن.

ژورونتسوۋ تەرجىمان ئارقىلىق ئۇنىڭ سوزىنى ئاڭلاپ، ھاجى مۇراتقا قارىدى، ھاجى مۇراتمۇ ژورونتسوۋنىڭ يۈزىگە تىكىلدى.

ئىككىيلەنىڭ كوزلىرى ئۇچراشقانىدا، ئۇلار سوز بىلەن ئىپادىلىگىلى بولمايدىغان، تەرجىمانمۇ ئېيتىمغان نۇرغۇن گەپلەرنى قىلىشقاندەك بولدى. ئۇلار سوز ـ ئىبارىسىزلا بىر بىرىگە توغرىدىن ـ توغرا ھەمىمە ھەقىقەتنى ئېيتىۋاتقاندەك ئىدى: ژورونتسوۋنىڭ كوزلىرىدىن ھاجى مۇراتنىڭ سوزىنىڭ بىرسىگمۇ ئىشەنمەيدىغانلىغى بىلىنىپ تۇراتتى، ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ پۈتۈن رۇسلارنىڭ دۇشمنى ئىكەنلىگىنى، ھازىر ئەل بولغان بولسىمۇ، مەڭگۇ پەيلىدىن يانمايدىغانلىغىنى، ئىلاجسىز مۇشۇنداق قىلىۋاتقانلىغىنى بىلەتتى. ھاجى مۇراتمۇ بۇنى سەزدى، شۇنداق بولسىمۇ ئوزىنىڭ ساداقىتىگە ئىشەندۇرۇشكە تىرىشاتتى. ھاجى مۇراتنىڭ كوزلىرىدىن: بۇ قېرى ئۇرۇش توغرىسىق ئەمەس،

ئولۇمىنى ئويلاۋاتىدۇ، لېكىن ئۇنى قېرى چاغلىماسلىق، ئۇنىڭ ئىنتايىن ھىلىگەر ئىكەنلىگىنى بىلىش، شۇڭا پەخەس بولۇش لازىم دەۋاتقانلىغى بىلىنىپ تۇراتتى. ژورونتسوۋمۇ بۇنى سەزدى، لېكىن شۇنداق بولسىمۇ، ھاجى مۇراتقا ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسى ئۈچۈن كېرەك دەپ سانىغان سوزلىرىنى ئېيتتى.

ــ سەن ئۇنىڭغا ئېيت، ــ دېدى ژورونتسوۋ تەرجىمانغا (ئۇ ياش ئەپتسەرلەرگە سەن دەپ سوزلەيتتى)، ــ بىزنىڭ پادىشا-يىمىز رەھىمدىل ھەم قۇدرەتلىك. پادىشا مېنىڭ تىلىۋېلىشىم بىلەن ئۇنى كەچۈرۈپ، پاناھىغا ئالار، دەپ ئويلايمەن. ــ ئۇ ھاجى مۇراتقا قاراپ قويۇپ تەرجىمانىدىن سورىدى: ــ بۇنى ئېيتتىڭمۇ؟ مەن پادىشا ھەزرەتلىرىنىڭ پەرمانىنى ئالغۇچە، ئۇنى كۈتۈشنى ئۈستۈمگە ئالىمەن، ئۇ بۇ يەردە خوشال-خورام ئوتىدۇ، بۇنىمۇ ئېيتىپ قوي.

ھاجى مۇرات يەنە بىر قېتىم قولىنى كوكسىگە ئېلىپ، جاۋاب سوزلەشكە باشلىدى.

تەرجىمان ئۇنىڭ سوزلىرىنى ئورۇپ بەردى: ــ مەن بۇرۇن 1839 ــ يىلى ئاۋارىيىگە ھوكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتىمدا، رۇسلارغا ھالال خىزمەت قىلدىم. ئەپسۇسكى، مېنىڭ دۈشمىنىم ئەخمەتخان ماڭا زىيانكەشلىك قىلىپ، گېنېرال كلۈگىنائۇ ئالدىدا ماڭا قارا چاپلىدى، بولمىسا مەن ھېچقاچان يۇز ئوريىگەن بولاتتىم.

ــ بىلمەن، بىلمەن، ــ دېدى ژورونتسوۋ (ئۇ بۇنى بىلىسىمۇ، ئالىلمقاچان ئۇنىتۇپ كەتكەن ئىدى)، ــ بىلمەن، ــ ئۇ

ئام تۇۋىده تۇرغان يولەنچۇكسز سافادىن ھاجى مۇراتقا ئوروۇن كورسىتىپ، ئوزى ئورنىدا ئولتۇردى. بىراق ھاجى مۇرات ئولتۇرمىدى. ئۇ مەزمۇت بەستىنى رۇسلاپ، بۇنداق كاتتا ئادەم ئالدىدا ئولتۇرسا بولمايدىغانلىغىنى بىلدۇردى.

ــ مەيلى ئەخمەتخان ياكى شامىل بولسۇن، ھەر ئىككىسىلا مېنىڭ دۇشمنىم، ــ دىدى ئۇ تەرجىمانغا قاراپ سوزىنى داۋام-لاشتۇرۇپ، ــ كىنەزگە ئېيتقىن، ئەخمەتخان ئولىدى، مەن ئۇنىڭدىن ئوچۇمنى ئالالمىدىم، لېكىن شامىل تېخى ھايات. ئۇنىڭدىن ئوچۇمنى ئالمىسام، ئولسەمۇ كوزۇم ئوچۇق كېتىدۇ. ــ ئۇ بۇ سوزلەرنى قوشۇمسىنى تۇرۇپ، ئاستى كالپۇ-گىنى چىشلەپ تۇرۇپ ئېيتتى.

ژورونتسوۋ تەمكىنلىك بىلەن:

ــ شۇنداق، شۇنداق، ــ دىدى ۋە تەرجىمانغا قاراپ ئېيتتى: ــ ئۇ شامىلدىن قانداق قىلىپ ئوچ ئالىدىكەن؟ ئۇنىڭغا ئېيت، ئولتۇرسۇن.

ھاجى مۇرات يەنە ئولتۇرمىدى. ئۇ تەرجىمان ئارقىلىق بېرىلگەن سوئالغا ئوزىنىڭ ئەل بولۇشى رۇسلارنىڭ شاملىنى يوقىتىشىغا ياردەملىشىش ئۇچۇن ئىكەنلىگىنى ئېيتىپ جاۋاپ بەردى.

ــ ياخشى، ياخشى، ــ دىدى ژورونتسوۋ، ــ ئەمدى ئۇ قانداق قىلماقچىكەن؟ ئولتۇر. ئولتۇر...

ھاجى مۇرات ئولتۇردى ۋە ئەگەر ئوزىگە ئەسكەر بېرىپ،

لېزگىن تەرىكە ئەۋەتسە، ئۇزىنىڭ پۈتۈن داغىستانىنى قوزغاشقا هوددە قىلىدىغانلىغىنى، شامىلنىڭ بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىغىنى ئېيتتى.

ــبۇ ياخشى، بۇ بولدۇ، مەن ئويلىنىپ باقاي،ــ دىدى ۋورونتسوۋ.

تەرجىمان هاجى مۇراتقا ۋورونتسوۋنىڭ سوزلىرىنى ئېيتتى. هاجى مۇرات ئويغا چومدى.

ــقومانداڭغا ئېيتقىن، ــدىدى ئۇ باشقىدىن ئېغىز ئېچىپ، ــمېنىڭ ئائىلەم تېخىچە دۇشمىنىمنىڭ قولىدا؛ ئۇلار تاغدا قالىدىغان بولسا، مىنىڭ پۇت-قولۇم باغلىنىپ قالىدۇ، ساداقتىمنى كورسىتەلمەي قالىمەن. ئەگەر مەن توغرىدىن-توغرا ئۇنىڭغا تەگسەم، ئۇ مېنىڭ خوتۇنۇمنى، ئانامنى ۋە بالىلىرىمنى ئولتۇرۇۋېتىدۇ. ئەگەر كىنەز ئەسىرلەرگە تېگىشىش يولى بىلەن ئۇلارنى قۇتۇلدۇرۇۋالسا، ئۇ چاغدا مەن يا ئولىمەن، يا شامىلنى يوق قىلىمەن.

ــبولدۇ، بولدۇ، بىز بۇ ئىشنى ئويلاپ كورەيلى، هازىر ئۇ سەنمۇجاڭنىڭ قېشىغا بېرىپ، ئۇزىنىڭ ئەهۋالىنى، پىلانى ۋە ئارزۇسىنى بىر-بىرلەپ ئونىڭغا ئېيتسۇن، ــدىدى ۋورونتسوۋ.

هاجى مۇراتنىڭ ۋورونتسوۋ بىلەن تۇنجى قېتىم كورۈشۈشى ئاشۇنداق ئاياقلاشتى.

شۇ كۇنى ئاخشىمى شەرقچە ياسالغان يېڭى بىر تىياتىرخانىدا ئىتالىيە ئوپېراسى قويۇلۇۋاتاتتى. ۋورونتسوۋ ئۇزىنىڭ لوژىسىدا

ئولتۇراتتى. زالدا سەللە ئورىۋالغان، ئاقساق ھاجى مۇراتسنىڭ كىشلەرنى جەلپ قىلغان تۇرقى كورۈندى. ئۇ ئوزىگە قوشۇپ قويۇلغان ۋورونتسوۋنىڭ فۇگۇەنى لورىس مېلىكوۋ① بىلەن بىللە كىرىپ، بىرىنچى رەتتە ئولتۇردى. ھاجى مۇرات شەرق مۇسۇلمانلىرىغا خاس غۇرۇر بىلەن ئوزىنىڭ ھەيران قالغانلىقىنى چاندۇرماي، ۋە چىرايىنىمۇ ئوزگەرتمەي ئولتۇرۇپ، بىرىنچى پەردە تۇگىگەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇردى ۋە تاماشىبىنلارغا بىمالال كوز يۇگۇرتۇپ، ھەممىنىڭ دىققىتىنى ئوزىگە تارتىپ، زالدىن چىقىپ كەتتى.

ئەتىسى دۇشەنبە ئىدى، بۇ كۇنى ۋورونتسوۋ ئائىلىسىدە ئادەتتىكىچە بەزمە ئوتكۇزدى. ئازادە زالدا شام چىراقلار چاقنايتتى. سازاندىلەر قىشلىق باغ ئىچىگە يوشۇرۇنغان ھالدا ساز چالاتتى. كوكسى، بوينى ۋە بىلەكلىرىنى ئوچۇق قالدۇرۇپ كويىنەك كىيگەن چوكانلار بىلەن جۇڭانلار پار-پۇر ھەربى كىيىم كىيگەن ئەرلەرنىڭ قۇچاقلىرىدا ئايلىناتتى. ناھايىتى يوغان بىر بۇفت ئەتراپىدا قىزىل فراك، ئۇزۇن پايپاق ھەم پوپۇش كىيگەن ئوي خىزمەتچىلىرى شاراپ قۇيۇلغان رۇمكىلار ۋە

① لورىس مېلىكوۋ (1825 — 1888)، نىكولاي I نىڭ كاپكازدىكى باش ۋالىسىنىڭ فۇگۇەنى، كېيىن خاركوۋ ئولكىسىنىڭ باشلىغى بولغان؛ ئالىكساندىر II نىڭ كېينكى دەۋرىدە، دولەتنىڭ ئەملى ئىستىبدادىي بولۇپ قالغان. ئالىكساندىر III نىڭ ۋاقتىدا خىزمىتى چۇشۇرۇلگەن.

كەمپىتلەرنى خانىملارغا سۇناتتى. قوماندانلىق خوتۇنىمۇ ياشىنىپ قالغانلىغىغا قارىماي يېرىم يالىڭاچ ھالدا خۇش خۇيلۇق بىلەن كۆلۈمسىرەپ، مېھمانلار ئارىسىدا ئۇ ياقتىن بۇ ياققا مېڭىپ يۈرەتتى؛ ئۇ تۇنۇگۈنكى تىياتىردىكىدەكلا تەمكىن قىياپەتتە مېھمانلارغا كوز يۇگۈرتۇپ ئولتۇرغان ھاجى مۇراتقا تەرجىمان ئارقىلىق بىرنەچچە ئېغىز چىرايلىق گەپ قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بىرنەچچە يېرىم يالىڭاچ ئايال كۆلۈشۈپ ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭ ئالدىدا ئۇيالماستىن، كورۇڭاتقانلىرىنىڭ ياقىنى-ياقمىغانلىغىنى سوراشتى. ئالتۇن پاگون ۋە چۇچا تاقىغان، بويىنىغا كۆمۈش كىرىست ۋە پوپۇك ئاسقان ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇ كورگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى ياقتۇرىدۇ دەپ ئىشىنىپ، باشقىلارغا ئوخشاشلا ھىلىقى سوئالنى سورىدى. ھاجى مۇرات باشقىلارغا جاۋاپ بەرگەندەكلا، ۋورونتسوۋغىمۇ بىرنەچچە ئۇنداق نىمىلەر يوق دەپ جاۋاپ بەردى، ئەمما بۇنداق نىمىلەر ياخشىمۇ، يامانمۇ، بۇ ھەقتە بىرنىمە دىمىدى.

ھاجى مۇرات ئائىلىسىدىكىلەرنىڭ ئىشى توغرىلىق ۋورونتسوۋ بىلەن ھەتتا مەشھەدە، تانىسىدىلا سوزلەشمەكچى بولۇۋىدى، ۋورونتسوۋ ئۇنىڭ سوزىنى ئاڭلىماستىن سىلىپ كېتىپ قالدى. كەينىدىن لورىس مېلىكوۋ بۇ يەردە ئىش توغرىلىق سوزلىشىشكە بولمايدىغانلىغىنى ئېيتتى.

سائەت 11 گە بەلگە بەرگەندە، ھاجى مۇرات ماريىە

ۋاسىلىيېۋنا ھەددىيە قىلغان سائەتنى توغرىلىدى-دە، لوردس مېلىكوۋدىن كەتسەم بولامدۇ دەپ سورىدى. لوردس مېلىكوۋ كەتسىڭىز بولىدۇ، لېكىن كەتمىگىنىڭىز تۈزۈك، دىدى. شۇنداق بولسىمۇ ھاجى مۇرات چىقىپ كەتتى ۋە ئۇزىنىڭ ئىختىيارىغا بېرىلگەن مەپىگە چۈشۈپ، ئۇزىگە تۇرۇشقا بېرىلگەن ھوجرىغا يېنىپ كەلدى.

11

ھاجى مۇرات تىغلىسقا كېلىپ بەشىنچى كۈنى باش ۋالىنىڭ فۇگۈەنى لوردس مېلىكوۋ باش قوماندانىنىڭ ئەمرى بويىچە ئۇنى ئىزدەپ كەلدى.

—باش قوماندانىغا جان-تېنىم بىلەن خوشال-خورام خىزمەت قىلىشقا تەييارمەن، —دىدى ھاجى مۇرات ئادەتتىلىگەن دىپلوماتچە ئىپادە بىلەن ۋە بېشىنى ئېگىپ، قولىنى كوكسىگە ئالىدى، ئاندىن لوردس مېلىكوۋنىڭ كوزلىرىگە يېقىملىققىنا قاراپ، —يول كورسەتكىن، —دەپ قوشۇپ قويدى.

لوردس مېلىكوۋ شەرەنىڭ يېنىدا تۇرغان ئورۇندۇققا ئولتۇرىدى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭ ئۈدۈلىدىكى سافادا ئولتۇرۇپ، ئىككى جەينىگىنى تىزىغا قويۇپ، بېشىنى ساڭگىلىتىپ، لوردس مېلە-

كوۋنىڭ سوزلىرىگە دىققەت بىلەن قۇلاق سالدى. تاتارچىنى سۈرەك بىلدىغان لورىس مېلىكوۋ گەرچە كىنەز ھاجى مۇراتنىڭ ئوتمۇشىنى بىلسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئوز ئاغزىدىن پۈتۈن تارىخىنى بىلىشنى خالايدىغانلىغىنى ئېيتتى.

ــ سەن ماڭا سوزلەپ بەر، ــ دېدى لورىس مېلىكوۋ، ــ مەن يېزىۋېلىپ رۇسچىغا تەرجىمە قىلىمەن، ئاندىن كېيىن كىنەز ئۇنى پادىشاغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ.

ھاجى مۇرات ئۇنچۇقمىدى (ئۇ ھىچقاچان كىشىنىڭ سوزىنى بولمەيتتى، بەلكى يەنە نىمە دەيدىكىن دەپ كۆتۈپ تۇراتتى)، بىر ئازدىن كېيىن بېشىنى كوتىرىپ، پاپىغىنى كەينىگە سۈرىدى- دە، ماريە ۋاسىلىيېۋنانى مەپتۇن قىلغان ئالاھىدە، باللارچە كۈلۈمسىرىشى بىلەن كۈلۈمسىرىدى، ئۇ ئوزىنىڭ تارىخىنى پادىشانىڭ ئوقۇيدىغانلىغىنى ئويلاپ، بۇنى ناھايىتى شەرەپ بىلىپ:

ــ بۇ، مۇمكىن، ــ دېدى.

ــ سەن (تاتارلاردا "سز" دېيىلمەيدۇ) ماڭا باشتىن تارتىپ ھەممىنى تولۇق سوزلەپ بەر، ئالدىراپ كەتمە، ــ لورىس مېلىكوۋ شۇنداق دەپ يانچۇغىدىن دەپتىرىنى ئالدى.

ــ بۇ، مۇمكىن، بىراق بەك جىق، سوزلىسەم ناھايىتى كوپ. نۇرغۇن ئىشلار بار، ــ دېدى ھاجى مۇرات.

ــ بۇگۈن تۈگىمىسە ئەتە يەنە سوزلە، ــ دېدى لورىس مېلىكوۋ.

ـــ باشتىن سوزلەمدىمەن؟

ـــ ھەئە، ئەڭ باشتىن: نەدە تۇغۇلۇپ، نەدە ئوسكەنلىگىڭدىن باشلاپ سوزلە.

ھاجى مۇرات بېشىنى ساڭگىلىتىپ بىر ھازا ئولتۇرغاندىن كېيىن، سافانىڭ يېنىدا تۇرغان تاياقنى ئالدى، ئاندىن خەنجەرىنىڭ ئاستىدىن پىل چىشىدىن ساپلىنىپ ئالتۇن بىلەن پەدەز-لەنگەن ئۇستۇرىدەك ئوتكۇر كىچىككىنە پىچىغىنى ئېلىپ، تاياقنى يۇنۇپ ئولتۇرۇپ سوزلەشكە كىرىشتى.

ـــ ياز، ـــ دېدى ئۇ سوزىنى باشلاپ، ـــ مەن سېلىمبىستە تۇغۇلدۇم. تاغلىقلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ چوڭلۇغى ئېشەكنىڭ بېشىدەك بار كىچىككىنە يېزا ئىدى. بۇ يېزىدىن سەل نېرىغا، ئىككى پاي ئوق يەتكۈدەك بىراقلىقتا جايلاشقان خۇنزاختا① خانلار ئولتۇراقلاشقان ئىدى. ئائىلىمىز ئۇلار بىلەن يېقىن ئوتەتتى. ئاپام ئابۇنۇسايخاننى ئېمىتىپ چوڭ قىلغانلىغى ئۈچۈن بىز ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىپ قالغان ئىدۇق. خانىنىڭ ئوچ بالىسى بار ئىدى: ئابۇنۇسايخان ـــ ئاكام ئوسمان بىلەن، ئۇممەخان مەن بىلەن ئىمگىداش ئىدى، بۇلاچىخان ئەڭ كەنجىسى بولۇپ، شامىل يار ئۇستىدىن تاشلۇەتكەن ئاشۇ ئىدى. بۇ كېيىنكى ئىش. مەن ئون بەش ياشقا كىرگەن يىلى ھەرقايسى كەنتلەردە مۇ-رتلار پەيدا بولدى. ئۇلار ياغاچ خەنجەرلىرى بىلەن تاشلارنى

---

① خۇنزاخ ـــ ئاۋارىنىڭ مەركىزىي شەھىرى.

چېپىپ، "مۇسۇلمانلار غازاتقا ئاتلىنىڭلار!" دەپ ۋاقىرىشاتتى. چېچەنلەرنىڭ ھەممىسى مۇرىتلار تەرەپكە ئوتتى ھەم ئاۋارىلارمۇ ئۇلار تەرەپكە ئوتۇشكە باشلىدى. مەن ئۇ چاغلاردا خان سارىيىدا تۇراتتىم. مەن خانىنىڭ تۇققانلىرىغا ئوخشاش، نېمىنى خالىسام شۇنى قىلاتتىم، ئاستا-ئاستا بېيىدىم. ئاتلارغا، قورال-جابدۇقلارغا، پۇلغا ئىگە بولدۇم. بىخارامان ياشايتتىم، ھەچنىمە-دىن غېمىم يوق ئىدى. قازى مولا① ئولتۇرۇلۇپ، غامزات② ئۇنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغىچە ئاشۇنداق ئوتتۇم. غامزات خانلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلار غازاتقا قاتناشمىسا، خوتۇنزاخنى كۆمپەيـ كۆم قىلىۋېتىدىغانلىغىنى ئېيتتى. بۇنى ئوبدانراق ئويلىماي بولمايتتى. خانلار رۇسلاردىن قورقاتتى، غازاتقا قاتنىشىشتىنمۇ قورقاتتى. شۇڭا خانچە مېنى ئوزىنىڭ ئوتتۇرانچى ئوغلى ئۇممەخان بىلەن بىللە رۇسلارنىڭ كاتتىۋاشلىرىدىن غامزاتقا قارشى يارىدەم سوراش ئۈچۈن تېفلىسقا ئەۋەتتى. كاتتىۋاش دېگىنىمىز روزبن بارون ئىدى. ئۇ مېنىمۇ، ئۇممەخانىنىمۇ قوبۇل قىلمىدى. ئۇ ئادەم ئەۋەتىپ، يارىدەم قىلىدىغانلىغىنى ئېيتتىيۇ، ھېچ ئىش قىلمىدى. پەقەت ئۇنىڭ ئەپتىسەرلىرى يېنىمىزغا كېلىپ، ئۇممەخان بىلەن قەرت ئوينىدى. ئۇلار ئۇنىڭغا ھاراق ئىچكۈزۈپ،

---

① قازى مولا (1785 — 1832) يەنى ھاجى مۇھەممەت، ئۇ چېچەن، داغستان رايونلىرىدىكى ئىسلام دىنى ئولىماسى، شامىلنىڭ ئۇستازى.

② غامزات (1789 — 1834) يەنى غامزاتبەگ، قازى موللىنىڭ ۋارىسى.

ئۇنى يامان يەرلەرگە باشلاپ باردى. ئۇ بۇلار بىلەن قەرت ئويناپ، ھەممە نەرسىلىرىنى ئۇلارغا ئۇتتۇرۇپ قويدى. ئۇ ئوكۇزدەك كۆچلۈك، يولۇاستەك باتۇر بولسىمۇ، ئوزى بوش ئىدى. ئەگەر مەن ئۇنى ئېلىپ كەتمىگەن بولسام، ئۇ ئەڭ ئاخىرقى بىر ئېتى بىلەن قورال-ياراقلىرىدىنمۇ قۇرۇق قالغان بولاتتى. تىغلىستىن قايتقاندىن كېيىن، مېنىڭ پىكرىم ئوزگەردى. مەن خانچىنى ھەم ياش خانلارنى غازاتقا قاتنىشىشقا دەۋەت قىلدىم.

ــ نىمشقا پىكرىڭ ئوزگەردى؟ رۇسلار ياقماي قالدىمۇ؟ــ دەپ سوردى لورىس مېلىكوۋ.

ھاجى مۇرات بىر دەم جىم بولۇپ قېلىپ:

ــ شۇنداق، ياقمىدى، يەنە بىر ئىش مېنى غازاتقا قاتنىشىشقا مەجبۇر قىلدى،ــ دىدى كوزلىرىنى يۇمۇپ كەسكىن تۇردە.

ــ قايسى ئىش؟

ــ سېلىمىسنىڭ يېنىدا مەن بىلەن خان ئىككىمىز ئۇچ مۇرتقا ئۇچراپ قالدۇق، ئىككىسى قېچىپ كەتتى، ئۇچىنچىسىنى مەن تاپانچە بىلەن ئېتىپ ئولتۇردۇم. مەن ئۇنىڭ قورالىنى ئېلىش ئۇچۇن قېشىغا بارغىنىمدا، ئۇ تېخى تىرىك ئىكەن. ئۇ ماڭا قاراپ قويۇپ، "سەن مېنى ئېتىپ ئولتۇردۇڭ. بۇ مەن ئۇچۇن ناھايىتى ياخشى بولدى. سەن ياش، قاۋۇل مۇسۇلمان ئىكەنسەن، غازاتقا قاتناش، ئاللانىڭ ئەمرى" دىدى.

ـــ قانداق قىلدىڭ، قاتناشتىڭمۇ؟

ـــ قاتناشمىدىم، بىراق كۆلۈمگە بىر ئوي كىرىۋالدى، ـــ دىدى ـ ده، سوزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ غامزات خۇنزاخقا كەلگەنده، بىز ئۇنىڭغا بىرنەچچە قېرىنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا ئېيتىڭلار، بىز غازاتقا قاتنىشىشقا ماقۇل بولدۇق، ئەمما ئۇ قانداق غازات قىلىشنىڭ يولىنى ئۇگىتىشكە بىزگە بىر ئالىم كىشى ئەۋەتسۇن، دىدۇق. غامزات قېرىلارنىڭ بۇرۇتلىرىنى چۇشۇرۇپ، بۇرۇنلىرىنى تېشىپ، بۇرۇنلىرىغا توقاچ ئېسىپ، ئۇلارنى قايتۇرۇۋېتىشكە بۇيرۇق قىلىپتۇ. قېرىلار يېنىپ كېلىپ، غامزات بىزگە غازات قىلىشنى ئۇگىتىشكە ئادەم ئەۋەتمىدىغان بولدى، ئەمما بۇ يەرگە خانچە كىچىك ئوغلىنى ئامانەتكە ئەۋەتسۇن دەيدۇ، دىيىشتى. خانچە بۇنىڭغا ئىشىنىپ، بۇلاچخاننى غامزاتنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. غامزات بۇلاچخاننىڭ ناھايىتى ياخشى خېرىدارلىغىنى قىلىپ، كېيىن ئۇنىڭ ئىككى ئاكىسىنىمۇ بۇ يەرگە كەلسۇن دەپ بىزگە كىشى ئەۋەتتى. ئۇ بىزگە: ئاتام خانلارنىڭ ئاتىسىغا قانداق خىزمەت قىلغان بولسا، مەنمۇ بۇلارغا شۇنداق خىزمەت قىلىشنى خالايمەن، دىدى. خانچە باشقا خوجايىن خوتۇنلارغا ئوخشاش ئاجىز، دەۋەڭ، قارام خوتۇن ئىدى. ئۇ ئىككىلا ئوغلىنى ئەۋەتىشتىن قورقۇپ، ئۇممەخاننىلا ئەۋەتتى. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىللە باردىم. مۇرتلار بىر چاقىرىم يەرگە ئالدىمىزغا چىقىپ، بىزنى ئارىغا ئېلىپ ئاخشا ئېيتىپ، ملتىق ئېتىپ، ئات ئوينىتىپ كۈتۈۋالدى. بىز يېتىپ

بېرىشىمىزغا غامزات چېدىرىدىن چىقىپ، ئۇممەخانىنىڭ ئېتىنىڭ ئۇزەكگىسىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئۇنى خانىنى كۆتۈۋالغانىدەك كۆتۈۋالىدى ھەم: "مەن ئائىلەڭلەرگە ھەمچانداق يامانلىق قىلمىدىم، بەلكى قىلىشنىمۇ خالىمايمەن. سىلەردىن ئۇمىت قىلىدىغىنىم، مېنى باپلىماڭلار، كىشىلەرنى غازاتقا دالالەت قىلىشىغا كاشىلا بولماڭلار. دادام سىلەرگە قانداق خىزمەت قىلغان بولسا، مەنمۇ پۈتۈن ئەسكەرلىرىم بىلەن سىلەرگە خىزمەت قىلىمەن. ماڭا ئۇزەڭلارنىڭ سارىيىدا تۇرۇشقا رۇخسەت قىلىڭلار. مەن سىلەرگە ئېخلاس بىلەن ياردەم قىلىمەن. سىلەر بولساڭلار ئۇزەڭلارنىڭ خالىغان ئىشىڭلارنى قىلىۋېرىسىلەر" دىدى. ئۇممەخان ئىككى ئېغىز گەپنى ئۇڭلاپ قىلالمايتتى، شۇڭا نەمە دېيىشنى بىلمەي جىم تۇردى. مەن سوز ئېلىپ، ئەگەر بۇنداق بولسا، غامزات ئوزى خۇنزاخقا بارسۇن، خانچە ۋە خان ئۇنى ھورمەت بىلەن كۆتۈۋالىدۇ، دىدىم. لېكىن سوزۇم تۈگىمەيلا، بۇ يەردە شامىل بىلەن بىرىنچى قېتىم غىژىلدىشىپ قالدىم. ئۇ شۇ چاغدا ئىمانىڭ قېشىدا تۇراتتى. "سەندىن سوراۋاتقىنى يوق، خانىدىن سوراۋاتىدۇ" دىدى ئۇ ماڭا. مەن گەپ قىلمىدىم، غامزات ئۇممەخانىنى چېدىرغا باشلاپ كىرىپ كەتتى. ئارقىدىن مېنى چاقىرىپ، ماڭا ئۇزىنىڭ ئەلچىلىرى بىلەن خۇنزاخقا بېرىشنى ئېيتتى. مەن باردىم. ئەلچىلەر خانچىغا چوڭ ئوغلىنىمۇ غامزاتنىڭ قېشىغا ئەۋەتىشكە دەۋەت قىلدى. مەن بۇنىڭ ئاسىلىق بولىدىغانلىغىنى بىلىپ، خانچىغا ئوغلىنى

ئەۋەتمەسلىكنى ئېيتتىم. لېكىن خوتۇن خەقنىڭ ئەقلى شۇنچە-لىككىن-دە. خانچە ئۇلارغا ئىشىنىپ، چوڭ ئوغلىنىمۇ بېرىشقا بۇيرۇدى. ئابۇنۇسايخان بېرىشنى خالمىدى. شۇڭا ئانىسى ئۇنىڭغا: "سەن قورقۇۋاتسەنغۇ دەيمەن" دىدى. ئۇ، خۇددى ھەرىدەك، ئۇنىڭ قەيىرىنى چاقسا ئاغرىيدىغانلىغىنى بىلەتتى. ئابۇنۇسايخان سەپرايى ئورلەپ، لام-جەم دىمەستىن، ئېتىنى جابدۇشقا بۇيرۇدى. مەن ئۇنىڭ بىلەن بىللە باردىم. غامزات بىزنى ئۇممەخاننى قارشى ئالغان چاغدىكىدىنمۇ ئارتۇق ھەشەمەت بىلەن قارشى ئالدى. ئۇ بىزنى قارشى ئالغىلى ئىككى چاقىرىمچە يەرگە ئالدىمىزغا چىقتى، ئۇنىڭ كەينىدە ئەلەم كوتىرىشكەن ئاتلىق ئەسكەرلەر بار ئىدى. ئۇلار "لائىلاھە ئىلەللاھۇ"نى ئوقۇپ، مىلتىق ئېتىشىپ، ئات ئويناتشاتتى. بىز لاگىرغا كەلگەندە، غامزات ئابۇنۇسايخاننى چىدىرغا باشلاپ ئەكىرىپ كەتتى، مەن ئات بىلەن قېپقالدىم. تاغنىڭ ئىتىگىدە تۇرسام، غامزاتنىڭ چىدىرىدىن ئوق ئاۋازى چىقتى، مەن يۇگۇرۇپ چىدىرغا كىرسەم، ئۇممەخان قان ئىچىدە يېتىپتۇ، ئابۇنۇسايخان مۇرىتلار بىلەن ئېلىشۇېتىپتۇ، ئۇنىڭ يۇزىنىڭ يېرىمى قىلىچ بىلەن چېپىلىپ، ساڭگىلاپ قاپتۇ. ئۇ بىر قولى بىلەن يۇزىنى تۇتۇپ، يەنە بىر قولى بىلەن يېقىن كەلگەنلەرگە قىلىچ ئۇراتتى. مەن ئوز كوزۇم بىلەن كوردۇم، ئۇ غامزاتنىڭ ئىنىسىنى چېپىپ ئولتۇرۇپ، يەنە بىرسىگە قىلىچ ئۇرۇۋاتقانىدا، مورىتلار ئوق چىقىرىپ، ئۇنى يىقتتى.

هاجی مۇرات سوزلەشتىن توختىدى، ئۇنىڭ ئاپتاپىتا كويۇپ قاربداپ كەتكەن يۈزلىرى قىزىرىپ، كوزلىرىگە قان تولغان ئىدى.

ــ مەن قورقۇپ قاچتىم.

ــ ھە، شۇنداقمۇ؟ مەن سېنى ھېچقاچان ۋە ھېچنىمىدىن قورقمىغان بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغان ئىدىم، ــ دىدى لورىس مېلىكوۋ.

ــ شۇنىڭدىن كېيىن ھەرگىز قورقمايدىغان بولدۇم، شۇنىڭ-دىن بۇيان مەن دائىم ئاشۇ ھاقارەتنى ئويلايمەن، ئۇنى ئويلە-ساملا ھېچنىمىدىن قورقمايمەن.

12

ــ ئەمدى بولدى، ناماز ئوقۇۋالاي، ــ دىدى ھاجى مۇرات، چېركەسكىسىنىڭ يانچۇغىدىن ۋوروننتسوۋ ھەدىيە قىلغان قوڭغۇ-راقلىق سائىتىنى ئېلىپ، پەم بىلەن پۈرژىنىسىنى بېسىپ، بېشىنى قىڭغاڭىتىپ، بالىلارچە كۈلۈمسىرەپ تىڭشىدى. سائەت ئون ئىككىدىن چارەك ئوتكەننى بىلدۈرۈپ جىرىڭلىدى.

ــ ۋوروننتسوۋ ھەدىيە قىلغان سوغا، ــ دىدى ئۇ كۈلۈمسە-رەپ، ــ ياخشى ئادەم ئىكەن.

ـــ شۇنداق، ياخشى ئادەم. سائەتمۇ ياخشى. سەن ناماز ئوقۇۋال، مەن ساقلاپ تۇراي، ـــ ددى لورىس مېلكوۋ.

هاجى مۇرات:

ـــ ياخشى، ـــ ددى ۋە هوجرىسىغا كىرىپ كەتتى.

لورىس مېلكوۋ ئوزى شۇ يەردە يالغۇز قېلىپ، هاجى مۇراتنىڭ سوزلەپ بەرگەنلىرىنىڭ مۇهىملىرىنى خاتىرىلىۋالدى، ئاندىن تاماكا تۇتاشتۇرۇپ، ئويىنىڭ ئىچىدە ئۇ ياق-بۇ ياققا مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ هوجرىنىڭ ئۈدۈلىدىكى ئويىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئويدىن قىزىق پاراڭ ئاۋازى ئاڭلاندى، بىرسى بىر ئىش توغرىلىق ئىتتىكلا تاتارچە بىر نېمە دەۋاتاتتى. ئۇ بۇلار-نىڭ هاجى مۇراتنىڭ مۇرىتلىرى ئىكەنلىگىنى بىلىپ، ئىشكىنى ئېچىپ كىردى.

ئويىنى تاغلىقلاردا بولىدىغان ئەيلەنگەن تېرىنىڭ ئاچچىق هىدى قاپلىغان ئىدى. چاپىنى ياغلىشىپ كەتكەن، ئالغاي، مىسۋاش هەمزەلى دەرىزىنىڭ ئالدىغا سلىقلىق تۇرغان چاپاندا ئولتۇرۇپ، يۇگەن ئورۇۋاتاتتى. ئۇ بوغۇق ئاۋاز بىلەن نېمىدۇ بىر نەرسە توغرىلىق قىزىق سوزلەۋاتاتتى. لېكىن لورىس مېلەكوۋ كىرىش بىلەن ئۇ گېپىنى توختىتىپ، كىرگەن كىشىگە ئېتىۋارمۇ قىلىپ كەتمەستىن، ئوز ئىشىنى قىلىۋەردى. ئۇنىڭ ئۈدۈلىدا تۇرغان خۇش چاقچاق خان مەغەم ئاپپاق چىشلىرىنى چىقىرىپ هىجىيىپ، كىرپىكسىز قارا كوزلىرىنى ئويناتىپ، بىر گەپنى كەينى-كەينىدىن تەكرارلاۋاتاتتى. كېلىشكەن يىگىت

ئىلدار بولسا يەكلىرىنى كۆچىلۈك بىلەكىلىرىگە تۈرۈپ قويۇپ، مخفا ئېسىپ قويۇلغان ئىگەرنىڭ تاسمىلىرىنى تازىلاۋاتاتتى. ئاساسىي يارىدەمچى ۋە خىزمەتچى خەنەفى ئويدە يوق ئىدى. ئۇ ئاشخانىدا تاماق ئېتىۋاتاتتى.

ــ نېمە توغرىلىق گەپ تالىشىۋاتسىلەر؟ــ دەپ سورىدى لورىس مېلىكوۋ خان مەغەم بىلەن سالاملىشىپ.

ــ ئۇ ھەمىشە شاملىنى ماختايدۇ، ــ دىدى خان مەغەم لورىس مېلىكوۋقا قولىنى بېرىپ، ــ ئۇ، شاملىنى كاتتا كىشى، ھەم ئالىم، ئەۋلىيا، چەۋەندەز، دەيدۇ.

ــ ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولمىغانىدىن كېيىن نېمىشقا يەنە ئۇنى ماختايدۇ؟

ــ بىللە بولمىسمۇ، ماختاپ تۇرىدۇ، ــ دىدى خان مەغەم چىشلىرىنى چىقىرىپ، كوزلىرىنى ئوينىتىپ ئېتتىك سوزلەپ.

ــ ئۇنداقتا، ئۇ سېنىڭچە ئەۋلىيامۇ؟ــ دەپ سورىدى لورىس مېلىكوۋ.

ــ ئۇ ئەۋلىيا بولمىغان بولسا خەلق ئۇنىڭغا ئېتائەت قىلمىغان بولاتتى، ــ دىدى ھەمزەلى ئېتتىك سوزلەپ.

ــ ئەۋلىيا شامل ئەمەس، مەنسۇر، ــ دىدى خان مەغەم، ــ ئۇ ھەقىقى ئەۋلىيا، ئۇ ئىمام بولغان ۋاقتىدا، ھەممە جامائەت باشقىچە ئىدى. ئۇ كەنتلەرنى ئارىلىغاندا، خەلقلەر ئالدىغا بېرىپ ئۇنىڭ پېشىنى كوزىگە سۈرتۈپ، گۈناينىغا توۋا قىلىپ، يامان ئىش قىلماسلىققا قەسەم ئىچكەن ئىكەن. چوڭلارنىڭ

دىيشچە، ئۇ كەمدە ھەممە كىشى تاماكا چەكمەي، ھاراق-شاراپ ئىچمەي، بەش ۋاخ نامازنى تاشلىماي، ئۇزلىرىگە قىلىنغان تىل-ھاقارەتنى ھەتتا قانلىق قىساسنمۇ كەچۈرۈپ، ئەۋلىيادەك ياشايدىكەنمىش. ئۇ كەملەردە، كىشىلەر تېپىۋالغان نەرسىلەرنى قومۇشقا ئېسىپ، ئىگىسى ئېلىۋالسۇن دەپ يولىنىڭ ياقىسىدا قويۇپ قويمىدىكەنمىش. ئۇ چاغدا ئاللاتائالامۇ ھەممە بەندىسىنى بېيىتىپتىكەنمىش، ھازىرقىغا ئوخشىمايدىكەنمىش.

ــ ھازىرمۇ يېزىدا ھاراق ئىچمەيدۇ، تاماكا چەكمەيدىغۇ، ــ دىدى ھەمزەلى.

ــ سېنىڭ شامىلىڭ مومدىن ياسالغان قارا تايغان بۇغا، ــ دىدى خان مەغەم لورىس مېلىكوۋقا قاراپ كۇزىنى قىسىپ قويۇپ.

"مومدىن ياسالغان قارا تايغان بۇغا" تاغلىقلارغا كەمىستىپ قويۇلغان نام ئىدى.

ــ تاغلىقلارنىڭ ئۇزى مومدىن ياسالغان قارا تايغان بۇغا، ــ دىدى ھەمزەلى، ــ لېكىن تاغدا بۇركۇتمۇ بار-دە.

ــ باركاللا! قالتىس گەپ قىلدىڭ، ــ دىدى خان مەغەم ئۇنىڭ جايىدا جاۋاپ بەرگەنلىگىدىن خۇرسەن بولۇپ ئاغزىنى كالچايتىپ كۈلۈپ.

ئۇ لورىس مېلىكوۋنىڭ قولىدىكى كۈمۈچ تاماكا قۇتىسىنى كورۈپ، ئۇنىڭدىن تاماكا سورىدى. لورىس مېلىكوۋ تاماكا چېكىشكە بولمايدىغانلىغىنى ئېيتقاندا، ئۇ بىر كۇزىنى قىسىپ،

بهشی بىلەن هاجی مۇراتنىڭ هوجرىسىنى كورستىپ، كورۇپ قالمىسلا بولىدۇ، دىدى-دە. شۇ هامان تاماكىنى چېكىپ، ئىسىنى ئىچىگە شورىماي، قىزىرىپ كەتكەن كالپۇكلىرىنى بىر قىسىملا قىلىپ پۇژلەشكە باشلىدى.

—بۇ ئىش قاملاشمىدى، —دەپ هەمزەلى ئويدىن چىقىپ كەتتى. خان مەغەم ئۇنىڭغا كوزىنى قىسىپ قويۇپ تاماكىسىنى چېكىۋېتىپ. لورىس مېلىكوۋتىن قەيەردىن ئوبدانراق شايى پەشمەت ۋە ئاق پاپاخ سېتىۋالغىلى بولىدىغانلىقىنى سورىدى.

—نىمە، سېنىڭ شۇنچىۋالا پۇلۇڭ كوپما؟

—هە، ئاز-تولا بار، —دىدى خان مەغەم كوزىنى قىسىپ قويۇپ. ئېلدار چىرايلىق. خۇش خۇي يۇزىنى لورىس مېلىكوۋغا بۇراپ:

—ئۇنىڭ پۇللىرىنىڭ نەدىن كەلگەنلىگىنى سوراپ باق، — دىدى.

—ئۇتۇۋالغان، —دىدى خان مەغەم خوشاللىق بىلەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ تۇنۇگۈن تېغلىستا قانداق تاماشا قىلغانلىغىنى ۋە رۇس، ئەرمەنلەرنىڭ توپلىشىپ ئارال تاشلاپ ئويناۋاتقان يېرىگە بېرىپ قالغانلىغىنى، يوغان تاۋىكادا ئۇچ تىللا ۋە نۇرغۇن تەڭگە تۇرغانلىغىنى، خان مەغەم قانداق ئويناشنى دەرھال چۈشىنىپ، يانچۇغىدىكى مىس تەڭگىلەرنى شاراقلىتىپ تاۋىكاغا چۈشۈپ، هەممىسىگە دو چىققانلىغىنى ئېيتتى.

—هەممىسىگە دو چىققۇدەك شۇنچىۋالا كوپ پۇلۇڭ بارمە-

دى؟ــ دەپ سوردى لورىس مېلكوۋ.

ــ بارى- يوقى ئون ئىككى تېيىنىم بار ئىدى، ــ دېدى خان مەغدەم چىشلىرىنى ھېگگايتىپ.

ــ ئۇنتۇرۇپ قويغان بولساڭ قانداق قىلاتتىڭ؟

ــ ماۋۇچۇ. ــ خان مەغدەم يېنىدىكى تاپانچىنى كورسەتتى.

ــ نېمە، ئۇنى بېرەمتىڭ؟

ــ نېمىشقا بېرەتتىم؟ قاچاتتىم، ئەگەر بىرسى تۇتماقچى بولسا ئېتىپ ئولتۇرەتتىم.

ــ ئاخىر ئۇنتۇغۇمۇ؟

ــ ئۇنتامدىغان، ھەممىسىنىڭ پۇلىنى سۇپۇرۇپ ماڭدىم.

خان مەغدەم بىلەن ئېلدارنى لورىس مېلكوۋ ئوبدان بىلەتتى. خان مەغدەم شوخ ۋە ئويۇنچى ئىدى. ئۇ ھايان قالغان ھاياتىي كۇچىنى نەگە قويۇشنى بىلمەيدىغان، خۇش خۇي، بەكگىل، ئۇزىنىڭ ۋە باشقىلارنىڭ جېنى بىلەن ئويناشىدىغان، ھازىر رۇسلارغا ئەل بولغان بولسىمۇ ئەتىلا شامل تەرەپكە ئوتۇپ كېتىشى كورۇنۇپ تۇرغان كىشى ئىدى. ئېلدارنىمۇ پۇتۇنلەي چۇشەنگىلى بولاتتى: ئۇ ئۇزىنىڭ خوجايىنىغا تازا ئىخلاسمەن، ئېغىر- بېسىق، كۇچلۇك، چىڭ ئادەم ئىدى. لورىس مېلكوۋ يالغۇزلا مسۇاش ھەمزەلىنىڭ مجەزىنى بىلمەيتتى. لورىس مېلكوۋ ئۇنىڭدىن شۇنى سەزدىكى، ئۇ شامىلغا سادىق بولۇپلا قالماي، يەنە پۇتۇن رۇسلاردىن يىرگىنەتتى، ئۇلارنى كوزگە ئىلمايتتى ۋە يامان كورەتتى، ئۇلاردىن نەپرەتلىنەتتى.

شۇڭا لورىس مېلكوۋ ئۇنىڭ نىمە ئۈچۈن رۇسلارغا ئەل بولغانـ لىغىنى چۈشەنمەيتتى. لورىس مېلـكوۋنىڭ كۆڭلىـدە گۇمان بار ئىدى، بۇ گۇمان مەلۇم يۇقۇرى دەرىـجىلىك ئەمەلدارلار ـ دىـمۇ بار ئىدى، شۇڭا ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ چىن كۆڭلى بىلەن ئەل بولغانلىـغىغا ۋە شامىل بىلەن ئېلىـشىمەن دېگەن گەپىگە ئىـشەنمەيتـتى، ئۇ رۇسلارنىڭ ئاجىزلىغىنى بىلىۋېلىپ، ئاندىن تاقىقا قېچىپ بېرىپ، رۇسلارنىڭ ئاجىز يېرىگە ھۇجۇم قىلماقچى دەپ ئويلايتتى. ھەمزەلى بولـسا ئۇزىنىڭ پوتۇن تۇرقى بىلەن ئۇنىڭ ھىلـقى پەرىزىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈپ تۇراتتى. لورىس مېلكـوۋ "بۇلارمۇ، ھاجى مۇراتـمۇ ئۇزلىرىـنىڭ مۇددىاسـىنى ئۇستـىلىق بىلەن يوشۇرىـدۇ، ئەمـما بۇ ئادەم ئوچمەنلىگـىنى يوشۇرالماي، ئاشكارىلاپ تۇرىدۇ" دەپ ئويلايتتى.

لورىس مېلكوۋ ھەمزەلى بىلەن سوزلىشىشـكە باشلىدى. ئۇ ئۇنىڭدىن زېرىككەن ـ زېرىكمىگەنلىگىنى سورىدى. ھەمزەلى ئوز ئىشىنى توختاتمايلا لورىـس مېلـكوۋغا سـىگا كوزىـدە قاراپ قويۇپ، خـقىرىـغان ئاۋاز بىلەن بىردىنـلا ئۇزۇپ ـ ئۇزۇپ جاۋاپ بەردى:

ـ ياق، زېرىكمىدىم.

ئۇنىڭ باشقا سوئاللارغا بەرگەن جاۋاۋىمۇ شۇنداق بولـدى.

لورىس مېلكوۋ بۇ ئۇيدىكى چاغدا، ھاجى مۇراتنىڭ توتىنـچى مۇرىدى ئاۋارىـي خەنەفـى كىردى. ئۇ يۇزىـدىن تارتـىپ بويۇنلىرىغىچە يۇڭـلۇق بولۇپ، يۇڭـلۇق مەيدىـسى بىر پارچە

تېرىگە ئوخشايتتى. ئۇ ئېلدارغا ئوخشاشلا، خوجايىنىغا غەلـ
پەك قىلماي بوي سۇنىدىغان، ئالدىراپلا يۇرىدىغان پەمسز بىر
خىزمەتچى ئىدى.

ئۇ بۇ ئويگە گۇرۇچ ئالغىلى كىرگەن ئىدى، لوردس مېلـ
كوۋ ئۇنى توختىتۇپلىپ، ئۇنىڭ قەيەرلىكلىگىنى، قاچانىدىن
بۇيان ھاجى مۇرات بىلەن بىللە بولۇۋاتقانلىغىنى سورىدى.

ــ بەش يىل بولدى، ــ دەپ جاۋاپ بەردى خەنەفى قوشۇما
قاشلىرى ئاستىدىن لوردس مېلكوۋقا جىمغىنا قاراپ قويۇپ، ــ
مەن ئۇنىڭ بىلەن بىر كەنتتىن. مېنىڭ ئاتام ئۇنىڭ تاغىسىنى
ئولتۇرۇپ قويغانلىغى ئۈچۈن ئۇلار مېنى ئولتۇرمەكچى بولغان
ئىدى. شۇ پەيتتە مەن ئۇنىڭدىن مېنى ئوزىگە قېرىنداش
قىلىۋېلىشنى ئوتۇندۇم.

ــ قېرىنداش قىلىۋېلىش قانداق بولىدۇ؟

ــ مەن ئىككى ئاي چېچمىنى چۈشۈرمىدىم، تىرمىغمىنى
ئالمىدىم، ئاندىن ئۇلارنىڭكىگە باردىم. ئۇلار مېنى ئاپىسى
پاتمەنىڭ يېنىغا ئېلىپ باردى. پاتمە مېنى ئېمىتتى، شۇنىڭ
بىلەن مەن ئۇنىڭ قېرىندىشى بولدۇم.

ياندىكى ئويدىن ھاجى مۇراتنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى، ئېلدار
خوجايىنىنىڭ چاقىرىۋاتقانلىغىنى شۇ زامات بىلىپ، قوللىرىنى
ئېرتىپ، چوڭ قەدەم بىلەن مېھمانخانىغا كىرىپ كەتتى.

ــ ئۇ، سېنى چاقىرىۋاتىدۇ، ــ دىدى ئۇ قايتىپ چىقىپ،
لوردس مېلكوۋ خۇش خۇي خان مەغەمگە يەنە بىر تال تاماكا

بېرىپ، مېھمانخانىغا كىرىپ كەتتى.

13

لوردس مېلكوۋ مېھمانخانىغا كىرگەندە، ھاجى مۇرات ئوچۇق چىراي قارشى ئالدى.

ــ قانداقراق، داۋاملاشتۇرىمىزمۇ؟ ــ دېدى ئۇ سافاغا ئولتۇرۇپ.

ــ ھە، ئەلۋەتتە، ــ دېدى لوردس مېلكوۋ، ــ ھازىر سېنىڭ مۇرتلىرىڭنى قېشىغا كىرىپ، ئۇلار بىلەن پاراڭلاشتىم. بىر خۇش خۇيي يېگىت بار ئىكەن.

ــ ھەئە، خان مەغەم، ئۇ شاللاق بىر نېمە، ــ دېدى ھاجى مۇرات.

ــ ماڭا ھىلىقى چىرايلىق بىرسى يېقىپ قالدى.

ــ ھە، ئېلدار. ئۇ ياش، ئەمما تومۇردەك چىڭ يېگىت. ئارىنى بىر پەس سۈكۈت باستى.

ــ سوزلەۋېرەيمۇ؟

ــ ھە، ماقۇل.

ــ مەن خانلارنى قانداق ئولتۇرۇۋېتكەنلىگىنى سوزلىدىم. ئۇلارنى ئولتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، غامزات خۇنزاخقا كېلىپ،

خان ساربیدا ئولتۇردى، ــ دەپ سوزىنى باشلىدى هاجى مۇرات، ــ خانچە تېخىچە سارايدا ئىدى. غامزات ئۇنى ئالدىغا قىچقىرىپ كېلىۋىدى، ئۇ غامزاتنى تىللىدى. غامزات ئوزىنىڭ مۇردى ئەسەلدارغا كوزىنى قىسىپ قويغان ئىدى، ئۇ خانچىنىڭ كەينىدىن كېلىپ ئۇرۇپ يىقىتىپ، ئولتۇرۇۋەتتى.

ــ ئۇنى نىمشقا ئولتۇرىدۇ؟ ــ دەپ سورىدى لورىس مېلكوۋ.

ــ ئۇنداق قىلمىسا بولامدۇ: ئۇ باشلىغان ئىشنى ئاخىرىغا يەتكۈزمەكچى، ئۇلارنىڭ نەسلىنى قۇرۇتۇۋەتمەكچى ئىدى. شۇڭا ئاشۇنداق قىلدى. شامل خانىڭ كىچىك ئوغلىنى ئولتۇرۇپ، ياردىن تاشلىۋەتكەن. غامزات پۇتۇن ئاۋارىنىنى بوي سۇندۇردى، ئاكام بىلەن ئىككىمزلا بوي سۇنمىدۇق. بىز ئۇنىڭدىن خانلارنىڭ قىساسىنى ئېلىشىمىز كېرەك ئىدى. بىز بوي سۇنغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوچ ئالماقچى بولدۇق. بىز بوۋىمىز بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇ سارايدىن چىققان ۋاقتىدا پايلاپ تۇرۇپ، ئېپىنى تېپىپ ئولتۇرۇشكە كېلىشتۇق. بىرسى بىزنىڭ گېپىمىزنى ئوغرىلىقچە ئاڭلىۋېلىپ، غامزاتقا ئېيتىپ قويۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بوۋامنى چاقىرتىپ، "كوزۇڭنى ئېچىپ يۇر، نەۋرىلىرىڭ ماڭا ياماناتلىق قىلىشنى ئويلىغان بولسا، سېنى ئۆلار بىلەن قوشۇپ دارغا ئاسىمەن. مەن ئاللانىڭ ھوكىمى بويىچە ئىش قىلىمەن. ماڭا دۇشمەنلىك قىلىمىز دىگىنىڭ بىكار. ماڭ، كەت. مېنىڭ سوزۇم ئېسىڭدە بولسۇن" دەپتۇ.

بوۋام ئويگه كېلىپ، بۇ گەپلەرنى بىزگه ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن بىز كۆتۈپ تۇرماي، ھېيتىنىڭ بىرىنچى كۈنى مېچىتتىلا ئۇنى جايلاشقا كېلىشتۇق. لېكىن ئاغىنىلەر ئۇنىمىدى. بىز ئاكا-ئۇكا ئىككىمىزلا قالدۇق. بىز ھەر بىرىمىز ئىككىدىن تاپانچا ئېلىپ، تون كىيىپ، مېچىتكه باردۇق. غامزات ئوتتۇز مۇرىدى بىلەن مېچىتكه كىردى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىۋالغان ئىدى. غامزاتنىڭ يېنىدا ئۇ ياقتۇرىدىغان، خانچىنىڭ بېشىنى ئالغان ئەسەلدار بار ئىدى. ئۇ بىزنى كورۇپلا تونىنى سېلىڭلار دەپ بۇيرۇق قىلىپ، بىز تەرەپكه كەلدى. مېنىڭ خەنجىرىم قولۇمدا ئىدى، مەن ئۇنى ئولتۇردۇم-دە، غامزاتقا ئېتىلدىم. ئاڭغىچه ئاكام ئوسمان ئۇنى ئاتتى. لېكىن غامزات ئولمىدى، ئۇ خەنجىرىنى ئېلىپ، ئاكام ئوسمانغا ئېتىلدى. شۇ ئارىدا مەن ئۇنىڭ بېشىغا خەنجەر تىقتىم. مۇرىتلار ئوتتۇز، بىز ئىككى كىشى ئىدۇق. ئۇلار ئاخىر ئاكام ئوسمانىنى ئولتۇردى، مەن قۇتۇلۇپ، دەرىزىدىن سەكرەپ چۇشۇپ قاچتىم. كىشىلەر غامزاتنىڭ ئولتۇرۇلگىنىنى ئاڭلاپ قوزغىلىپ كەتتى، مۇرىتلار تىكشۈەتتى، قېچىپ كېتەلمىگەنلىرى ئولتۇرۇلدى.

ھاجى مۇرات توختاپ، ئۇلۇغ-كىچىك تىندى-دە، سوزىنى داۋاملاشتۇردى:

—بۇلارنىڭ ھەممىسى ياخشى بولغان ئىدى، كېيىن ھەممىسى بۇزۇلدى. شامىل غامزاتنىڭ ئورنىغا چىقتى. ئۇ ماڭا ئەلچى ئەۋەتىپ، مېنى ئوزى بىلەن بىرلىكتە رۇسلارغا قارشى

تۇرۇشقا دالالەت قىلىدى؛ ئەگەر ئۇنىمسام خۇنزاخىنى تۆپ-تۇز قىلۋېتىپ، مېنى ئولتۇرىدىغانلىغىنى ئېيتىپ، تېرە تاراق-شىشتىتى. مەن ئۇ يەرگە بارمايمەن، ئۇنى ھەم ئوزەمگە يېقىن يولاتمايمەن، دېدىم.

ــ سەن نىمشقا ئۇنىڭ يېنىغا بارمىدىڭ؟ ــ دەپ سورىدى لورىس مېلىكوۋ.

ھاجى مۇرات قوشۇمسىنى تۇرۇپ، بىر پەستىن كېيىن جاۋاپ بەردى:

ــ بېرىشىم مۇمكىن ئەمەس. شامىلدا ئاكام ئوسمان بىلەن ئابۇنوسايخاننىڭ قان قەرزى بار. مەن شۇڭا ئۇنىڭ يېنىغا بار-مىدىم. گېنېرال روزېن ماڭا ئەپتسەرلىك مەرتىۋىسىنى ئەۋەتە-تى ھەم ئاۋارىيىگە باشلىق بولۇشنى سايە قىلىدى. بۇ ئەسلىدە بىر ئوبدان ئىش ئىدى، لېكىن روزېن ئاۋارىيىگە باشتا قازى قۇمۇخانىنى، مۇھەممەت مىرزىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەخمەتە-خاننى بەلگىلىدى. ئەخمەتخان مېنى دۇشمەن كوردى. ئۇ ئوزىنىڭ ئوغلىغا خانلىق قىزى سەلتەنەتنى لايىق كورۇپ ئەلچى كىرگوز-گەن ئىكەن، قىزنى بەرمىسە، ئۇ بۇ ئىشنى مېنىڭدىن كورۇپتۇ. شۇڭا كوڭىلىدە غۇم ساقلاپ، مۇرتلىرىنى ماڭا قەست قىلىشقا كۇشكۇرتتى. مەن ئۇ يەردىن قېچىپ كەتتىم. كېيىن ئۇ مېنى كلۇگىنائۇغا چېقىپتۇ، مەن ئاۋارىيلارغا رۇس ئەسكەرلىرىگە ئوتۇن بەرمەڭلار دەپتىمىشىمەن. ئۇ كلۇگىنائۇغا مېنى سەللە يوگەيدۇ دەپتۇ، ــ ھاجى مۇرات پاپىغىنىڭ ئۇستىگە ئورالغان سەللىنى

كورستىپ تۇرۇپ دىدى، ــ مېنى شاملىغا قول بەرگەن دەپتۇ. لېكىن گېنېرال بۇنىڭغا ئىشەنمىدى، مېنى تۇتۇشقىمۇ بۇيرۇق بەرمىدى. بىراق گېنېرال تىغلىسقا كەتكەندىن كېيىن، ئەخمەتخان ئۇزىنىڭ بىلگىنىنى قىلىپ، بىر لېيەن ئەسكەر باشلاپ كېلىپ مېنى تۇتۇپ، زەمبىرەككە باغلاپ قويدى. مەن ئالتە كېچە ـ كۈندۈز شۇنداق باغلاقلىق تۇردۇم. 7 ـ كېچىسى مېنى بوشتىپ، تومۇرخان شوراغا ئەۋەتتى. مېنى قىرىق ئەسكەر مىلتىق بىلەن يالاپ ماڭدى. مېنىڭ قولۇم باغلاقلىق بولۇپ، قاچسام ئېتىشقا بۇيرۇق بېرىلگەن ئىدى. مەن بۇنى بىلەتتىم. بىز موكسوخقا يېقىن كەلگەندە ئىنتايىن تار بىر يولدىن ئوتتۇق، يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئەللىك ساژىن① چوڭقۇرلۇقتا كەلگۈدەك يار بار ئىدى. مەن ئەسكەرلەرنىڭ ئوڭ يېنىغا ــ يارنىڭ لېۋى تەرەپكە ئوتتۇم. بىر ئەسكەر مېنى توسماقچى بولۇۋىدى، ئاڭغىچە يارغا سەكرىدىم ۋە ھىلىقى ئەسكەرنىمۇ ئوزۇم بىلەن بىللە ئېلىپ چۈشۈپ كەتتىم. ئەسكەر ئولدى، مەن ھايات قالدىم. بېشىم يېرىلدى، قوۋۇرغىلىرىم، پۇت ـ قوللىرىم سوندى. ئومىلەپ بېقىۋىدىم، بولمىدى. بېشىم ئايلىنىپ، ئۇخلاپ قاپتىمەن. ئويغىنىپ قارىسام، پۇتۇنلەي قان ئىچىدە يېتىپتىمەن. مېنى كورۇپ قالغان بىر پادىچى كىشىلەرنى چىقىرىپ كېلىپ، مېنى يېزىغا ئېلىپ كەلدى. بېشىم، قوۋۇرغىلىرىم ھەم پۇتۇم

---

① بىر ساژىن 2.134 مېتىرغا باراۋەر.

ساقايدى، مۇشۇ بىر پۈتۈملا سەل كالتە بولۇپ قالدى.

هاجى مۇرات شۇ پۈتىنى سوزۇپ كورسەتتى.

ـــ هىلىمۇ ياخشى، ماڭالايمەن. بۇنىڭغىمۇ شۈكرى، ـــ دىدى ئۇ، ـــ بۇنى ئاڭلىغان خەلق كېلىپ يوقلاپ تۇردى. ساقايغاندىن كېيىن سېلىمىسكە كەتتىم. ئاۋارىيلار مېنى يەنە ئوز ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا دالالەت قىلدى. مەنمۇ قوبۇل كوردۇم. ـــ هاجى مۇرات ئاخىرقى سوزىنى ئوزىگە ئىشەنگەن هالدا ئېغىر-بىسىقلىق بىلەن مەغرۇرانە ئېيتتى.

هاجى مۇرات ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ، خۇرجۇندىن بىر قاپچۇقنى ئالدى-دە، ئۇنىڭدىن ساغىرىپ كەتكەن ئىككى پارچە خەتنى چىقىرىپ، لورىس مېلىكوۋقا بەردى. بۇ كىلاگىنائۇ گېنېرال ئۇنىڭغا يازغان خەتلەر ئىدى. لورىس مېلىكوۋ ئوقۇپ چىقتى. بىرىنچى خەت مۇنداق يېزىلغان ئىدى:

"جۇنۇبىي (پراپورشىك) هاجى مۇرات، سەن مېنىڭ قول ئاستىمدا خىزمەت قىلدىڭ، مەن سېنىڭدىن كوپ رازى ئىدىم. سېنى ۋىجدانلىق ئادەم دەپ هىسابلايتتىم. يېقىندا شاۋجياڭ (گېنېرال مايور) ئەخمەتخان ماڭا سېنىڭ ئاسىلىق قىلغانلىغىڭنى، سەلىلە ئوراپ يۇرۇشۇڭنىڭ شامىل بىلەن باغلىنىشلىق ئىكەنلىگىنى، خەلقە رۇس ئەمەلدارلىرىنىڭ گېپىگە قۇلاق سالماڭلار دەپ ئۇگەتكەنلىگىڭنى مەلۇم قىلدى. مەن سېنى قولغا ئېلىپ، ئالدىمغا ئېلىپ كېلىشكە بۇيرۇق بەرگەن ئىدىم، سەن قېچىپ كېتىپسەن. بۇ

یاخشىلىقمۇ، يامانلىقمۇ، مەن بىلمەيمەن، چۈنكى سېنىڭ گۈناكار ياكى گۈناسىز ئىكەنلىگىڭنى ئۇقمايمەن. ھازىر مېنىڭ سوزۇمگە قۇلاق سال. ئەگەر ئۇلۇغ پادىشايىمىز ئالدىدا ۋىجدانىڭ تازا، ئازراقمۇ گۈنايىڭ يوق ئىكەن، مېنىڭ ئالدىمغا كەلگىن. ھېچكىمدىن قورقما، مەن ساڭا ھامى بولىمەن. خان سېنى ھېچنىمە قىلالمايدۇ، ئۇ مېنىڭ قول ئاستىمدا. شۇڭا سەن قورققۇدەك ھېچ نەرسە يوق."

خەتنىڭ ئاخىرىدا كلاگىنائۇ ھەرقاچان ۋەدىسىدە تۇرىدىغانلىغىنى، ئادىللىغىنى يېزىپ، ئاندىن ھاجى مۇراتنى ئوزى نەرەپكە ئوتۇشكە يەنە بىر قېتىم دەۋەت قىلغان ئىدى.

لورىس مېلىكوۋ بىرىنچى خەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ھاجى مۇرات يەنە بىر خەتنى چىقاردى. ئۇ بۇ خەتنى لورىس مېلىكوۋغا بەرگىچە بىرىنچى خەتكە ئوزىنىڭ قانداق جاۋاپ بەرگەنلىگىنى سوزلەپ بەردى:

ـــ مەن ئۇنىڭغا جاۋابەن يازغان خېتىمدە: سەللىنى شامىل ئۇچۇن ئەمەس، جېنىمنى ساقلاشقا ئورايمەن، مەن شامىل تەرەپكە ئوتۇشنى خالىمايمەن ھەم ئوتەلمەيمەن، چۈنكى مېنىڭ دادام، قان قېرىنداشلىرىم ۋە تۇققانلىرىم ئۇنىڭ قولىدا ئولتۇرۇلدى، لېكىن رۇسلارغىمۇ ئەل بولمايمەن، چۈنكى ئۇلار مېنى خورلىدى، خۇنزاختا مېنى باغلاپ قويغاندا، بىر نومۇسسىز مېنىڭ ئۇستۇمگە چوڭ تەرەت قىلدى، ئۇ ئادەم ئولتۇرۇلمىگىچە مەن سەن تەرەپكە بارالمايمەن، ھەممىدىن بەكرەك، ئەخمەتخان

دىگەن كاززاپتىن قورقىمەن، دىدىم. شۇنىڭ بىلەن گېنېرال ماڭا بۇ خەتنى يېزىپتۇ.

هاجى مۇرات مۇشۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ، ساغىرىپ كەتكەن يەنە بىر خەتنى لورىس مېلىكوۋغا بەردى. لورىس مېلىكوۋ ئۇنىمۇ ئوقۇدى:

"خېتىمگە جاۋاپ بېرىپسەن، رەخمەت. سەن بىز تەرەپكە كېلىشتىن قورقمايدىغانلىغىڭنى، لېكىن بىر كاپىر سېنى خورلىغانلىغى ئۈچۈن، ئۇنداق قىلالمايدىغانلىغىڭنى يېزىپسەن؛ مەن ساڭا كېپىللىك قىلمەنكى، رۇسلارنىڭ قانۇنى ئادىل، سېنى خورلىغان كىشىنىڭ جازالانغانلىغىنى ئۇز كوزۇڭ بىلەن كورىسەن ــ مەن بۇ ئىشنى تەكشۈرۈشكە بۇيرۇق بەردىم. هاجى مۇرات، ئاڭلا، مەن سېنىڭدىن نارازى بولۇشقا هەقلىق، چۈنكى سەن ماڭا ۋە مېنىڭ سادا-قىتىمگە ئىشەنمەيسەن، لېكىن مەن تاغلىقلارنىڭ ئومۇمى مىجەزىدە ئىشەنمەسلىك بارلىغىنى بىلگەچكە، سېنى ئەپۇ قىلىمەن. ئەگەر سېنىڭ ۋىجدانىڭ ساپ بولسا، سەللىنى جېنىڭنى ساقلاش ئۈچۈنلا ئورىغان بولساڭ، ئۇ چاغدا سەن هەقلىق، سەن رۇس هوكۇمىتىگە ۋە ماڭا قاراشقا جۇرئەت قىلالايسەن. ساڭا ۋەدە بېرىمەنكى، سېنى خورلىغان كىشى چوقۇم جاجىسىنى يەيدۇ. **مال ـ دۇنيايىڭ ئوزەڭگە قايـ-تۇرۇلىدۇ.** سەن رۇس قانۇنىنىڭ قانداق ئىكەنلىگىنى كورىـ-سەن ۋە بىلىپ قالسەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، رۇسلار هەممە

نەرسىگە باشقىچە قارايدۇ؛ ئۇلار قانداقتۇ بىر پەسىنك خور-لۇغىنى ئۇچۇن سېنى نەزەردىن چۈشۈپ كەتتى دەپ قارىمايدۇ. مەن ئۇزۇم گىمرىن يېزىسىدىكىلەرگە① سەللە ئوراشقا رۇخسەت قىلدىم ۋە ئۇلارنىڭ ھەركىتىنى كۇزىتە-ۋاتىمەن؛ شۇڭا، يەنە بىر قېتىم ئېيتىمەنكى، سەن قورققۇ-دەك ھېچ نەرسە يوق. سەن مەن ئەۋەتكەن كىشى بىلەن بۇ يەرگە كەلگىن؛ ئۇ مېنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمىم، **ئۇ سېنىڭ دۇشمەنلىرىڭنىڭ قولى ئەمەس،** بەلكى ھوكۇمەت ئالدە-دىكى ئالاھىدە ئېتىۋارلىق كىشىنىڭ دوستى."

ئاخىردا كلۇگىنائۇ ھاجى مۇراتنى ئوزى تەرەپكە ئوتۇشنى يەنە بىر قېتىم دەۋەت قىلغان ئىدى.

ـــبۇ گەپلەرگە ئىشەنمىدىم، ـــدىدىن ھاجى مۇرات لورىس مېلىكوۋ خەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، ـــشۇڭا كلۇگىنائۇ نەرەپكە بارمىدىم. مۇھىمى، ئەخمەتخانىدىن ئوچ ئېلىشىم كېرەك ئىدى، بۇنى رۇسلارنىڭ قولى ئارقىلىق قىلغىلى بول-مايتتى. شۇ چاغدا ئەخمەتخان سېلىمىسنى قورشۇالغان ئىدى، ئۇ مېنى تۇتۇش ياكى ئولتۇرۇش كويىدا يۇرەتتى. مېنىڭ ئەس-كەرلىرىم ئاز بولغاچقا، ئۇنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرالمىدىم. شۇ پەيتتە ماڭا شامىلدىن خەت كەلدى. ئۇ مېنىڭ ئەخمەتخانىنى چېكىنىدۇرۇشۇم ۋە ئولتۇرۇشۇمگە يارەملىشىكە ۋەدە قېتۇ

---

① گىمرىن يېزىسى ـــ شامىلنىڭ يۇرتى.

هەم پۇتۇن ئاۋارىيىنى باشقۇرۇشنى ماڭا بەرمەكچى بوپتۇ. مەن ئۇزۇن ئويلانغاندىن كېيىن، شامل تەرەپكە ئوتتۇم. شۇنىڭدىن باشلاپ رۇسلار بىلەن توختىماي ئۇرۇش قىلىپ كەلدىم.

شۇنداق قىلىپ، ھاجى مۇرات ئۇرۇش تارىخىنى سوزلەپ بەردى. جەڭ نەتىجىلىرى كوپ ئىدى، بۇنىڭ بەزىلىرىنى لوربىس مېلىكوۋ بىلەتتى. ئۇنىڭ ھەر بىر قېتىملىق يۇرۇش قىلىشى ۋە ھۇجۇمى ھەددىدىن زىيادە چاپسانلىغى ۋە بېسىپ كىرىشتىكى باتۇرلۇغى بىلەن كىشىنى ھەيران قالدۇراتتى، بەلكى ھەممە ۋاقىت غەلبە قىلاتتى.

ــ شامىل بىلەن مېنىڭ ئوتتۇرامدا ھېچقاچان دوستلۇق بولغان ئەمەس، ــ دىدى ھاجى مۇرات ھېكايىسىنىڭ ئاخىرىدا، ــ لېكىن ئۇ مەندىن قورقاتتى، مەن بولسام ئۇنىڭغا كېرەك ئىدىم. بىر قېتىم بىرەيلەن مەندىن شاملىدىن كېيىن كىم ئىمام بولىدۇ، دەپ سورىدى. مەن كىمنىڭ قىلىچى ئىتتىك بولسا، شۇ بولىدۇ، دىدىم. بۇ گەپ شاملىغا ئاڭلىنىپتىكەن، ئۇ مېنى كوزىدىن يىراق قىلىش كويىغا چۈشتى. ئۇ مېنى تاباسارانغا① ئەۋەتىۋەتتى. ئۇ يەرگە بېرىپ مىڭ قوي، ئۈچ يۈز ئات ئولجا ئالدىم. ئەمما ئۇ مېنى توغرا قىلمىدىڭ دەپ، مېنى نائىبلىقتىن قالدۇرۇۋەتتى، بۇنىڭ بىلەنلا قالماي پۇتۇن تاپقان-تەرگىنىمنى ئوزىگە بېرىشكە بۇيرۇق قىلدى. مەن مىڭ تىللا

① تاباساران ــ داغستاننىڭ جەنۇبىدا.

ئەۋەتتىم. ئۇ، مۇرىتلىرىنى ئەۋەتىپ، مېنىڭ پۈتۈن مال-مۈلكۈمنى تارتىپ ئالدى. مېنى كېلىپ ئوزى بىلەن كورۇشسۇن دەپتۇ، ئۇنىڭ مېنى ئولتۇرىدىغانلىغىنى بىلىپ، بارمىدىم. ئۇ مېنى تۇتۇشقا ئادەم ئەۋەتتى. مەن قېچىپ، ۋورونتسوۋ تەرەپكە ئوتتۇم. لېكىن ئائىلەمنى ئېلىپ كېلەلمىدىم. ئانام، خوتۇنۇم، ئوغلۇم شۇ يەردە قالدى. سەن قوماندانغا ئېيت، ئائىلەم ئۇ يەردە قالسا، مەن ھېچ ئىش قىلالمايمەن.

— مەن ئېيتىمەن، — دىدى لورىس مېلىكوۋ.

— مالال كورمەي كوپرەك كۈچ چىقارساڭ. مەندە بارى سېنىڭ بولىدۇ، كىنەزنىڭ ئالدىدا ماڭا كوپرەك يارىدەم قىلغىن. ھازىر مەن باغلاقتا، ئاغامچىنىڭ ئۈچى بولسا شامىلنىڭ قولىدا.

ھاجى مۇرات مۇشۇ گەپ بىلەن لورىس مېلىكوۋغا ئېيتىدىغان ھىكايىسىنى تۈگەتتى.

14

20 - دېكابىر، ۋورونتسوۋ قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرى چېرنىشېۋقا توۋەندىكىچە خەت يازدى، خەت فرانسۇزچە يېزىلغان ئىدى:

"سويۇملۇق كىنەز، مەن يېقىنقى بىر قېتىملىق پوچتىدىن

سزگه خەت یازمىدىم، چۈنكى هاجى مۇراتنى بىر تەرەپ قىلىشتا ئاۋال بىر قارارغا كېلىش ئۈستىدە ئويلاندىم، ئىككى-ئۈچ كۈندىن بۇيان ئۇزەمىنىڭ هېچ مىجەزىم يوق. مەن ئاخىرقى قېتىمدا هاجى مۇراتنىڭ بۇ يەرگە كېلىدىغانلىغىدىن ئۇچۇر بەرگەن ئىدىم: ئۇ 8-كۈنى تىغلىسقا كەلدى؛ ئەتىسى ئۈنىڭ بىلەن كورۇشتۇم، ئاندىن سەككىز-توققۇز كۈن ئۈنىڭ بىلەن سوزلەشتىم. ئۈنىڭ بىز ئۈچۈن نىمە ئىش قىلىپ بېرىدىغانلىغى توغرىلىق، بولۇپمۇ هازىر ئۈنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشىمىز توغرىلىق ئويلاندىم. چۈنكى ئۇ ئائىلىسىنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا تولىمۇ تاينغۇرۇۋاتىدۇ، ئۇ ئائىلىسى شامىلنىڭ قولىدا تۇرغانىدا، قولى ئىشقا بارمايدىغانلىغىنى، بىزگە خىزمەت قىلالمايدىغانلىغىنى، ئۇزىنى سەممى كۆتۈۋالغانلىغىمىز ۋە ئەپۇ قىلغانلىغىمىزغا مىننەتدارلىق بىلدۈرەلمەيدىغانلىغىنى خىلمۇ-خىل يول بىلەن چىن كوڭلىدىن بىلدۈرۈۋاتىدۇ. ئۈنىڭ قىممەتلىك كىشىلىرىنىڭ ئىز-دېرىگى بولمىغاچقا، ئۇ چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ قېلىۋا-تىدۇ. مەن ئۈنىڭ بىلەن بىللە تۇرۇشقا بەلگىلىگەن كىشىلەر ماڭا ئىشەنچلىك تۇردە: ئۇ، كېچە-كېچىلەپ كوز يۇمايدۇ، هېچ نىمە يىمەيدۇ، دائىم ناماز ئوقۇيدۇ، پەقەتلا بىرنەچچە كازاك بىلەن ئاتلىق چىقىپ ئايلىنىپ كېلىشنى سورايدۇ، چۈنكى بۇنىڭغا ئۇ ئۈزاقتىن بۇيان ئادەتلىنىپ قالغان، بۇ ئۈنىڭغا بىردىن-بىر مۇمكىنچىلىك بېرىدىغان تاماشا ۋە

هەرکەت، دەیدۇ. ئۇ ھەر كۈنى مېنىڭ ئالدىمغا ئوز ئائىلىسى توغرىلىق خەۋەر بار-يوقلۇغىنى بىلمەكچى بولۇپ كېلىدۇ ۋە ھەرقايسى ئۇرۇش مەيدانلىرىدىكى بىز باشقۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرنى يېغىپ، شاملىغا تېگىشىپ بېرىش شەرتىنى قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، بۇنىڭغا ئاز-تولا پۇل چىقىرىمەن دەيدۇ. بۇ ئىش ئۇچۇن ئۇنىڭغا ئالتۇن بەرگەنلەرمۇ بار. ئۇ دائىم ماڭا: "ئائىلەمنى قۇتقۇزۇۋالسىڭىز، كېيىن ماڭا سىز ئۇچۇن خىزمەت قىلىش پۇرستى (ئۇنىڭ پىكرىچە، ئەڭ ياخشىسى، لېزگىن تەرەپكە ئەۋەتىش) بەرسىڭىز، بىر ئاي ئىچىدە سىزگە چوڭ خىزمەت كورسىتەلەيمەن، قانداق جازالىساڭلار رازى" دەپ قايتا-قايتا ئېيتتى.

مەن ئۇنىڭغا، بۇنىڭ ھەممىسى ئىنتايىن ئورۇنلۇق، ئائىلەڭ بىزنىڭ قولىمىزدا ئامانەت تۇرماستىن، تاغدا تۇرۇۋەرسە، بىزدە نۇرغۇن ئادەم ساڭا ئىشەنمەسلىگى مۇمكىن، مەن چېگرىدىكى ھەننۇا ئەسىرنى يېغىپ، قانۇنىمىز بويىچە، ئۇزەڭ تاپقان پۇللىرىڭنىڭ يېتىشمىگىنىگە پۇل قوشۇپ بېرىشكە ھەققىم بولمىسىمۇ، باشقا بىر يول بىلەن ساڭا يارىدەم قىلىمەن، دېدىم. ئاندىن ئۇنىڭغا ئوچۇق كوڭۇللۇق بىلەن پىكرىمنى ئېيتتىم: شامال ھەچقاچان ئۇنىڭ ئائىلىسىنى قايتۇرۇپ بەرمەيدۇ. ئۇ ئۇنى ئەپۇ قىلىپ، مەرتىۋىسىنى ئەسلىگە كەلتۇرىدىغانلىغىنى توغرىدىن-توغرا ئېيتمىسى، ئەگەر ئۇ قايتىپ بارمىسا، ئۇنىڭ ئانىسىنى، خوتۇنىنى

ۋە ئالته بالىسنى ئولتۇرىمەن دەپ ئۇنى قورقۇتۇشمۇ ئېهتىمالغا ناهايىتى يېقىن. مەن ئۇنىڭغا ئەگەر شامل شۇنداق دىسە قانداق قىلىسەن، چىن كۆڭلۈڭدىكىنى دەپ باق، دىدىم. هاجى مۇرات ئاسمانغا قاراپ، قوللىرىنى كوتىرىپ، هەممىسى خۇدانىڭ ئىلكىدە، لېكىن هەرگىزمۇ دۇشمىنىمنىڭ قولىغا چۈشمەيمەن، چۈنكى شامىلنىڭ مېنى كەچۈرمەيدىغانلىغا، شۇنداق بولغانىدىمۇ ئۇزۇن ياشىيالمايدىغانلىغىمغا ئىشەنچىم كامىل دىدى. ئائىلىسىنى هالاك قىلىشقا كەلسەك، ئۇ، شامىل بۇنداق يەڭگىللىك بىلەن ئىش قىلمايدۇ، دەپ ئويلايدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى، بىرىنچىدىن، ئۇنى تېخىمۇ ناتۇمىت، تېخىمۇ خەۋپلىك دۇشمىنى قىلىشنى خالىمايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، داغىستاندا نۇرغۇن كىشىلەر هەتتا نۇرغۇن موتەۋەرلەر ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىنى توسىدۇ. ئاخىردا ئۇ ماڭا قايتا-قايتىلاپ بىرنەچچە قېتىم ئېيتتى، كېيىن تەقدىر-پىشانىسى قانداق بولسا بولسۇن، ئەمما ئۇنىڭ هازىر ئەس-يادى ئائىلىسىنى قوتقۇزۇشتا؛ ئۇ خۇدا هەققى ماڭا ياردەم قىلىڭ، چېچىنلەرگە يېقىنراق جايغا قايتىپ بېرىشىمغا رۇخسەت قىلىڭ دەيدۇ. ئۇ ئۇ يەردە بىزنىڭ ئەمەلدارلىرىمىزنىڭ رۇخسىتى ۋە ياردىمى بىلەن، ئۇزىنىڭ ئائىلىسى بىلەن ئالاقىلىشىپ، ئۇلارنىڭ هال-ئەهۋالى، ئۇلارنى قوتقۇزۇش چارىلىرى توغرىلىق ئوقۇشۇپ تۇرماقچى؛ دۇشمەن قولىدىكى بۇ بىر بولۇڭ جايدا نۇرغۇن كىشىلەر هەتتا ئايماق

بەگلىرىنىڭ تولىسى ئۇنىڭغا ئاز-ماز ياخشى كۆڭۈل بىلەن قارايدۇ. رۇسلار تەرىپىدىن بوي سۇندۇرۇلغان ياكى بىتەرەپ تۇرغان ئاھالىلەر ئارىسىدا، بىزنىڭ ياردەمىمىز بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئۇنىڭغا تولىمۇ ئاسان، بۇ ئۇنىڭ كېچە-كۈندۈز ئۇنى بىارام قىلىۋاتقان مەقسىدىگە يېتىشىگىمۇ پايدىلىق، بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشى، بىر تەرەپتىن، ئۇنى خاتىرجەم قىلىدۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭغا بىزنىڭ غەلىبىمىز ئۈچۈن ھەركەت قىلىش ۋە ئىشەنچىمىزگە ئىگە بولۇش ئىمكانىيىتىنى بېرىدۇ. ئۇ يىگىرمە-ئوتتۇز باتۇر كازاك ئەسكەر بىلەن ئوزىنى قايتا گروزنايا غا ئەۋەتىشنى سوراۋا-تىدۇ. بۇ ئەسكەرلەر ئۇنى دۇشمەنلىرىدىن ساقلاشقا ھەم بىزگە ئۇنىڭ ئارزۇلىرىنىڭ راستلىغىنى ئىسپاتلاشقا خىزمەت قىلىدۇ.

سويۇملۇق كىنەز، سىز چۈشىنىسىز، بۇ ئىشلار مېنى چوڭقۇر ئويغا سالىدۇ، چۈنكى مەن قانداق قىلسامۇ ئېغىر مەسئۇلىيەت ئۈستۈمگە چۈشىدۇ. ئۇنىڭغا ھەددىدىن زىيادە ئىشىنىپ كېتىش ئىنتايىن بىخەستەلىك بولىدۇ؛ لېكىن، ناۋادا بىز ئۇنىڭ قېچىپ كېتىش ئېھتىمالىنى يوق قىلىۋەتە-مەكچى بولساق، ئۇ چاغدا بىز ئۇنى نەزەربەنت قىلىپ قويۇشىمىز كېرەك؛ ئەمما بۇنداق قىلىش، مېنىڭچە، ئادىل-لىق ئەمەس، سىياسەت جەھەتتە كەتكۈزۈپ قويىمىز. بۇنە-داق چارە ناھايىتى تېزلا پۈتۈن داغستانغا ئاڭلىنىپ، ئۇ

يەردىكى ئاز-ماز بولسىمۇ ئاشكارا تۇردە شاملىغا قارشى تۇرۇشقا ھازىرلىنىۋاتقان ھەم شاملىنىڭ بىزگە ئەل بولۇشقا مەجبۇر بولغان ئەڭ باتۇر، ئەڭ ھەركەتچان ياردەمچىسىنىڭ بىزنىڭ بۇ يەردىكى ئەھۋالىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بولۇۋاتقان كىشىلەرنى (بۇنداقلار ئىنتايىن كوپ) نىيىتىدىن ياندۇرۇپ قويىدۇ، بۇ بىزگە ئىنتايىن پايدىسىز. ئەگەر بىز ھاجى مۇراتقا ئەسىرگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلساق، بىز ئۇنىڭ شاملدىن يۈز ئورۇگەن پۇتۇن پايدىلىق تەرىپىدىن مەھرۇم قالمىز.

شۇڭا مەن ھازىر قىلغىنىمدىن باشقا جانغا ئەسقاتقۇدەك چارە تاپالمىغۇدەكمەن. ئەگەر ھاجى مۇرات يەنە كېتىش كويىدا بولسا، مەن بىر چوڭ خاتالىق ئوتكۈزۈپ ئەيىپلىنىدىغانلىغىمنى تۇيۇپ تۇرىمەن. دولەت خىزمىتىدە ۋە بۇنىڭغا ئوخشاش مۇشكۈل ئىشلاردا خاتالاشماي تۇز يولدا ماڭمەن دىيىش ھەم مەسئۇلىيەتتىن قېچىش مۇمكىن ئەمەس ۋە قىيىن بولسىمۇ، ئەمما يول تۇز كورۇنىدىكەن، ئاقىۋەتىنىڭ قانداق بولۇشى بىلەن ھىساپلىشىپ تۇرماي شۇ يول بىلەن مېڭىش كېرەك.

سويۇملۇق كىنەز، مەن بۇنى سىزنىڭ ئۇلۇغ پادىشا ئاللىرىنىڭ كورۇپ چىقىشىغا سۇنۇپ بېرىشىڭىزنى سورايمەن، ئەگەر بۇ ئىشلىرىم شاھنشاھىمىزغا مەقبۇل كورۇلۇپ قالسا، مەن بەختلىك بولىمەن. يۇقۇرىدا سىزگە يازغانلىرىم-

نىڭ ھەمىسىنى گېنېرال زاۋادوۋىسكى بىلەن گېنېرال كوز-لوۋىسكىغىمۇ مەلۇم قىلدىم؛ كوزلوۋىسكى ھاجى مۇرات بىلەن توغرىدىن-توغرا مۇناسىۋەت قىلسۇن ئۇچۇن ھاجى مۇراتقا گېنېرالنىڭ ماقۇللۇغىنى ئالماي تۇرۇپ ھېچ ئىش قىلمىشقا ۋە ھېچ يەرگە بېرىشقا بولمايدىغانلىغىنى ئېيتىپ قويدۇم. ئەگەر ئۇ ئەسكەرلىرىمىز بىلەن بىللە سىرتقا چىقسا، بۇ، بىز ئۇچۇن تېخىمۇ ياخشى بولىدىغانلىغىنى، ئۇنداق بولمىسا شامىل بىزنى ھاجى مۇراتنى سولاپ قويۇپتۇ دەپ سوز-چوچەك تارقىتىشى ئېھتىمال ئىكەنلىگىنى مەن ئۇنىڭغا ئېيتتىم؛ شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇنىڭدىن ۋوزدۋىژىنسكىغا زادىلا بارماسلىق توغرىلىق ۋەدە ئالدىم، چۇنكى مېنىڭ ئوغلۇم— ھاجى مۇرات باشتا ئۇنىڭغا تەسلىم بولغان ۋە ئۇنى ئوزىنىڭ دوستى دەپ ھىساپلىغان—ئۇ يەرنىڭ باشلىغى ئەمەس، ئۇقۇشماسلىق يۈز بېرىپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ۋوزدۋىژىنسكى بىزگە دۇشمەن كەنتلەرگە بەك يېقىن، ھاجى مۇراتقا ئوزىنىڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرى بىلەن ئالاقە باغلاشتا گروزنايا ھەر جەھەتتىن قولايلىق.

ھاجى مۇراتنىڭ تەلۋىي بويىچە، ئۇنىڭدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلمايدىغان خىل يىگىرمە كازاكتىن باشقا، ئابرويلۇق، پىشقان، ئىنتايىن زېرەك، تاتارچە بىلىدىغان ئەپتىسەر لورىس مېلىكوۋنى قوشۇپ قويدۇم. ئۇ ھاجى مۇراتنى ئوبدان بىلىدۇ، ھاجى مۇراتمۇ ئۇنىڭغا تولۇق ئىشىنىدىغاندەك تۇرە-

دۇ. هاجى مۇرات بۇ يەردە ئون كۈن تۇردى، بۇ جەريانداا ئۇ بۇ يەرگە ئىش بىلەن كەلگەن تۇەنجاڭ تارخانوۋ كىنەز ــ سۇشىن ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بىلەن بىر ئويدە تۇردى، تار- خانوۋ ھەقىقەتەن ئىسىل ئادەم، مەن ئۇنىڭغا تولۇق ئىشە- نىمەن. ئۇمۇ ھاجى مۇراتىنىڭ ئىشەنچىگە نائىل بوپتۇ. ئۇ ئارقىلىق (چۇنىكى ئۇ تاتارچىنى ئوبدان بىلىدۇ) بىز نازۇك ۋە مەخپى ئىشلار توغرىلىق سوزلەشتۇق.

مەن ھاجى مۇراتىنىڭ ئىشى توغرىسىق تارخانوۋ بىلەن مەسلىھەتلەشتىم، ئۇ مېنىڭ پىكرىمگە تولۇق قوشۇلدى: بىر بولسا، ھازىر مېنىڭ قىلغىنىمدەك قىلىش كېرەك، بىر بولسا، ھاجى مۇراتنى قاماپ، مۇمكىن بولىدىغان قاتىتىق چارىلەر بىلەن ساقلاش كېرەك (ئۇنىڭغا بىرەر قېتىم يامان مۇئامىلە قىلىدىغان بولساق، كېيىن ئۇنى ساقلىشىمىز ئاسانغا چۇشە- مەيدۇ)، يا ئۇنى چەتئەللىگە چىقىرىۋېتىشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن كېيىنكى ئىككى خىل چارە ىزنى ھاجى مۇرات بىلەن شامىل ئوتتۇرىسىدىكى تالاش-تارتىشتىن كېلىدىغان پۇتۇن مەنپەئەتتىن مەھرۇم قىلىپلا قالماي، بەلكى بولۇشقا تېگىشە- لىك نارازىلىقلارنىڭ ئەۋج ئېلىشى ۋە تاغلىقلارنىڭ شامىل ھاكىمىيىتىگە بولغان قارشىلىغىنى توسۇپ قويۇشى ئېھتىمال. تارخانوۋ كىنەز ماڭا ئوزىنىڭ ھاجى مۇراتنىڭ سوزلىرىنىڭ راستلىغىغا ئىشىنىدىغانلىغىنى، ھاجى مۇراتنىڭ شامىل مېنى ھىچقاچان كەچۇرمەيدۇ، كەچۇرۇشكە ۋەدە قىلسىمۇ ئولتۇ-

رۇشكه بۇيـرۇق بېرىدۇ، بۇنىڭغا ئـسانىم كامـل دىـگەن سوزىـگه ئىشـنىـدىغانـلىغـنى ئېيتـتى. تارخانوۋ هاجى مۇرات بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئەندىشه قىلغان بىردىن-بىر ئىش هاجى مۇراتنىڭ ئوز دىنىغا بولغان ئىخـلاسى بولدى، شامىلنىڭ مۇشۇ تەرەپتىن ئۇنىڭغا تەسىر كورسـتىشى مۇمكىنلىگىنى ئۇنىڭ ئوزىمۇ يوشۇرماي ئېيتـتى. لېكىن، يۇقۇرىدا ئېيتقىنىمدەك، شامىل هاجى مۇراتـنى ئوزىـنىڭ هازىر ياكى ئۇ قايـتىپ بېرىـپ بىرئاز ۋاقىت ئوتكەنـدىن كېـيىن جېنىدىن جۇدا قىلمايدىغانلىغىغا هەرگىزمۇ ئىشەنمەيدۇ.

سويۇمـلۇق كـىنەز، يېقىنـقى ئەهـۋاللار ئىچىده سىزگه دوكلات قىلىدىغانلىرىمنىڭ هەممىسى مۇشۇ.

15

بۇ دوكلات 24 ـ دېكابىر تىفلىستىن ئەۋەتىلدى. 1851 ـ يىل 31 ـ دېكابىر ئاخشىمى بىر خەت توشۇغۇچى ئون توت ئاتنى چاپـتۇرۇپ كېرەكتىن چىقىرىپ، ئون هارۋىكەشـنىڭ يۇزىنى ئۇرۇپ قانغا بويىاپ، دوكلاتـنى شۇ چاغـدىكى قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىسـتىرى چېرنىشېۋغا يەتكۈزدى.

1852 ـ يىلنىڭ 1 ـ يانۋار كۈنى چېرنىشېۋ پادىشا نىكولاينىڭ

هوزۇرىغا كىرگەندە، باشقا ئىشلار بىلەن بىللە ۋورونتسوۋنىڭ هىلىقى دوكلادىنمۇ سۆندى.

ۋورونتسوۋ هەممە كىشىنىڭ چوڭ هورمىتىگە ۋە ئىنتايىن زور بايلىققا ئىگە بولغانلىقى، بولۇپمۇ هەقىقى ئاقسۆڭەك بولغانلىقى، چېرنىشېۋ ئوزى بولسا ئارانلا Parvenu① بولغانلىقى، مۇهىمى، پادىشا ۋورونتسوۋنى ئالاهىدە ياخشى كورىدىغانلىقى ئۈچۈن چېرنىشېۋنىڭ ۋورونتسوۋ بىلەن خوشى يوق ئىدى. شۇڭا چېرنىشېۋ ئېپىنى تاپسلا ۋورونتسوۋقا زىيانكەشلىك قىلاتتى. كاپىكازنىڭ هەربىي ئىشلىرى توغرىسىدىكى ئوتكەن قېتىمقى دوكلاتتا، هەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ئېهتىياتسىزلىغى تۇپەيلىدىن كىچىكرەك بىر كاپىكاز قىسمىنىڭ تاغلىقلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي دىگۈدەك يوقىتىلغانلىغىدىن پايدىلىنىپ، چېرنىشېۋ نەتىجىلىك تۇرده نىكولايىنىڭ ۋورونتسوۋقا قارىتا نارازىلىغىنى قوزغىغان ئىدى. هازىر ئۇ ۋورونتسوۋنىڭ هاجى مۇرات مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى ئۇسۇلىنىڭ پايىدىسز تەرىپىنى كورسىتىشكە ئۇرۇندى. ئۇ پادىشاغا: ۋورونتسوۋنىڭ هەمىشە رۇسلارنى زىيانغا ئۇچۇرىتىپ، يەرلىك خەلقلەرگە يان بېسىپ ۋە ئۇلارغا يول قويۇپ، هاجى مۇراتنى كاپىكازدا ئېلىپ قالغانلىغى ئىنتايىن ئەقىلسىزلىق دەپ ئېيتىشنى، هاجى مۇرات بىزنىڭ مۇداپىە ئىشلىرىمىزنى كورۇپ كېتىش ئۈچۈن بىز تەرەپكە ئوتكەن

① فرانسۇزچە يېڭى ئاقسۆڭەك، بىردىنلا بېيىغان ئائىلە دىگەن سوز.

بولۇشى ئېھتىمالغا ناھايىتى يېقىن، شۇڭا، ئەڭ ياخشىسى، ھاجى مۇراتنى روسىيىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا ئەۋەتىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئائىلىسى تاغلىقلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلۇپ چىققان ۋە ئۇنىڭ سەمىمىيىتىگە تولۇق ئىشەنگەندىن كېيىن ئاندىن ئۇنى ئىشقا سېلىش كېرەك، دەپ ئېيتىشنى ئويلايتتى.

چېرنىشېۋنىڭ بۇ پىلانى ئەپلەشمەي قالدى، يېڭى يىل كۈنى ئەتىگەندە نىكولايىنىڭ كەيپىي بولەكچىلا يامان بولۇپ تۇرغاچقا، ھېچكىمنىڭ ھەرقانداق تەكلىۋىنى قوبۇل قىلمايتتى، چېرنىشېۋنىڭ تەكلىۋىنى قوبۇل قىلىشنى ئەزەلدىن كۆڭلى تارتمايتتى. ھازىرچە ئۇرنىغا قويۇشقا ئادەم يوق بولغاچقا، پادىشا ئۇنى زورۇقتۇپ ئىشلىتىپ كېلىۋاتاتتى ھەمدە چېرنىشېۋنىڭ دېكابىرچىلار ئەنزىسىنى سوتلىغاندا زاخار چېرنىشېۋنى① ئولتۇرۇشكە ھەركەت قىلغانلىغىنى ۋە ئۇنىڭ مال دۇنياسىنى ئىگەللىۋالماقچى بولغانلىغىنى ئۇقۇپ، ئۇنى ئوتتۇپ كەتكەن مۇتەھەم ئىكەن دەپ قالغان ئىدى. شۇنداق قىلىپ، نىكولايىنىڭ كەيپىنىڭ يامان بولۇپ قالغانلىغى سەۋەبىدىن ھاجى مۇرات كاپكازدا قالدى. ئەگەر چېرنىشېۋ باشقا بىر ۋاقىتتا دوكلات قىلغان بولسا،

① زاخارگېرىگورىيېۋىچ چېرنىشېۋ (1796 — 1862) دېكابىرچىلار ئەنزىسىدە ئەيىپلەنگەن. ئۇ، قوزغىلاڭغا بۇاستە قاتناشمىغان بولسىمۇ، "سىرىنى ئېيتمىغان جىنايەت" بىلەن كېسىم قىلىنغان. جازا مۇددىتى توشقاندىن كېيىن، كاپكاز قىسمىغا ئەسكەرلىككە ئەۋەتىپ بېرىلگەن.

ئۇنىڭ تەقدىرى باشقىچە بولغان بولاتتى.

سائەت توققۇز يېرىمدا، نولدىن توۋەن يىگىرمە گىرادوسلۇق تۇمانلىق سوغاقتا چېرنىشېۋنىڭ ئۇچلۇق يېشىل دۇخاۋا شەپكە كىيگەن سەمىز، چاڭگا ساقال ھارۋىكەشى نىكولاي پاۋلوۋىچ① چۈشىدىغان چانىغا ئوخشاش كىچىككىنە چانىنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، قىشلىق سارايىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا كېلىپ توختىدى. ئۇ دولغۇرۇكى كىنەزنى چانىدىن چۈشۈرۈپ قويۇپ، مەيداننىڭ يېنىدا ساقلاپ تۇرغىلى خېلى بولغان ۋە چانىنىڭ بوجىسىنى تېقىمىغا بېسىپ، توڭلاپ كەتكەن قوللىرىنى ئۇغلاپ ئولتۇرغان ھارۋىكەش ئاغىنىسىگە قاراپ مۇلايىملىق بىلەن بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

چېرنىشېۋ كوپۇپ تۇرغان، كەمچەت ياقىلىق كۇلرەڭ شىنېل، خېلىلا پەدەز بىلەن كىيىلگەن ۋە خوراز پەيلىرى قادالغان ئۇچ بۇرجەكلىك باش كىيىمى بىلەن كەلگەن ئىدى. ئۇ پۇتىنى ئىستىتىدىغان ئېيىق تېرىسىنى ئېچىپ، كالاچسىز (ئۇ كالاچ كىيىش ئادىتى يوقلۇغى بىلەن ماختىناتتى) توڭلىغان پۇتلىرىنى چانىدىن چىقىرىپ، ئۇزىنى چىڭ تۇتۇپ، دىۋىتكۇچىنى جىرىڭلىتىپ گىلەمنىڭ ئۇستىدە مېڭىپ، ئۇزىگە ھورمەت بىلەن ئېچىلغان ئىشىكتىن كىرىپ كەتتى. دالاندا ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلگەن قېرى سارای خىزمەتچىسىنىڭ قولىغا شىنىلىنى تاشلاپ بېرىپ، ئەينەكنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بۇدرە قىلدۇرغان چېچىنى بۇزماي

---

① نىكولاي پاۋلوۋىچ ــ چار روسىيە پادىشاسى نىكولاي I.

پەم بىلەن باش كىيىمنى ئالدى. ئۇ ئەينەكىكە قاراپ، ياشاڭ-غانلارنىڭ ئادىتى بويىچە، چىكسىگە چۈشكەن چاچلىرىنى، بويندىكى كىرىستنى ۋە ئۈنۈڭان-دەرىجە بەلگىلىرىنى تۈزەشتۈر-دى، ئاندىن ئوزىگە بوي سۈنمايدىغان پۈتلىرى بىلەن گىلەمنىڭ ئۈستىدە مېڭىپ، پەلەمپەي بىلەن يۇقۇرىغا كوتىرىلدى.

ئۇ مۇراسىم كىيىمى كىيىشىپ، ئىشىك يېنىدا قاتار تۇرۇپ ئوزىگە تازىم قىلىپ ئېگىلىپ تۇرغانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئوتۇپ، قوبۇلخانىغا كىردى. نىكولاي پاۋلوۋىچنىڭكىگە ئوخشاش ماڭلاي چاچلىرى تولغان قىزىل يۈزىگە ياراشقان، ئۈستۈېشى ۋاللداپ تۇرغان، يېپ-يېڭى ھەربىي كىيىم كىيگەن، ئۈنۈڭان-دەرىجە بەلگىسى تاقىغان، قارا بۇرۇتلۇق يىگىت—يېڭى تەيىنلەنگەن نوۋەتچى ياساۋۇل ئەمەلدار چېرنىشېۋنى ھورمەت بىلەن كۈتۈ-ۋالدى.

قۇرۇقلۇق ئارمىيە مىنىستىرىنىڭ سورۇن تەلەت، ساقال-بۇرۇتى ۋە ماڭلاي چاچلىرىنى نىكولايغا ئوخشاش پەدەزلىگەن يارەمچىسى ۋاسلى دولگورۇكى كىنەز چېرنىشېۋ كىرىپ كەل-گەندە، ئورنىدىن تۇرۇپ سالاملاشتى.

—L'empereur?[1]—دىدى چېرنىشېۋ ياساۋۇل ئەمەلدارغا بۇرۇلۇپ بولمىنىڭ ئىشىگىگە كوز يۈگۈرتكەن ھالدا.

ياساۋۇل ئەمەلدار ئوزىنىڭ ئاۋازىغا زوقلىنىپ، ئوزى دىققەت

---

① فرانسوزچە: پادىشا بارمۇ؟

بىلەن تەكشىغانىدەك:

— Sa Majestê vient de rentrer①، — دىدى-دە، لېكىن-لىق سۇ توشقۇزۇلغان ئىستاكاننى بېشىغا قويۇپ قويسىمۇ توكۇ-لۇپ كەتمىگۈدەك يېنىك، سالماق قەدەم بىلەن مېڭىپ، ئۇنىڭ ئېچىلمىدىغان ئىشىككە كەلدى ۋە غادايغان ھالدا ئوزى كىرىدە-غان جايغا ھورمەت بىلدۇرۇپ، ئاندىن ئىشكىنىڭ كەينىدە غايىپ بولدى.

دولگورۇكى بۇ ئاردا ئوزىنىڭ سومكىسىنى ئېچىپ، ئۇنىڭ-دىكى ھوججەتلەرگە قاراشقا باشلىدى.

چېرنىشېۋ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، ئۇ ياق-بۇ ياققا مېڭىپ، پادىشاغا دوكلات قىلىدىغان ئىشلارنى ئويلايتتى، چېرنىشېۋ بولمىنىڭ ئىشىگى يېنىغا كېلىپ تۇرغاندا، بولمىنىڭ ئىشىگى يەنە ئېچىلىپ، ياساۋۇل ئەمەلدار تېخىمۇ ئېچىلغان ھالدا باشقىچە ھورمەت بىلەن چىقىپ، مىنىستىرنى ۋە ئۇنىڭ يارەمچىسىنى پادىشا ئالىلىرىنىڭ ھوزۇرىغا كىرىشكە ئىشارەت قىلدى.

ئوت كەتكەن قىشلىق ساراي ئاللىقاچان ئەسلىگە كەلتۈرۈل-گەن ئىدى، نىكولاي يەنە ئۇنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدە تۇراتتى. ئۇ مىنىستىرلار ۋە يۇقۇرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ دوكلادىنى نوت تەرىپى ئەينەكلىك چوڭ بىر ئويدە ئاڭلايتتى. ئۇدۇلدىكى نامغا ئالىكساندىر I نىڭ يوغان سۈرىتى ئېسىلغان. دەرىزىلەرنىڭ

---

① فرانسۇزچە: ئالىلىرى ھىلى قايتىپ كەلدى.

ئوتتۇرىسىغا ئىككى ئىش ئۇستىلى، تام ياقىلاپ بىرنەچچە ئورۇندۇق قويۇلغان. ئويىنىڭ ئوتتۇرىسىدا يوغان بىر يېزىق ئۇستىلى بولۇپ، ئۇنىڭ يېنىدا نىكولايىنىڭ تەختى ۋە قوبۇل قىلىنغۇچىلارغا ھازىرلاپ قويۇلغان بىرنەچچە ئورۇندۇق بار ئىدى.

كىچىككىنە پاگوندىن باشقا پاگونى يوق قارا مۇراسىم كىيىمى كىيگەن نىكولاي دومبىيىپ تۇرغان قوسغىنى چىڭ تارتىپ باغلىغان ھالدا يوغان گەۋدىسىنى گىدەيتىپ ئۇستەلنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇپ، ھەركەتسىز، جانسىز كوزلىرى بىلەن كىرگەنلەرگە نەزەر سالاتتى. بىر ئەپلىك تۇتاشتۇرۇلۇپ، تاقىر بېشىنى يېپىپ تۇرغان، پاقىرىتىپ تارالغان ماڭلاي چاچلىرى ئاستىدىكى كەڭ پىشانىلىك، ئۇزۇنچاق ئاق يۈزلىرى بۇگۈن بولەكچىلا سورۇن ۋە ھەركەتسىز ئىدى. ئۇنىڭ ئادەتتىكى نۇرسىز كوزلىرى ھازىر بولسا تېخىمۇ نۇرسىز كورۇنەتتى، يۇقۇرىغا بۇرالغان بۇرۇتلىرى ئاستىدىكى يۇمۇقلۇق لەۋلىرى، ئىگىز ياقىسىغا تېگىپ تۇرغان، يېڭىلا قىرىلغان ساقالىلىق سىمىز قوۋۇزلىرى، ياقىسىغا يېپىشىپ تۇرغان ئىگەكلىرى ئۇنىڭ چىرايىغا نارازىلىق ھەتتا غەزەپلىك ئالامتىنى بېرىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ كەيپى ساز ئەمەسلىگىنىڭ سەۋىۋى ھارغىنلىقتا، ھارغىنلىقىنىڭ سەۋىۋى ئاخشامقى ماسكارادقا① قاتناشقانلىغىدا ئىدى؛ ئۇ بۇ

① ماسكارادــ ھەر خىل نقاپلارنى تارتىپ، قىزىق ـ قىزىق كىيىملەرنى كىيىپ ئوتكۈزىدىغان كېچىلىك تانسا. ــ تەھرىردىن.

تانسدا ئادەتتىكىدەكلا بېشىغا قۇشنىڭ شەكلىگە ئوخشىتىپ تىكىلگەن ئاتلىق ئەسكەرلەر دوبۇلغىسىنى كىيىپ، ئوزىنىڭ يېنىغا ئولىشۋالغان، يوغان بەستىدىن ئۇركۈپ يول بوشتىپ بېرىۋاتقان كىشىلەرگە قاراپ كېلىۋاتاتتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ كوزى نىقاپ تارتىۋالغان بىر خېنىمغا چۈشتى؛ ئالدىنقى قېتىمقى تانسدا بۇ خېنىمنىڭ ئاپپاق بەدىنى، گۈزەل هوسنى-جامالى، يېقىملىق ئاۋازى نىكولايدا قېرىلىق هەۋىسنى قوزغىغان، ئەمما خېنىم ئۇنىڭدىن ئوزىنى قاچۇرۇپ، كېلەر قېتىمقى تانسدا كورۈشۈشكە ۋەدە بەرگەن ئىدى. ئاخشامقى تانسدا خېنىم ئۇنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، نىكولاينىڭ ئۇنى قويۇۋەتكۈسى كەلمىدى. نىكولاي ئۇنى ئوزى بىلەن خانىمى ئۈچۈن ئايرىم تەييارلانغان لوژىغا باشلىدى. ئۇن-تىنسز مېڭىپ لوژىنىڭ ئىشىگىگە كەلگەندە، نىكولاي ئەتراپقا كوز يۈگۈرتۈپ، تېياتىر خىزمەتچىسىنى ئىزلەدى، لېكىن ئۇ يوق ئىدى. نىكولاي قوشۇمىسىنى تۇردى-دە، ئىشىكنى ئىتتىرىپ ئىچىپ، خېنىمنى ئاۋال كىرگۈزۈۋەتتى.

—Il y a quelqu'un، ①—ددى نىقاپلىق خېنىم توختاپ. لوژا راستىلا بوش ئەمەس ئىدى. بىر مىلتىقلىق ئاتلىق ئەسكەرلەر ئەپتىسىز ئۇزۇن كويىنەك كىيگەن، نىقاۋىنى ئېلىۋەتكەن، چىرايلىققىنا كەلگەن بۇدرە چاچلىق ياش بىر خېنىم بىلەن ماموق سافادا بىر بىرىگە چاپلىشىپ ئولتۇراتتى. تاياقتەك قېتىپ

① فرانسۇزچە: ئىچىدە ئادەم باركەن.

تۇرغان ۋە غەزەپلەنگەن نىكولاينى كورگەن بۇدرە چاچ خېنىم دەرھال نىقاۋنى تارتىۋالدى. ھىلىقى ئەپىتسەر قورقىنىدىن ئولتۇرغان پىتى نىكولايغا داڭقېتىپ قاراپلا قالدى.

نىكولاي كىشىلەرنى ئوزىنىڭ ئالدىدا دىر-دىر تىترىتىشكە ئادەتلىنىپ قالغان ئىدى ۋە بۇنداق تىترىتىش ئۇنى خۇرسەن قىلاتتى، ئۇ قورقۇپ كەتكەن كىشىلەرگە بەزىدە بىرنەچچە ئېغىز ياخشى گەپ قىلىپ، ئۇلارنى ھەيران قالدۇراتتى. ئۇ ھازىر شۇنداق قىلدى.

ــ قېنى، ئۇكا، سەن مېنىڭدىن ياشىراق، ئورنۇڭنى ماڭا بەرسەڭ، ــ دېدى ئۇ قورقىنىدىن ئولۇكىتەك قېتىپ قالغان ئەپىتسەرگە.

ئەپىتسەر لىككىدە ئورنىدىن تۇرۇپ، ساغىرىپ-تاتىرىپ، ئېگىلگەن پېتى خېنىمى بىلەن غىڭ قىلماي چىقىپ كەتتى.

نىقاپ تارتىۋالغان بۇ يىگىرمە ياشلاردىكى گۈزەل قىز شۇنىڭ سىيلىك ئايال ئائىلە ئوقۇتقۇچىسىنىڭ قىزى ئىدى. ئۇ نىكولايغا ئوزىنىڭ بالا چاغلىرىدا ئۇنىڭ سۈرىتىنى كورۇپ ئاشق بولۇپ قالغانلىغىنى ۋە قانداق قىلىپ بولمىسۇن ئۇنىڭ نەزىرىگە چۈشۈشنى قارار قىلغانلىغىنى ئېيتتى. مانا ھازىر ئۇ ئارمىنىغا يەتتى ۋە ئوزىگە ئەمدى ھىچنىمە كېرەك ئەمەس ئىكەنلىگىنى ئېيتتى. نىكولاي بۇ قىزنى دائىم ئايالار بىلەن بىللە تۇرىدىغان پىنھان يەرگە ئېلىپ كىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر سائەتتىن ئارتۇق ۋاقىت بىللە بولدى.

نىكولاي كېچىسى ئوزىنىڭ خانەسىگە يېنىپ كېلىپ، قاتتىق تار كارۋىتىدا ياتتى ــ ئۇ مۇشۇنداق يېتىشى بىلەن ماختىناتتى، ئۇستىگە پىلاشنى ياپتى، ئۇ بۇ پىلاشنى ناپالبونىڭ شىلەپىسىگە ئوخشاش قىممەتلىك ھىساپلايتتى ۋە شۇنداق دەپ يۇرەتتى؛ ئۇزاققىچە ئۇنىڭ كوزىگە ئۇيقۇ كەلمىدى. ئۇ، بىر دەم ھىلىقى قىزنىڭ ھەم قورقۇنچ، ھەم خوشاللىق قاپلىغان ئاپپاق يۈزىنى ئويلىسا، بىر دەم ئۇ دائىم ئوزى بىلەن بىللە ياتىدىغان ئاشنىسى نېلىدوۋانىڭ قاۋۇل ۋە تولۇق دولىسىنى ئويلاپ، ئۇ ئىككىسىنى سېلىشتۇراتتى. خوتۇنى بار كىشىنىڭ بۇزۇقچىلىق قىلىشىنىڭ ياخشى ئەمەسلىگى ئۇنىڭ خىيالىغىمۇ كىرىپ باقمايتتى، ئەگەر بىرەر كىشى ئۇنى بۇ توغرىلىق ئەيىپلىسە، ئۇ ئىنتايىن ھەيران قالغان بولاتتى. لېكىن ئۇ ئوزىنىڭ قىلغىنى توغرا دەپ ئىشەنسەمۇ، كوڭلىدە بىر خىل غەشلىك پەيدا بولدى، ئۇ بۇ غەشلىكنى تۇگىتىش ئۇچۇن دائىم ئوزىنىڭ كوڭلىنى خوش قىلدىغان ئىش يەنى ئوزىنىڭ ئۇلۇغ زاتلىغى توغرىلىق ئويلىنىشقا باشلىدى.

ئۇ ناھايىتى كەچ ئۇخلىغان بولسىمۇ، يەنىلا ئادەتتىكىدەك سائەت سەككىزدە ئورنىدىن تۇردى. ئوزىگە پەدەز قىلىپ بولغاندىن كېيىن، يوغان، سىمىز بەدىنىنى مۇز بىلەن سۇرتۇپ، خۇداغا ئىبادەت قىلىپ، كىچىگىدىن تارتىپ بىلىدىغان "بوگورودىتسا"، "ۋېرۇيۇ"، "ئوتچې ناش" دۇئالىرىنى مەنىسىنىڭ نىمە ئىكەنلىگى بىلەن ھىساپلاشمايلا ئوقۇدى ــ دە، شىنىل بىلەن شەپكىسىنى

كىيىپ، دەريا بويىغا چىقتى.

ئۇ دەريا بويلاپ كېتىۋېتىپ، ئۇزىگە ئوخشاش بەستىلىك كەلگەن، رەسمىي كىيىم ۋە شەپكە كىيگەن قانۇن مەكتىۋىنىڭ ئوقۇغۇچىسى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇ ئەركىن پىكىرلىك بولغانلىغى ئۈچۈن ئۇزى ياقتۇرمايدىغان ھىلىقى مەكتەپ پورىسىنى كورۇپ قوشۇمسىنى تۇردى، لېكىن ئۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ئىگىز بويى، تىك تۇرۇشى ۋە قاتتىق ئېگىلىپ تازىم قىلىشى نىكولاينىڭ نارازىلىغىنى پەسەيتتى.

ــ پەمىلەڭ نىمە؟ــ دەپ سورىدى ئۇ.

ــ پولوساتوۋ، پادىشا ئالىلىرى.

ــ يارايسەن!

ھىلىقى ئوقۇغۇچى چىكسىگە كوتىرىلگەن قولىنى چۈشۈرىۋەستىن قېتىپ تۇراتتى. نىكولاي توختىدى.

ــ ئەسكەر بولۇشنى خالامسەن؟

ــ ياق، پادىشا ئالىلىرى.

ــ ئەخمەق!

نىكولاي قايرىلىپ ئۇز يولىغا كەتتى. ئۇ ئاغزىغا كەلگەن سوزلەرنى ۋاقىراپ ئېيتىشقا باشلىدى، "كوپېرۋېين، كوپېرۋېين" دەپ ئاخشامقى قىزنىڭ ئېتىنى بىرنەچچە قېتىم تەكرارلىدى. "بەدبەخت، بەدبەخت" دەپ قويدى. ئۇ ئۇزىنىڭ نىمە دەۋاتقانلىغىنى ئويلىمايتتى، لېكىن مۇشۇ ئارقىلىق ئۇزىنىڭ ھىسسىياتىنى باساتتى. "شۇنداق، ئەگەر مەن بولمىسام، روسىيە

قانداق بولاتتى، ــ دېدى ئۇ ئوز ئوزىگە نارازىلىق كەيپىياتى بىلەن، ــ شۇنداق، ئەگەر مەن بولمىسام، روسىيىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن ياۋروپا قانداق بولاتتى." شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئوزىنىڭ قېينىنسى پروفىسسىيە پادىشاسىنى، ئۇنىڭ ئاجىز، ئەخمەقلىغىنى ئويلاپ، ئىختىيارسىز بېشىنى چايقىدى.

ئۇ قايتىپ قىشلىق سارايىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندە، ئىلىنا پاۋلوۋنانىڭ① مەپىسىنى كوردى. قىزىل كىيىملىك خىزمەتچى مەپىنى سالتىكوۋىسكى دەرۋازىسى ئالدىغا ئىلىپ كەلدى. ئىلىنا پاۋلوۋنا ئۇنىڭ نەزىرىدە يەن، شېرىيەت توغرىلىقلا ئەمەس، ھەتتا سىياسى توغرىلىقمۇ مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، ئوزىنىڭ مىزنى ئوزەمنى نىكولايدىنمۇ ياخشى باشقۇرالايمىز، دەپ خىيال قىلىشىدىغان كارغا يارىماسلارنىڭ ئۇلگىسى ئىدى. ئۇ بۇ كىشىلەرنى قانچە باسسىمۇ، ئۇلارنىڭ يەنە لەيلەپ چىقىدىغانلىغىنى، ھەتتا لەيلەپ سۇنىڭ ئۇستىگە چىقىۋالىدىغانلىغىنى بىلەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يېقىندا ۋاپات بولغان ئىنىسى مىخائىل پاۋلوۋىچنى② ئەسلەپ كوڭلى بۇزۇلۇپ، قايغۇغا

---

① ئىلىنا پاۋلوۋنا (1806 ــ 1873) كېنەز مىخائىل پاۋلوۋىچنىڭ خوتۇنى بولۇپ، لىبېراللىق خاھىشى بىلەن 1861 ــ يىل 9 ــ دېكابىردا يانچىلىق تۈزۈمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش ھەرىكىتىگە قاتناشقان.

② مىخائىل پاۋلوۋىچ (1789 ــ 1848) نىكولاي 1 نىڭ ئىنىسى، دېكابىرچىلار قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشقا قاتناشقان. پولشا قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك باستۇرغان.

چومدی. چىرايىنى ئوزگەرتىپ، قوشۇمىسىنى تۇردى ۋە يەنە ئاغزىغا كەلگىنىچە پىچىرلاشقا باشلىدى. ئۇ سارايغا كىرىپلا، پىچىرلاشتىن توختىدى. ئوزىنىڭ خانەسىگە كىرىپ، ئەينەك ئالدىدا چىكە چاچلىرىنى ۋە ماڭلىيىنى يېپىپ تۇرغان يالغان چاچلىرىنى تۈزەشتۈرۈپ، بۇرۇتلىرىنى بۇراپ، ئاندىن ئۇدۇل دوكلات ئاڭلايدىغان بولمىگە قاراپ ماڭدى.

ئۇ ئاۋال چېرنىشېۋنى قوبۇل قىلدى. چېرنىشېۋ ئۇنىڭ چىراي-تۇرقىدىن، بولۇپمۇ كوزلىرىدىن ئۇنىڭ بۈگۈنكى كەيپىنىڭ ئىنتايىن ناچارلىغىنى شۇ هامان سەزدى ۋە ئاخشامقى ئىشنى بىلگەچكە، ئۇنىڭ كەيپىنىڭ ياخشى بولماسلىغىنىڭ سەۋىۋىنى چۈشەندى. نىكولاي چېرنىشېۋ بىلەن سوغاقچىنا سالاملىشىپ، ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلىپ، جانسىز كوزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلدى.

چېرنىشېۋ دوكلادىدا ئاۋال هەربى تەمىنات ئەمەلدارلىرىنىڭ ئوغرىلىق ئەنزىسى، ئاندىن كېيىن پرۇسسىيە چېگرىسىدىكى ئەسكەرلەرنى يوتكەش مەسىلىسى، بىرىنچى قېتىملىق رويخەتتىن چۈشۈپ قالغان، يىل ئاخىردا مۇكاپاتلىنىدىغانلارنىڭ ئىسىملىگى هەم ژورونتسوۋنىڭ هاجى مۇراتنىڭ ئەل بولغانلىغى هەققىدىكى دوكلادى توغرىلىق، ئاخىردا تىببى ئىنستىتۇتنىڭ بىر ئوقۇغۇچىسىنىڭ پىروفېسسورنى ئولتۇرۇشنى قەستلىگەن كوڭۇلسىز ئىشلار توغرىلىق سوزلىدى.

نىكولاي ئۇنچۇقماستىن لەۋلىرىنى چىشلەپ، ياقۇت كوزلۇك

ئالتۇن ئۇزۇك سالغان يوغان هەم ئاپپاق بارمىغى بىلەن قەغەز-لەرنى ۋاراقلاپ، چېرنىشېۋنىڭ پىشانىسى هەم ئۇنىڭ ماڭلاي چېچىدىن كوزىنى ئۇزمەي، ئوغرىلىق ئەنزىسى توغرىسىدىكى دوكلاتنى ئاڭلىدى.

نىكولاي هەممە ئادەمنىڭ ئوغرىلىق قىلىدىغانلىغىغا ئىشەنەتتى. ئۇ هازىر بۇ ئەمەلدارلارنى جازالاش كېرەكلىگىنى بىلدى ۋە ئۇلارنى ئەسكەرلىكە چۈشۈرۈشنى قارار قىلدى. لېكىن ئۇ بۇنىڭ بىلەن بوشتىلغانلارنىڭ ئورنىغا قويۇلغانلار-نىڭمۇ بۇنداق ئىشنى قىلىشنىڭ چەكلىنىپ قالمايدىغانلىغىنى بىلەتتى. ئەمەلدارلارنىڭ تەبىتى ئوغرىلىق، ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ئۇلارنى جازالاش ئىدى، بۇ ئىش ئۇنى قانچە زېرىكتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇ ئوزىنىڭ ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلاتتى.

ــ بىزنىڭ روسىيەدە پەقەت بىرلا پاك ئادەم بار، ــ دىدى ئۇ.

چېرنىشېۋ روسىيەدىكى بىردىن-بىر پاك ئادەم نىكولايىنىڭ ئوزى ئىكەنلىگىنى دەرهال چۈشىنىپ، ئۇنى تەستىقلاپ كۆلۈمسىرىدى ۋە:

ــ شۇنداق، ئالىلرى، ــ دىدى.

ــ بولدى، مەن تەستىقلاپ بېرەي، ــ دىدى نىكولاي قەغەزنى ئېلىپ ئۈستەلنىڭ سول تەرىپىگە قويۇپ.

ئاندىن كېيىن چېرنىشېۋ مۇكاپاتلاش ۋە ئەسكەر يوتكەش مەسىلىسى توغرىلىق سوزلىدى. نىكولاي رويخەتنى كورۈپ، بىرنەچچە ئىسمنى سىزىپ تاشلىدى، ئاندىن قىسقا، كەسكىن

قىلىپ، ئىككى شىنى پروسسىيە چېگرىسىغا يوتكەش توغرىسلىق بۇيرۇق بەردى.

نىكولاي پروسسىيە پادىشاسىنىڭ 1848 - يىلىدىن كېيىن چىقارغان ھىلىقى قانۇننى ھەرقانداق قىلىپمۇ كەچۈرەلمەيتتى، شۇڭا خەت يوزىدە ۋە ئاغزىدا قېيىنىسىغا ئەڭ يېقىن دوستلۇق مۇھەببىتىنى بىلدۈرسىمۇ، لېكىن پروسسىيە چېگرىسىدا ھەر ئېھتىمالغا قارشى ئەسكەر تۇرغۇزۇش كېرەك، دەپ قارايتتى. بۇ ئەسكەرلەر ئۇنىڭغا ئەگەر پروسسىيە خەلقى توپىلاڭ (نىكولايغا ھەممە يەردە توپىلاڭغا تەييارلىق قىلىنۇاتقاندەك كورۈنەتتى) كوتەرسە، ئاۋستىرىيىنى قوغداپ، ۋېنگىرلارغا قارشى ئەسكەر ئەۋەتكەندەك ئەسكەر ئەۋەتىپ، قېيىنىسىنىڭ تەختىنى قوغداشتا كېرەك بولاتتى، شۇنداقلا ئۇزىنىڭ پروسسىيە پادىشاسىغا بولغان ساداقىتىنىڭ سالمىغى ۋە ئەھمىيىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇش ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭ چېگرىدا بۇ ئەسكەرلەرنى تۇرغۇزۇشى زورۇر ئىدى.

"شۇنداق، ئەگەر مەن بولمايدىغان بولسام، روسسىيە قانداق بولۇپ كېتەتتى" دەپ ئويلىدى ۋە:

ــ يەنە بارمۇ؟ ــ دىدى ئۇ.

ــ كاپىكازدىن كەلگەن بىر مەخپى خەت بار، ــ دىدى چېرنىشۇ، شۇنىڭ بىلەن ۋورونتسوۋنىڭ ھاجى مۇراتىنىڭ ئەل بولغانلىغى توغرىسىدا يازغانلىرىنى سوزلەشكە باشلىدى.

ــ ھە، مۇنداقمۇ، ــ دىدى نىكولاي، ــ ياخشى باشلىنىش بوپتۇ.

ـــ ئاللىرى تۇزگەن پىلان مۇھە بىرىشكە باشلىدى، ـــ دىدى چېرنىشېۋ.

ئۇزىنىڭ ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى قابىلىيىتىنىڭ بۇنداق، ماختىلىشى نىكولاينى ئالاھىدە خوش قىلدى، چۈنكى ئۇ ئۇزىنىڭ ئىستراتېگىيە جەھەتتىكى قابىلىيىتىدىن يەخىرلىنەتتى، لېكىن ئۇ ئۇزىنىڭ بۇنداق قابىلىيىتىنىڭ يوقلۇغىنى بىلەتتى. ھازىر ئۇنىڭ ئۇزىنى تېخىمۇ ئىنچىكىلەپ ماختاشنى ئاڭلىغۇسى كەلدى.

ـــ سەن قانداق قارايسەن؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ.

ـــ مېنىڭ قارىشىم مۇنداق: ئەگەر بۇرۇنلا ئاللىرىنىڭ پىلانى بويىچە ئىش قىلىپ، ئورمانلارنى كېسىپ، زاپاس ئاشلىقنى قورۇتۇپ، ئاستا بولسىمۇ قەدەممۇ ـ قەدەم ئىلگىرىلەش يولىنى تۇتقان بولساق، كاپكازنى ئاللىقاچان بوي سۇنىدۇرۇپ بولغان بولاتتۇق. ھاجى مۇراتنىڭ بوي سۇنۇشىمۇ مۇشۇنىڭدىن دەيمەن. ئۇ ئۇزلىرىنىڭ بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىغىنى بىلگەن.

ـــ توغرا، ـــ دىدى نىكولاي.

دۇشمەن تەۋەلىگىدىكى ئورمانلارنى كېسىپ، ئاشلىقنى قورۇ ـ تۇپ، قەدەممۇ ـ قەدەم ئىلگىرىلەش يېرمولوۋ بىلەن ۋېلىيامنوۋ ـ نىڭ پىلانى بولۇپ، ئۇ نىكولاينىڭ پىلانىنىڭ پۈتۈنلەي تەتۇرىسچە ئىدى. ئۇنىڭ پىلانى بويىچە بولغاندا، شامىلنىڭ يېرىنى بىراقلا بېسۋېلىپ، قاراقچىلارنىڭ ئۇۋۇسىنى بىتچىت قىلىش كېرەك ئىدى ۋە شۇ پىلان بويىچە 1845 ـ يىلى نۇرغۇن ئادەمنىڭ بېشىغا چىققان دارغىن يۇرۇشى بولغان ئىدى. شۇنداق

بولۇشىغا قارىماي، قەدەممۇ-قەدەم ئىلگىرىلەپ، ئورمانلارنى كېسىپ، ئاشلىقنى قۇرۇتۇش پىلانىنى نىكولاي ئوزىنىڭ قىلىۋالغان ئىدى. ئاستا ئىلگىرىلەش، ئورمانلارنى كېسىپ، ئاشلىقنى قۇرۇتۇش پىلانىنىڭ ئوزىنىڭ پىلانى ئىكەنلىگىگە ئىشەندۇرۇش ئۈچۈن، ئوزىنىڭ 1845-يىلدىكى ھىلىقى تامامەن ئەكسىچە بولغان ھەربىي تەدبىرىدە چىڭ تۇرۇۋالغانلىغىنى يوشۇرۇشى لازىم بولغاندەك قىلاتتى. لېكىن ئۇ بۇنى يوشۇرالمايتتى ۋە 1845-يىلدىكى يۇرۇش پىلانى بىلەن ئاستا ئىلگىرىلەش پىلانىنىڭ بىر بىرىگە ئوچۇقتىن-ئوچۇق قارىمۇ-قارشى كېلىدىغانلىغىغا قارىماي، ئۇنىڭ ئىككىلىسى بىلەن ماختىناتتى. ئۇنىڭ ئوپىچورىسىدىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا دائىم ئاپ-ئاشكارا خوشامەت قىلغاچقا، ئۇ ئوزىدىكى زىددىيەتلەرنى كورمەيدىغان، ئوزىنىڭ سوز-ھەرىكىتىنىڭ ئەمىلىيەتكە، مەنتىقىگە ھەتتا ئەقەللى ساۋاتقىمۇ سىغمايدىغانلىغىنى بىلمەيدىغان بولۇپ قالغان ئىدى، ئەكسىچە، ئوزىنىڭ بارلىق ئەمىر-پەرمانلىرى، مەيلى ئۇ ھەرقانچە تۇتىرۇقسىز، ئاددى ئەمەس، چاكىنا بولسۇن، ئۇ ئوز ئەمىر-پەرمانلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەھمىيەتلىك، يوللۇق، بىر بىرىگە باغلىنىشلىق دەپ ھىساپلايتتى.

ئۇنىڭ بۇ قېتىم تاشقى كېسەللىكلەر تىببىي ئىنستىتۇتىنىڭ ئوقۇغۇچىسى توغرىسىدىكى قارارىمۇ شۇنداق بولدى. چېرنىشېۋ كاپكاز ئىشلىرى توغرىسىدا دوكلات قىلىپ ئوتكەندىن كېيىن، ئوقۇغۇچى توغرىلىق دوكلات قىلدى:

ئۇ مۇنداق ئىش ئىدى: بىر ئوقۇغۇچى ئىككى قېتىم ئىمتىھاندىن ئوتەلمەي، ئۇچىنچى قېتىم ئىمتىھان بېرىدۇ، ئىمتىھان ئالغۇچىلار ئۇنى يەنە ئوتكۈزمەيدۇ. كاللىسىنى دەردى بار بۇ ئوقۇغۇچى ئۇنى ناھەقچىلىق دەپ بىلىپ، تەلۈلىگى تۇتۇپ، قېرىنداش ئۇچلايدىغان قەلەمتۇرىچىنى ئېلىپ پىروفېسسورغا ئېتىلىپلا ئۇنىڭ بىرنەچچە يېرىنى ئازـتولا جاراھەتلەندۈرىدۇ.

ـــ ئۇنىڭ پەملىسى نېمە؟ـــ دەپ سورىدى نىكولاي.

ـــ بۆرىزوۋسكى.

ـــ پولەكما؟

ـــ پولشىلىق، كاتولىك دىنىنىڭ ئېتىقاتچىسى، ـــ دىدى چېرنىشۆۋ جاۋاپ بېرىپ.

نىكولاينىڭ قوشۇمسى تۇرۇلدى.

ئۇ پولەكلەرگە ناھايىتى كوپ يامانلىق قىلغان ئىدى. بۇ يامانلىقنى توغرا دېيىش ئۈچۈن، ئۇنىڭغا پولەكلەرنىڭ ھەممىسى يامان دەپ ئىشىنىشكە توغرا كېلەتتى. شۇڭا نىكولاي ئۇلارنى شۇنداق ھىساپلايتتى ۋە ئۇنىڭ ئۇلارغا قىلغان يامانلىغىنىڭ كوپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇنىڭ ئۇلارغا بولغان ئۆچمەنلىگىمۇ ئېشىپ باراتتى.

ـــ سەل تۇرۇپ تۇر، ـــ دىدى ئۇ كوزلىرىنى يۇمۇپ، بېشىنى توۋەن قىلىپ.

چېرنىشۆۋ نىكولاينىڭ بۇنداق گېپىنى بىرنەچچە قېتىم ئاڭلىغان بولغاچقا ھەر قېتىم مۇھىم مەسىلىلەرنى قارار قىلىدىغان چاغدا

ئۇنىڭ بىرنەچچە مىنۇت جىمىپ كېتىپ، كۆڭلىدە قانداقتۇ بىر سادا ئۇنىڭغا نىمە قىلىشنى دەپ بەرگەندەك، ئىلھامى كەلگەندىلا تەبىي يوسۇندا ئەڭ توغرا بىر قارارغا كېلىدىغانلىغىنى بىلەتتى. ئۇ ھازىر بۇ ئوقۇغۇچىنىڭ ۋەقەسى ئۈزىنىڭ كۆڭلىدە پولەكلەرگە قارشى قوزغىغان غەزەپ تۈيغۇسىنى قانداق قىلىپ تېخىمۇ تولۇق قانائەتلەندۈرۈش ئۈستىدە ئويلايتتى، كۆڭلىدىكى سادا ئۈنى مۇنداق قارار چىقىرىشقا ئىلھاملاندۇردى. ئۇ ھىلىقى دوكلاتنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ئاق يېپرىگە يوغان خەتلىرى بىلەن مۇنداق دەپ يازدى: **"ئولۇم جازاسى بېرىش كېرەك ئىدى، لېكىن، ئاللانىڭ رەھمىتى بىلەن بىزدە ئولۇم جازاسى يوق، مەنمۇ ئولۇم جازاسىنى قوللىنىشنى راۋا كورمەيمەن. ئۇ قاتار تۈرغان مىڭ ئادەمنىڭ ئالدىدىن ئون ئىككى قېتىم ئوتكۈزۈلسۇن. ① نىكولاي.**" ئۇ ئەپلەشمىگەن يوغان ھەرپلەر بىلەن ئىمزا قويدى.

نىكولاي ئون ئىككى مىڭ قېتىم ئۇرۇشنىڭ كەم-كوتىسز ئېغىر جازا بولۇپلا قالماي، ھەددىدىن زىيادە ئېچىنىشلىق بولىدىغانلىغىنمۇ، چۈنكى بىلەن بەش مىڭ قېتىم ئۇرغاندا ئەڭ قاۋۇل ئادەمنىڭمۇ ئولىدىغانلىغىنى بىلەتتى. لېكىن ئۇ ھەمىسز ئادەم

---

① بۇ — بىرخىل دەھشەتلىك جازا. جازالانغۇچى قاتار تۇرغان مىڭ ئەسكەرنىڭ ئالدىدىن ئوتكەندە، ھەر بىر ئەسكەر ئۇنى چۈنكى بىلەن بىردىن ئۇرىدۇ.

بولغانلىغى ۋە بىزدە ئولۇم جازاسى يوق دەپ ئويلايدىغانلىغى بىلەن خوشال بولاتتى.

ئۇ، ئوقۇغۇچى توغرىلىق تەستىق يېزىپ بولۇپ، ئۇنى چېرنىشېۋنىڭ ئالدىغا سۇنۇپ دېدى:

ــ مانا، ئوقۇغىن.

چېرنىشېۋ ئوقۇپ چىقىپ، بۇ ھىكمەتلىك قارارغا ئېھتىراملىق ئەجەپلىنىشنى بىلدۈرۈپ، بېشىنى ئەگدى.

ــ بارلىق ئوقۇغۇچىلار مەيدانغا ئېلىپ بېرىلىپ، جازالاشقا قاتناشتۇرۇلسۇن، ــ دېدى نىكولاي قوشۇمچە قىلىپ.

"بۇ ئۇلارغا پايدىلىق، مەن بۇنداق ئىنقىلاۋىي روھنى تۇپ يىلتىزىدىن يوقىتىمەن" دەپ ئويلايتتى ئۇ.

ــ خوپ، خوپ، ــ دېدى چېرنىشېۋ بىر پەس ئويغا چوكۇپ، ماڭلاي چاچلىرىنى تۇزەشتۇرۇپ، ئاندىن كاپىكاز ئەھۋالى توغرىلىق دوكلات قىلىشقا باشلىدى.

ــ مىخائىل سېمونوۋىچقا قانداق پەرمانىڭىز بارىكىن؟

ــ قەتئىي مېنىڭ سىياستىم بويىچە ئىش قىلسۇن: ئويلەرنى كويدۇرۇپ، چېچىنىلەرنىڭ ئاشلىغىنى قۇرۇتۇپ، ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مالىمان قىلىۋېتىش كېرەك، ــ دېدى نىكولاي.

ــ ھاجى مۇرات توغرىلىق قانداق پەرمانىڭىز بارىكىن؟ ــ دەپ سورىدى چېرنىشېۋ.

ــ ۋورونتسوۋ كاپكازدا ئۇنىڭدىن پايدىلانماقچى بولغانلىغىنى

يېزىپتىغۇ؟

ــبۇ سەل قارىلىق بولامدۇ، قانداق؟ــدېدى چېرنىشېۋ نىكولايىنىڭ كوزىدىن ئوزۇنى قاچۇرۇپ، ــمەن مىخائىل سىمونوۋىچ ئۇنىڭغا بەك ئىشىنىپ كەتتىمكىن دەپ ئەنسىرەيمەن.

ــئۇنداقتا، سېنىڭ ئويۇڭ قانداق؟ــدەپ سورىدى نىكولاي چېرنىشېۋنىڭ ۋورونتسوۋنىڭ تەدبىرىنى يامان كورسەتمەكچى بولۇۋاتقانلىغىنى سېزىپ كەسكىن تۇردە.

ــمەن ئۇنى روسىيگە ئەۋەتىۋېتىش بىخەتەرلىك بولىدۇ، دەپ ئويلايمەن.

ــسەن ئويلايسەن، ــدېدى نىكولاي مەسخىرىلىك كۈلۈپ، ــمەن ئويلىمايمەنما، مەن ۋورونتسوۋنىڭ پىكرىگە قوشۇلمەن، ئۇنىڭغا شۇنداق يازىمەن.

ــخوش، خوش، ــدېدى چېرنىشېۋ ئورنىدىن تۇرۇپ ۋە تازىم قىلىپ خوشلاشتى.

پۈتۈن دوكلات داۋامىدا نىكولايىنىڭ ئەسكەر يوتكەش توغرىسىدىكى بىرنەچچە سوئالىغلا جاۋاپ بەرگەن دولگورۇكىمۇ تازىم قىلىپ خوشلاشتى.

چېرنىشېۋدىن كېيىن غەربىي چېگرا ئولكىنىڭ باشلىغى بىبىكوۋ قوبۇل قىلىندى. نىكولاي بىبىكوۋنىڭ پراۋوسلاۋىيە دىنىنى قوبۇل قىلماي توپىلاڭ كوتەرگەن دىخانلارغا①

---

① دىنىنى قوشۇۋېتىش تەرەپدارى بولغان دىخانلارنىڭ قوزغىلىڭى

قوللانغان چارىسىنى ماختاپ، ئۇنىڭغا بوي سۇنمىغان پۇقرالار-نىڭ ھەممىسىنى ھەربى سوت بويىچە ھوكۇم قىلىشقا بۇيرۇق بەردى. بۇ، ئۇلارنى "سەپ ئارىسىدىن ئوتكۈزۈش"كە ھوكۇم قىلغانلىق ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، نەچچە مىڭلىغان ئەركىن دىخانىنى① خانلىق يەرنىڭ قۇللىرى قاتارىغا كىرگۈزگەنلىك خەۋىرىنى بېسىپ تارقاتقان بىر گېزىتنىڭ مۇھەررىرىنى ئەسكەرلىككە ئەۋەتىپ بېرىش توغرىسىدىمۇ بۇيرۇق چۈشۈردى.

ــ مەن شۇنداق قىلىشنى لايىق كورگەنلىگىم ئۈچۈن شۇنداق قىلىمەن، ــ دىدى ئۇ، ــ ھېچقانداق كىشىنىڭ بۇ ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ.

بىىسكوۋ دىنىي قوشۇۋېتىش تەرەپدارلىرىغا بېرىلگەن چارىنىڭ نەقەدەر قاتتىق بولۇپ كەتكەنلىگىنى ۋە شۇ چاغلاردىكى بىردىن-بىر ئەركىن دىخانلار ــ دولەت دىخانلىرىنى پادىشانىڭ قۇللىرى قىلىۋېلىشىنىڭ نەقەدەر ناھەقچىلىق بولىدىغانلىغىنى بىلەتتى. لېكىن قارشى تۇرالمىدى. نىكولاينىڭ بۇيرۇغىغا قوشۇلماسلىق قىرىق يىلدىن بۇيان ئېرىشكەن ۋە ھازىرمۇ بەھرەمەن

كوزده تۇتۇلدۇ. دىنىي قوشۇۋېتىش تەرەپدارلىرى پراۋوسلاۋىيە دىنى بىلەن كاتولىك دىنىنى قوشۇۋېتىشنى تەشەببۇس قىلغان دىنى مەزھەپ. ھوكۇمەت ئۇلارنى پراۋوسلاۋىيە دىنىغا ئېتىقات قىلىشقا مەجبۇرلىغانلىقتىن، ئۇلار قوزغىلاڭ كوتەرگەن.

① دولەت دىخانلىرى ــ دولەت يەرلىرىدىغان ئەركىن دىخانلار.

بولۇۋاتقان يۇقۇرى مەرتىۋىسىدىن قۇرۇق قېلىش دىگەنلىك بولاتتى. شۇڭا ئۇ بۇ رەھىمسىز، غالجىر، ۋىجدانسىز ئالى هوكۇمرانلىك تەلىۋىنى ئورۇنلاشقا تەييار ئىكەنلىگىنى بىلدۈرۈپ، ئاق چۈشكەن بېشىنى توۋەنچىلىك بىلەن ئەگدى.

نىكولاي ببىكوۋنى قوبۇل قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ۋەزىپىسىنى تولۇق ئادا قىلغانلىغىدىن رازى بولۇپ، كېرىلىدى ۋە سائىتىگە قارىدى-دە، سىرتقا چىقىش ئۈچۈن كىيىنىشكە ماڭدى. ئۇ پاگون، ئوردىن، پوپۇكلەر ئېسىلغان كىيىمنى كىيىپ، كىشىلەرنى قوبۇل قىلىدىغان زالغا چىقتى، ئۇ يەردە ھەربىي كىيىنگەن يۈزدىن ئارتۇق ئەر ۋە مەيدىسى ئوچۇق كويىنەكلەرنى كىيگەن خوتۇن-قىزلار بەلگىلەنگەن ئورۇنلىرىدا قاتار تۇرۇشۇپ، ئۇنىڭ چىقىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈپ تۇراتتى.

قاتتىق قىسىپ باغلانغان پوتىسىنىڭ ئاستىدىن قوسۇغى دومبىيىپ چىقىپ تۇرغان، كوزلىرىنىڭ خۇنى قالمىغان نىكولاي مەيدىسىنى كېرىپ، ئۇلارنىڭ ئارىسىغا كەلدى، ھەممەيلەنىنىڭ ئوزىگە تىكىلىپ، قۇللارچە باش ئېگىپ تۇرغانلىغىنى كورۈپ، ئوزىنى تېخىمۇ ھەيۋەتلىك كورسەتتى. ئۇ تونۇش چىرايلارنى كورگەنىدە، ئۇلارنىڭ كىم ئىكەنلىگىنى ئەسلەپ توختىدى، تۇرۇپ رۇسچە، تۇرۇپ فرانسۇزچە سوزلەپ، سورۇن، جانسىز كوزلىرىنى ئۇلارغا تىكىپ، ئۇلارنىڭ سوزلىرىنى تىڭشىدى.

نىكولاي يېڭى يىل تەبرىكلىرىنى قوبۇل قىلىپ بولغاندىن

كېيىن، ئىبادەتخانىغا ماڭدى.

خۇدامۇ ئادەملەرگە ئوخشاش، ئوزىنىڭ خىزمەتكارى بولغان پوپلارنىڭ ئېغىزى ئارقىلىق نىكولايغا سالام بەردى ۋە ئۇنى ماختىدى. بۇ سالام ۋە ماختاشلار ئۇنى زېرىكتۈرگەن بولسىمۇ، ئۇ بۇلارنى قوبۇل قىلىشقا تېگىشلىك نەرسىلەردەك قوبۇل قىلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى شۇنداق بولۇشقا تېگىشلىك ئىدى، چۈنكى پۈتۈن دۇنيانىڭ تېچلىغى ۋە بەخت-سائادىتى ئۇنىڭغا باغلىق ئىدى، بۇ ئىشلار ئۇنى زېرىكتۈرسىمۇ، ئۇ پۈتۈن دۇنياغا ئوزىنىڭ ياردىمىنى كورسىتىشتىن باش تارتمايتتى. ئىبادەت ئاخىرلاشقاندا، چاچلىرى چىرايلىق تارالغان، كىيىم-لىرى ئوزىگە ياراشقان ياردەمچى ئىسىرىقچى "ئۇزۇن ئومۇر" تىلەپ توۋلىدى، ئىنجىل ئوقۇۋاتقانلارنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى ئۇنىڭ ئاۋازىغا جوۇر بولدى، بۇ چاغدا نىكولاي ئەتراپىغا كوز يوگۇرتۇپ، دەرىزە توۋىدە توۇرغان نېلىدوۋانى ۋە ئۇنىڭ تولغان مۇرىلىرىنى كورۇپ، ئۇنىڭغا پايدىلىق تەرەپتىن ئۇنى تۇنۇگۇنكى ھىلىقى قىز بىلەن بىر قۇر سېلىشتۇردى.

ئۇ چۈشلۈك ئىبادەتتىن كېيىن خانىشىنىڭ قېشىغا كېلىپ، خوتۇنى ۋە بالىلىرىنى ئەكىلىتىپ، ئويىنىتىپ، ئويىدە بىرنەچچە مىنۇتنى ئوتكۈزدى. ئاندىن كېيىن ئېرمىتاژنى① ئايلىنىپ،

---

① ئېرمىتاژ ــ قىشلىق سارايغا تۇتاش ئىمارەت، ھازىر گۈزەل سەنئەت كورگەزمىخانىسى.

ئوردا ۋەزىرى ۋولكونسكىنىڭ يېنىغا كىردى ۋە باشقا ئىشلار تۈگىگەندىن كېيىن، تۈنۈگۈنكى ھىلىقى قىزنىڭ ئانىسىغا ئوز پۇلىدىن يىللىق پىنسىيە پۇلى بېرىپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى. بۇ يەردىن چىققاندىن كېيىن، ئادىتى بويىچە ئايلىنىپ كېلىشكە كەتتى.

بۇ كۈنى چۈشلۈك غىزا پومپى زالىدا① تەييارلانغان ئىدى؛ زىياپەتكە نىكولايىنىڭ نىكولاي، مخائىل دىگەن ئىككى ئوغلىدىن باشقا، كىنەز لۈبىن، گراف رۈبۈۋسكى، دولگورۇكى، پرۇسسىيە ئەلچىسى بىلەن پرۇسسىيە پادىشاسىنىڭ ياساۋۇلى تەكلىپ قىلىنغان ئىدى.

خانىش بىلەن پادىشانى كۈتۈپ ئولتۇرغان چاغدا، پرۇسسىيە ئەلچىسى بىلەن كىنەز لۈبىن يېقىندا پولشىدىن ئېلىنغان ئەنسىز خەۋەرلەر توغرىلىق قىزىق پاراڭغا چۈشكەن ئىدى.

—La Pologne et le Caucase, ce sont les deux *cautères de la Russie, Il nous faut cent mille hom*mes a peu près dans ehacun de ces deux pays.②

دىدى لۈبىن.

---

① پومپى زالى قىشلىق سارايدىكى چوڭ زال، بۇ زال ۋە ئۇنىڭ ئىسكىناتى قەدىمقى رىمنىڭ پومپى شەھىرىنىڭ ئىسكەتىدە ياسالغان.

② فرانسۇزچە: پولشا بىلەن كاپكاز روسىيىنىڭ ساقايمىغان ئىككى يارىسى. بۇنىڭ ھەر بىرىگە ئاز دىگەندە يۈز مىڭ ئادەم كېرەك.

ئەلچى بۇ گەپلەرگە ھەيران قالغاندەك بولۇپ دېدى:

—Vous ditesla pologne①.—

—Oh, oui, e' êtait un coup de maitre de Maeternich de nous en avoir laissê d' ambarras...②

سوز شۇ يەرگە كەلگەندە خانىش كىرىپ كەلدى، ئۇ بېشىنى گىلدىڭلىتىپ، يېقىمسىز كۆلۈمسىرەيتىتى، ئۇنىڭ كەينىدىن نىكولاي كىردى.

تاماق ۋاقتىدا نىكولاي ھاجى مۇراتنىڭ ئەل بولغانلىغى، ئۇزىنىڭ ئورمانلارنى كېسىپ ئىستىھكام ياساپ، تاغلىقلارنى بارا-بارا قامال قىلىش سىياسىتى ئىجرا قىلىنغانلىقتىن، كاپكاز ئۇرۇشى ھازىر ئاياقلىشاي دەپ قالغانلىغىنى سوزلىدى.

ئەلچى بىلەن پرۇسسىيىنىڭ ياساۋۇلى كوز قىسىشتى، بۇگۈن ئەتىسگەن ئىككىسى نىكولاينىڭ ئۇزىنى ئۇلۇغ ئىستىراتېگىيىچى ھىساپلىشى ئۇنىڭ كوڭۈلسز بىر ئاجىزلىغى دېيىشكەن ئىدى، نىكولايىنىڭ ئۇلۇغ ئىستىراتېگىيە تالانتىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىغان بۇ پىلاننى مانا ئەمدى تازا ماختاشتى.

تاماقتىن كېيىن نىكولاي بالىت تىياتىرىغا باردى، بۇ يەردە تار-تارچۇق ئىشتان كىيگەن يۇزلىگەن يالىڭاچ ئايال مارشقا

---

① فرانسۇزچە: سىز پولشىنى دەمسىز؟

② فرانسۇزچە: ھە، توغرا، بۇ مېتتېرنىچ بىزگە بىر قېيىن مەسىلىنى قويدى.

دەسسەۋاتاتتى، بۇنىڭ ئىچىدىن بىر ئايال ئۇنىڭغا باشقا- چىلا قاراپ كەتتى، نىكولاي دىرىژورنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا رەھمەت ئېيتتى ھەمدە ئۇنىڭغا بىرلىيانت كوزلۇك ئۇزۇك تەقدىم قىلىشنى تاپىلىدى.

ئەتسى چېرنىشېۋ پادىشاغا خىزمەتلەرنى دوكلات قىلغاندا، نىكولاي ھاجى مۇرات ئوتكەندىن كېيىن، چېچېنلەرنى باستۇرۇشنى كۈچەيتىپ، ئىستىھكاملار بىلەن ئۇلارنى قىسىش توغرىلىق ۋورونتسوۋقا بەرگەن بۇيرۇغىنى تەكرارلىدى.

چېرنىشېۋ ۋورونتسوۋقا مۇشۇ بويىچە خەت يازدى، شۇنداق قىلىپ يەنە بىر مەخپى ئەلچى نۇرغۇنلىغان ئاتنى كېرەكتىن چىقىرىپ، قانچە-قانچىلىغان ھارۋىكەشنىڭ يۈزلىرىنى يارا قىلىپ، تىغلىسقا يۇرۇپ كەتتى.

16

نىكولاي پاۋلوۋىچنىڭ بۇيرۇغىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن، 1852-يىلنىڭ يانۋار ئېيىدا چېچېنلەرگە قارشى ھۇجۇم باشلاندى.

ھۇجۇم قىلىشقا بەلگىلەنگەن قىسىم توت يىلغا پىيادە ئەسكەر، كازاك ئورۇسلاردىن تەركىپ تاپقان ئىككى يۈز ئاتلىق ئەسكەر ۋە سەككىز زەمبىرەكتىن تەشكىللەنگەن ئىدى. كالوننا چوڭ يول

بىلەن ماڭدى. كالوننىڭ ئىككى تەرىپىدە پۈتلىرىغا ئۈزۈن قوندۇرۇلۇق ئوتۇك، ئۇچىسىغا كالتە جۈۋا كىيگەن، مۇرىسىگە مىلتىق ئۆتكەن ئاسقان ئاپاخلىق ئەسكەرلەر سېپى جىلغىنى بويلاپ ئۈزۈلمەي كېلەتتى. قىسىم دۇشمەن يېرىدە ھەرقاچانقىدەك جىمجىت مېڭىشقا تىرىشاتتى. پەقەتلا بەزى-بەزىدە ئازگالارغا چۈشۈپ كەتكەن زەمبىرەك چاقنىڭ سىلكىنىپ تاراق-تۇرۇق قىلىشى، ياكى زەمبىرەكچىلەرنىڭ جىمجىتلىقىنى ساقلاش توغرىسىدىكى بۇيرۇقنى ئۇقمايدىغان ئاتلىرىنىڭ پۇشقۇرۇشى ۋە كىشنەشلىرى، تارقاق ئەسكەرلەر سېپى ئۈزۈن سوزۇلۇپ كەتكەنلىگى ياكى كالوننىغا بەك يېقىنلاپ يا يىراقلاپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، باشلىقنىڭ قول ئاستىدىكىلەرنى ئەيىپلەپ چىقىرىغان بوغۇق ئاۋازى ئاڭلىنىپ قالاتتى. بىر قېتىملا جىمجىتلىق بۇزۇلدى: تارقاق ئەسكەرلەر سېپى بىلەن كالوننا ئارىسىدىكى پاكار چاتقاللىق ئارىسىدىن قوسۇغى بىلەن ساغرىسى ئاق، دۇمبىسى كۆلرەڭ بىر چىشى جەرەن ھەم رەڭگى شۇنىڭغا ئوخشاش، مۇڭگۈزى كەينىگە قايرىلغان بىر ئەركەك جەرەن سەكرەپ چىقىپ كەلدى. بۇ ئوماق، قورقۇنچاق ھايۋانلار ئالدى پۈتلىرىنى ئېگىپ سەكرىشىپ، كالوننىغا تازا يېقىن كېلىپ قالدى. بىرنەچچە ئەسكەر ئۇلارغا نەيزە سانچىماقچى بولۇپ، كۆلەكۆلە ۋاقىرىشىپ، ئۇلارنى قوغلىدى، لېكىن جەرەنلەر كەينىگە بۇرۇلۇپ تارقاق سەپتىن ئۆتۈپ، قوغلاپ كەلگەن بىرنەچچە ئاتلىق ئەسكەر ۋە لېيەن ئىشتاۋىنىڭ ئىتلىرىدىن قېچىپ، قۇشتەك غۇيۇلداپ تاغ تەرەپكە

كەتتى.

تېخى قىش كۈنى بولسىمۇ، كۈن ئىگىز كۆتىرىلگەن ئىدى، چۈش ۋاقتى، ئەتىگەندىلا يولغا چىققان قىسىم ئون چاقىرىم يولنى باسقاندا، كۈن ئىسسىشقا باشلىدى. كۈنىنىڭ نەيزىگە ۋە زەمبىرەكنىڭ مىس قېپىغا چۈشكەن شولىسى خۇددى كىچىك قۇياشتەك پاقىراپ كوزنى قاماشتۇراتتى.

كەينى تەرەپ قىسىم ھىللا ئوتكەن تېز ئاقىدىغان، سۇيى سۇزۇك دەريا، ئالدى تەرەپ ئېتىزلىق ۋە ئوتلاق ھەم تېپىز جىلغا ئىدى؛ ئۇنىڭ نېرىسى جاڭگال بىلەن ئورالغان سۇرلۇك قارا تاغلار ئىدى، قارا تاغلارنىڭ كەينى تەرىپىدە تىك تاشلىق قىيا، ئىگىزلىكتىكى ئۇپۇقتا كىشىنى ئوزىگە مەپتۇن قىلىدىغان، دائىم ئوزگىرىپ، ئالماسقا ئوخشاش چاقناپ تۇرىدىغان قارلىق تاغلار بار ئىدى.

5ـ لەينىڭ ئالدىدا گۈۋاردىيەدىن يېقىندىلا يوتكىلىپ كەلگەن، قارا پەشمەت، پاپاخ كىيىپ، قىلىچىنى مۇرىسىگە ئېسىۋالغان ئىگىز بويلۇق، كېلىشكەن ئەپتىسەر بۇتلېرى كېتىپ باراتتى، ئۇ روھلۇق بولۇپ، ئوزىدە تۇرمۇش خوشاللىغىنى، شۇنىڭدەك ئولۇم خەۋپى ۋە تىرىكلىك ئارزۇسىنى سېزەتتى، ئوزىنىڭ ئىنتايىن چوڭ بولغان ۋە بىر ئىرادە يېتەكلىگەن كوللېكتىپقا قاتناشقانلىغىنى چۈشىنەتتى. بۇتلېرىنىڭ بۇگۈن ئىككىنچى قېتىم پرونتقا ئاتلىنىشى ئىدى، ئۇ خوشاللىق بىلەن ئويلايتتى: مانا ئۇلار ھازىرلا ئوقتا تۇتۇلىدۇ، ئۇ ۋىزىلداپ ئۇچۇۋاتقان

توپ ئوقلىرى ئاستىدا بېشىنى ئېگىپ يۈرمەي، ئوقلارنىڭ ۋېرىلدىشىغا قۇلاقمۇ سالماي، ئوتكەن قېتىمقىغا ئوخشاش بېشىنى تېخىمۇ ئىگىز كوتىرىپ، ئاغىنىلىرى ۋە ئەسكەرلەرگە كۆلۈمسىرەپ قاراپ، ئەڭ پەرۋاسىزلارچە تەلەپپۇز بىلەن ئوزىگە زادىلا ئالاقىسى بولمىغان ئىشلار ئۈستىدە سوزلەيدۇ.

قىسىم چوڭ يولدىن چىقىپ، كومىسسىيونىق ئىگىزلىغى ئارىسىدىكى چىغىر يول بىلەن ماڭدى؛ جاڭگالغا يېتىشكە ئاز قالغاندا، قاياقتىندۇ بىر زەمبىرەك ئوقى ئۇشقىيتىپ كېلىپ، ئېغىر يۈك باسقان ھارۋىلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا چۈشۈپ پارتلىدى-دە، قوناق-لىقتىن ئىس-تۈتەك كوتىرىلدى.

—باشلاندى، —دېدى بۇتلىرى يېنىدىكى ئاغىنىلىرىگە خوشال-لىق بىلەن كۆلۈمسىرەپ.

دېگەندەك، شۇنىڭدىن كېيىنلا، بەلگە ئاسقان ئاتلىق چېچىن ئەسكەرلىرى جاڭگالىنىڭ ئىچىدىن يېغىپلا كەتتى. ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يوغان يېشىل بايراق بار ئىدى. كوزى ئوتكۇر لاۋازىماتچى كورۇش قۇۋۇتى ئاجىز بۇتلىرىغا بۇ چوقۇم شامىل دېدى. بۇ ئادەملەر تاغدىن چۈشۈپ، سول تەرەپتىكى يېقىن بىر جىلغىدا كورۇندى-دە، يەنە توۋەنگە چۈشۈشكە باشلىدى. ئۈستىگە ئىسسىق قارا كالتە جۇۋا، بېشىغا ئاق پاپاخ كىيگەن بىر پاكار گېنېرال يورغىسىنى چاپتۇرۇپ بۇتلىرنىڭ لېيەن ئىشتاۋىغا كەلدى-دە، ئۇنىڭغا تاغدىن چۈشۈۋاتقان ئاتلىقلارغا قارشى ئوڭ تەرەپكە بېرىشقا بۇيرۇق بەردى. بۇتلىر لېيەننى باشلاپ،

دەرھال شۇ ياقىقا يۈرۈپ كەتتى، لېكىن ئۇلار ئىگىزلىكىتىن چۈشۈپ بولغىچە كەينى تەرەپتىن ئارقا-ئارقىدىن ئىككى قېتىم زەمبىرەك ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۇ كەينىگە قارىدى: ئىككى زەمبىرەكنىڭ ئۇستىدىن كوكۇش ئىس-تۈتەك كوتىرىلىپ، جىلغىنى بويلاپ سوزۇلۇۋاتاتتى. زەمبىرەك بارلىغىنى ئويلاپمۇ باقمىغان ئاتلىقلار چېكىندى. بۇتلېرنىڭ لەيلىدىكىلەر تاغلىقلارنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئېتىشقا باشلىدى. پۇتۇن جىلغىنى ئوق-دورا ھىدى بىلەن ئىس-تۈتەك قاپلىدى. جىلغىنىڭ ئىگىزرەك يېرىدىن تاغلىقلارنىڭ ئوزلىرىنى قوغلاپ كېلىۋاتقان ئاتلىق كازاك ئەسكەرلەر بىلەن ئېتىشىپ، ئالدىراپ چېكىنىپ كېتىۋاتقانلىغى كورۇنۇپ تۇراتتى. قىسىم تاغلىقلارنى داۋاملىق قوغلاپ كەتتى، ئىككىنچى تاغنىڭ قاپتىلىدا بىر كەنت كورۇندى.

بۇتلېر لەيلىنى باشلاپ، ئاتلىق كازاك ئەسكەرلەرگە ئەگىشىپ يۇگۇرگەن پېتى كەنتكە كىردى. كەنتتە ئىنسى-جىن يوق ئىدى. ئەسكەرلەر بۇيرۇقتا بىنائەن ئاشلىق، ئوت-چوپ، ئويلەرگە ئوت قويۇۋەتتى. پۇتۇن كەنت ئاچچىق ئىس-تۈتەك ئىچىدە قالدى، ئەسكەرلەر بۇ ئىس-تۈتەك ئارىسىدا ئاختۇرۇپ يۈرۈپ، ئويلەردىن كوزىگە چېلىققانلىكى نەرسىنى ئېلىپ چىقاتتى، بولۇپمۇ تاغلىقلار ئېلىپ كېتەلمىگەن توخۇلارنى تۇتۇشاتتى، تۇتالمىغانلىرىنى ئاتاتتى. ئەپىتسەرلەر ئىس-تۈتەكتىن نېرىراق يەردە ئولتۇرۇپ ناشتا قىلىشۋاتاتتى ۋە ھاراق ئىچىشۋاتاتتى، لاۋازىماتچى ياغاچ تاختاي ئۈستىگە ئېلىپ، بىرنەچچە كورا

ياخشى ھەسەل ئەكەلدى. چېچپنلەرنىڭ سايىسىمۇ كورۇنمەيتتى. كۈن سەل ئېگىلگەندە، چېكىنىشكە بۇيرۇق بېرىلدى. لېيەندىكىلەر كەنتنىڭ كەينىدە تىزىلدى، بۇتلىر ئارقىدا مۇھاپىزەتچى بولۇشقا تەيىنلەنىدى. ئۇلار قوزغىلىشى بىلەن چېچپنلەر پەيدا بولۇپ، قىسمنى قوغلاپ، ئوق بىلەن ئۇزىتىپ قويدى.

قىسم بىر كەچكىلىككە چىقىنىدا، تاغلىقلار ئارقىدا قالدى. بۇتلېرنىڭ لېيەندىن بىرەر كىشىمۇ يارىدار بولمىدى، شۇڭا ئۇ ئىنتايىن خوشال، روھى ئۈستۈن قايتىپ كېتىپ باراتتى.

قىسم ئەتىگەن ئوتكەن دەريانىڭ سۈيىنى كېچىپ ئوتۇپ، قوناق ئېگىزى بىلەن چوپىلۇكتە سەپ بولۇپ كېتىپ بارغانىدا، لېيەنلەرنىڭ ناخشچىلىرى ئالدىغا چىقىپ ناخشا ئېيتىشقا باشلىدى.

شامالمۇ يوق، ھاۋا ساپ، تازا ۋە ئادەتتىن تاشقىرى ئوچۇق بولغاچقا، يۇز چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى تاغلار خۇددى يېقىندەكلا كورۇنەتتى. ناخشا توختىغاندا، تەكشى ئايال تېۋىشى بىلەن زەمبىرەكنىڭ تاقۇر-تۇقۇرلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى، بۇ ئاۋازلار ناخشىنىڭ باشلىنىشى ۋە تۇگىشىگە تەڭكەش بولاتتى. بۇتلېرنىڭ 5-لېيەنى ئېيتقان ناخشا ئەپتىسەرلەر مەكتېۋىنىڭ بىر ئوقۇغۇچىسى تۇەنىنى ماختاپ ئىشلىگەن، ئۇسۇل مۇقامىغا ئېيتىلىدىغان ۋە "ئاتلىق ئەسكەر، ئاتلىق ئەسكەر، باشقىلارغا ئوخشىماس، باشقىلارغا ئوخشىماس" دەپ قايتارمىسى بار ناخشا ئىدى.

بۇتلېر ئات ئۈستىدە ئوزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئاغىنىسى پېتروۋ

شاۋشياۋ (مايور) ــ ئىككىسى بىللە تۇراتتى ــ بىلەن يانداشىپ كېتىپ باراتتى، ئۇ ئوزىنىڭ گۈزەللىكىدىن ئايرىلىپ، كاپىكازغا يوتكەلگەنلىگىگە قالتىس خوشال ئىدى. ئۇنىڭ گۈزەللىكىدىن يوتكىلىشىنىڭ مۇھىم سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئۇ پېتىرىبۇرگدىكى چېغىدا قىمار ئويناپ ئۇتقۇزۇپ، ھەممە نەرسىدىن قۇرۇق قالغان ئىدى. ئۇ گۈزەللىكىدىن تۇرىۋەرسە، قىمارنى تاشلىيالماسلىغىدىن قورقاتتى، ئۇنىڭ ئۇستىگە تېكىدەك پۇلىمۇ يوق ئىدى. بۇنىڭ ھەممىسى ئوتۇپ كەتتى، ئەمدى ئۇنىڭ ئالدىدا باشقىچە تۇرمۇش ــ ئىنتايىن گۈزەل، مەردانە تۇرمۇش تۇراتتى. ھازىر ئۇ ئوزىنىڭ ۋەيران بولغانلىغىنى، تولەشكە قۇربى يەتمەيدىغان قەرزلىرىنى ئۇنتۇغان ئىدى. كاپىكاز، ئۇرۇش، ئەسكەرلەر، ئەپتىسەرلەر، ھاراقخۇمار ۋە مېھرى ئىسسىق، باتۇر پېتروۋــمانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا شۇنداق ياخشى تۇيۇلاتتى، گايىدا ئۇ ئوزىنىڭ پېتىرىبۇرگدا، تاماكا ئىسى بىلەن قۇرۇمدۇلۇپ كەتكەن قاراڭغۇ گەمىدە قەرت ئۇلەشتۇرۇپ، پۇل تىكىپ، قىمارۋازلارنى يامان كورۇپ ۋە بېشى زىڭىلداپ ئاغرىپ تۇرغان بولماستىن، بەلكى بۇ يەردە ــ بۇ ئاجايىپ گۈزەل ماكاندا، كاپكاز باتۇرلىرى ئارىسىدا تۇرغانلىغىغا ئىشەنمەي قالاتتى.

ئۇنىڭ ناخشىچىلىرى "ئاتلىق ئەسكەر، ئاتلىق ئەسكەر، باشقىلارغا ئوخشىماس، باشقىلارغا ئوخشىماس!" دەپ ناخشا ئېيتاتتى. ئۇنىڭ ئېتى قەدىمىنى مۇزىكا پەدىسىگە كەلتۈرۈپ

ئويناقلايتتى. ليەن ئىشتاۋسنىڭ چۈپۈرلۈق ئېتى تىرىزورکا ئەپتسەرنىڭ ئېتىغا ئوخشاش قۇيرۇقلىرىنى ئويناتىپ، ليەننىڭ ئالدىدا چېپىپ كېتىپ باراتتى. بۇتلىرى ئوزىنى روھلۇق، خاتىرجەم كەيپى چاغ سېزەتتى. ئۇ ئۇرۇشنىڭ ئوزىنى خەۋپ ۋە ھالاكەتكە ئۇچرىتىش ئېھتىمالى بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئارقىلىق مۇكاپاتقا، بۇ يەردىكى دوستلىرى ۋە روسىيەدىكى ئاغىنىلىرى ئالدىدا ئابرويغا ئىگە بولۇشنى كوزلەيتتى. ئۇرۇشنىڭ يەنە بىر تەرىپىنىڭ يەنى ئەپتسەرلەر، ئەسكەرلەر بىلەن تاغلىقلارنىڭ ئولۇشى ۋە يارىدار بولۇشنىڭ ئۇنىڭ خىيالىغىمۇ كىرىپ چىقماسلىغى ئاجايىپ ئىش ئىدى. ئۇ ئۇرۇشقا نىسبەتەن شېرىي تەسەۋۋۇرىنى ساقلاش ئۈچۈن، ئولگەن ۋە يارىدار بولغانلارغا ھىچقاچان قاراپمۇ قويمايتتى. ئۇ بۇگۈنمۇ شۇنداق قىلدى. بۇگۈن ئۇچ ئادەم ئولگەن، ئون ئىككى ئادەم يارىدار بولغان ئىدى. ئۇ ئوڭدىسىغا ياتقان بىر ئولۇكنىڭ يېنىدىن ئوتۈپ كېتىۋاتقاندا كوزىنىڭ قۇيرۇغىدا ئاجايىپ تارتىشىپ تۇگۈلۈپ قالغان مومدەك بىر قولنى ۋە بېشىدىكى قارامتۇل قىزىل داغنىلا كوردى-دە، سىنچىلاپ قاراپ كەتمىدى. ئۇنىڭ ئويىدا تاغلىقلارمۇ مۇداپىەلىنىشكە تېگىشلىك چەۋەندازلار ئىدى.

— كورگەنسىز، قەدىرلىگىم، — دىدى شياۋشياۋ ناخشا توختىغاندا، — بۇ يەر سىلەرنىڭ پېتىرىبۇرگىلارنىڭ ئوڭغا بۇرال، سولغا بۇرال دەيدىغان كوچىلىرىغا ئوخشىمايدۇ. بۇ يەردە ئاز-تولا

ئەجىر قىلغانىدا ئويگە بارغىلى بولىدۇ. ماشۇركا① ھازىر بىزگە مانىتا ئېتىپ، بەسەي شورپىسى تەييارلاپ قويغاندۇ. نېمە دېگەن پەيزى ھە! قانداق دەيسەن؟ قېنى، «سۇبھى كوتىرىلگەندە» نى ئېيتىڭلارچۇ، ــ ئۇ بۇ ئامراق ناخشىنى ئېيتىشنى بۇيرۇدى.

شاۋشياۋ فىلدشىرنىڭ قىزى ــ ئاۋالقى ماشا، ھازىرقى ماريە دىمىتروۋنا بىلەن ئەر ـ خوتۇن بولۇپ ياشايتتى. ماريە دىمىتروۋنا يۇزلىرى سەپكۈنۈك، سېرىق چاچلىق، پەرزەنت كورمىگەن، ئوتتۇز ياشلاردىكى كېلىشكەن ئايال ئىدى. ئۇنىڭ بۇرۇن قانداق بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر، ئۇ ھازىر شاۋشياۋنىڭ ھالال جۇپتى ئىدى، ئۇ ئېرىگە بالا باقمۇچىدەك كويۇنۇپ قارايتتى، ھەمىشە ئەس ـ ھوشىنى بىلمىگۈدەك ھاراق ئىچىپ يۇرىدىغان شاۋشياۋ ئۈچۈن ئۇ كېرەك ئىدى.

قورغانغا يېتىپ كەلگەندە، ھەممە ئىش شاۋشياۋنىڭ ئويلىغىنىدەك بولۇپ چىقتى. ماريە دىمىتروۋنا ئۇنىڭ بىلەن بۇتلېرنى، قىسمىدىن كەلگەن ئىككى ئەپىتسەرنى مەزىلىك غىزاغا تەكلىپ قىلدى، شاۋشياۋ بولۇشىچە يەپ ـ ئىچىپ، تىلى گەپكە كەلمەي قالغانىدا، ئۇزىنىڭ ئويىگە ئۇخلىغىلى چىقىپ كەتتى. بۇتلېر ناھايىتى ھارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزى خوشال ئىدى، ئۇ ھاراقتىن بىرنەچچە رۇمكا ئارتۇقراق ئىچتى ۋە ئويىگە كېلىپ

---

① ماشۇركا ــ ماريەنىڭ ئەكىلەتمە ئىسمى.

كيىمنى يېشىلا ئالقىنىنى چىرايلىق چېچىنىڭ ئاستىغا قويۇپ، شۇ هامان ئۇيقۇغا كەتكىنىچە. چۈشمۇ كورمىدى، مىدىر-سىدىرمۇ قىلمىدى.

17

هۇجۇمغا ئۇچراپ ۋەيران بولغان كەنت هاجى مۇرات رۇسلارغا ئەل بولۇش ئالدىدا قونۇپ ئوتكەن هىلىقى كەنت ئىدى.

هاجى مۇرات ئويىدە قونغان سادو رۇسلار يېزىغا يېقىنلاشقاندا ئائىلىسىنى ئېلىپ تاققا قېچىپ كەتكەن ئىدى. سادو كەنتكە قايتىپ كەلگەندە، ئويلىرى ئورۇلگەن، ئىشىگى ۋە دالانىدىكى لىم-تۆڑۈكلىرى كويدۇرۇۋېتىلگەن، پاسكىنىچىلىقتىن ئوينىڭ ئىچى قارىغۇسىز بولۇپ كەتكەن ئىدى. ئۇنىڭ هاجى مۇراتقا زوقمەنلىك بىلەن قارىغان چىرايلىق، كوزلىرى ئويناپ تۇرىدىغان ئوغلى ئولگەن ئىدى، جەسىدى مېچىت ئالدىدىكى يوپۇق يېپىلغان ئات ئۇستىدە تۇراتتى. ئۇنىڭ دۇمبىسىگە نەيزە سانچىلغان ئىدى. هاجى مۇرات كەلگەندە كۆتۈۋالغان چىرايلىق ئايال مەيدىسى يىرتىلغان كوينەكتىن كوكسى كورۈنۈپ تۇرغان، چاچلىرى چۈۋۈق هالەتتە ئوغلىنىڭ بېشىدا ئولتۇرۇپ، يۇز-كوزىنى تاتىلاپ قانستىپ، توختماي هوڭگىرەك ئېيتىپ

يىغلايتتى. سادو كەكە، گۈرجەك ئېلىپ، قېرىنداشلىرى بىلەن ئوغلىنىڭ يەرلىگىنى كولاشقا كەتتى. ھاسا تۇتقان بوۋاي ئورۇلـگەن تامنىڭ يېنىدا ھاسسىغا تايىنىپ، نۇرسىز كوزلىرى بىلەن ئالدىغا قاراپ تۇراتتى. ئۇ ھىلىلا ئوزىنىڭ ھەسەلچىلىك مەيدانـدىن قايتىپ كەلگەن ئىدى. ئۇ يەردىكى ئىككى دوۋە ئوتمۇ كويـدۇرۇۋېتىلـگەن؛ ئۇ ئوزى تـىكىپ ئوسـتۇرگەن ئۇرۇك، ئالۇچا دەرەخلىرىمۇ سۇندۇرۇۋېتىلگەن ۋە كويدۇرۇلگەن، مۇھىمى، بارـلىق ھەسەل ھەرىلىرى ۋە ھەسەل ساندۇقلىرى كويدۇرۇۋېتىلگەن ئىدى. ھەممە ئويلەرنى خوتۇن ـ قىزلارنىڭ يىغا ـ زارى قاپلىغان ئىدى، يىغا ـ زارە بىلەن يەنە ئىككى ئولۇك ئېلىپ كېلىنـدى. باللار ئانىلىرى بىلەن ھوكۇرەپ يىغلىشاتتى. ئاچ قالغان ھايـۋانلارمۇ ھوكۇرىشەتتى. نارەسىدە باللار ئويۇنلىرىـنى ئۇنتۇپ، چوڭلارغا ھاڭۇنقىپ قارىشاتتى.

بۇلاق سۇلىرى بۇلغۇېتىلگەن، ئۇنى كىشىلەر ئېچەلـمىسۇن دەپ قەستەن بۇلغۇەتكەنلىگى كورۈنۈپ تۇراتـتى. مېچىتلەرمۇ پاسكىنىچىلىقتىن كوز كورگۈسسز قىلىۋېتىلگەن، ئۇنى ئاخۇنـلار بىلەن جامائەت سۇيۇرمەكتە ئىدى.

مويىسپىتلەر مەيدانغا يىغـلىپ، ئوز ئەھۋالـلىرى ئۈسـتىدە سوزلىشەتتى. رۇسلارغا بولغان ئوچمەنـلىك توغرىلىق ھېچكىم ئېغىز ئاچمايتتى. يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان بارلىق چېچەنلەرنى ئۇ ئوچمەنلىكتىنمۇ كۆچـلۈك بىر خىل تۇيغۇ ئورۇـۋالغان ئىدى. بۇ ئوچمەنلىك ئەمەس، بەلكى رۇسـلارنى ئادەم

هساپلىماسلىق، ئىچ-ئىچىدىن يامان كورۇش، بۇ مەخلۇقلار-نىڭ پۈتۈنلەي يولسز ۋەھشىلىكلىرىدىن يىرگىنىش تۇيغۇسى، ئۇزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئۇلارنى چاشقان، زەھەرلىك ئىلان ۋە بورىنى قىرغاندەك قىرىش ئۆمىدىدىكى تەبىي تۇيغۇ ئىدى.

جامائەتنىڭ ئالدىدا يا ئوز جايلىرىدا قېلىپ، نۇرغۇن ئەمگەك بىلەن بەرپا قىلىنغان ۋە ئەمدى شۇنداق ئاسان، ئورۇنسزلا ۋەيران قىلىنغان هەممە نەرسىنى بار ئامال بىلەن قايتا قۇرۇش هەمدە هەر ۋاقىت بۇ ۋەيرانچىلىقلارنىڭ تەكرارلىنىشىنى كۆتۈپ تۇرۇشنى، يا بولمىسا دىنىدىن يوز ئورۇپ، رۇسلاردىن يىرگىنىش ۋە ئۇلارنى يامان كورۇش تۇيغۇسىدىن كېچىپ، ئۇلارغا تىز پۈكۈشنى تاللىۋىلىش ئىشى تۇراتتى.

قېرىلار نامازدىن كېيىن، شاملىغا ئەلچى ئەۋەتىشنى هەم دەرهال ۋەيرانچىلىقلارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تۈتۈش قىلىشنى قارار قىلدى.

18

هۇجۇمنىڭ 3-كۈنى بۈتىلهر كەچرەك تۇردى، ئۇ پېتروۋ بىلەن بىللە ناشتا قىلىشتىن ئىلگىرى ئۇ ياق-بۇ ياقنى ئارىلاپ، هاۋا يېيىش ئۈچۈن ئارقا ئىشىكىتىن كوچىغا چىقتى، تاغ كەيـ

ئىدىن كوتىرىلگەن كۇننىڭ كوچىنىڭ ئوڭ قانىتىدىكى ئاقارتىلغان تاملارغا چۈشكەن شولىسى كوزنى قاماشتۇراتتى، ئەمما سول تەرەپكە، ئورمان بىلەن قاپلانغان قاتمۇ-قات ئىگىز قارا تاغلار، تاغ ئېغىزىدىن كورۇنۇپ تۇرغان ئاپپاق چوققىلارغا قاراش بولسا كىشىگە هوزۇر بېغىشلايتتى.

بۇتلىرى مۇشۇ تاغلارغا قاراپ، ئۇيكىسىنى توشقۇزۇپ نەپەس ئېلىپ، ئىنتايىن خوش بولۇپ كەتتى، ئۇ مۇشۇنداق گۈزەل دۇنيادا ياشاۋاتقىنىغا خوشال ئىدى. تۇنۇگۈنكى ئۇرۇشتا هۇجۇمغا ئوتكەن ۋاقتىدا، بولۇپمۇ ئۇرۇش جىددىلەشكەن چېكىنىش پەيتىدە قالتىس ئىش قىلغانلىغىغا ئاز-تولا خوشال ئىدى؛ ئۇ هەربى يۇرۇشتىن قايتىپ كەلگەندە، ماشا ياكى ماريە پېترووۋنا-نىڭ يەنى پېترووۋنىڭ جۇپتىنىڭ ئوزلىرىنى ئوبدان مېهمان قىلغانلىغىنى، هەممەيلەنگە بولەكچىلا ئوچۇق كوڭۈل ۋە ئىللىق مۇئامىلە قىلغانلىغىنى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوزىگە يېقىملىق تۇيۇلغانلىغىنى ئەسلىگەنلىگىدىنمۇ خوشال ئىدى. ماريە پېترووۋنانىڭ سۆمبۈل چاچلىرى، كەڭ يەلكىسى، كوتىرىلىپ تۇرغان كوكسى، ئىللىق كۈلۈمسىرەپ تۇرغان سەپكۈنلۈك يۈزى قاۋۇل بويىتاق يىگىت بۇتلىرىنى ئىختىيارسىز ئوزىگە جەلپ قىلاتتى، ئۇ هەتتا ئوزىگە ماريە دىمىتروۋنانىڭ كوڭلى چۈشۈپ قالغاندەك سېزەتتى. لېكىن ئۇ بۇنى ئاقكوكۈل يېقىن دوستى ئالدىدا يۇزسىزلىك قىلغانلىق دەپ بىلەتتى، شۇڭا ماريە دىمىتروۋنا بىلەن ئادەتتىكىدەك، ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئوتەتتى، ئۇ بۇنداق قىلغىنى ئۈچۈن

تولىمۇ خوشال ئىدى. ھازىر ئۇ مۇشۇ ئىشلارنى ئويلايتتى.

قايناقتىندۇ بىرنەچچە ئاتلىق چېپىپ كېلىۋاتقانىدەك، توپا يولدا كېلىۋاتقان ئات تۇياقلىرىنىڭ دۈپۈرلىشى ئۇنىڭ خىيالىنى بولۇۋەتتى. ئۇ بېشىنى كوتىرىپ، يولنىڭ ئۇ بېشىدىن بىر توپ ئاتلىقنىڭ چېپىپ كېلىۋاتقانلىغىنى كوردى. يىگىرمىچە ئاتلىق كازاكنىڭ ئالدىدا ئىككى ئاتلىق ئادەم كېلىۋاتاتتى. بۇنىڭ بىرسى ئاق چېركەسكە، پاپاخ كىيگەن سەللىلىك كىشى؛ يەنە بىرى روسىيگە خىزمەت قىلىۋاتقان كوك چاپان كىيگەن قارا-مۇتۇق، قۇش بۇرۇن ئەپتىسەر بولۇپ، كىيىمى ۋە قوراللىرىدا نۇرغۇنلىغان كۆمۈش بىزەكلەر يالتىراپ تۇراتتى. ھىلىقى سەل-لىلىك ئادەم تۇمۇغا باش، تۇخۇم كوزلۇك جەرەن ئايغىر، ھىلىقى ئەپتىسەر غاز بويۇن قارا باق① مىنگەن ئىدى. ئات خۇمار بۇتلىپ بىر قاراش بىلەنلا بىرىنچى ئاتنىڭ قاۋۇل ئات ئىكەنلىگىنى تونۇپ، بۇ كىشىلەرنىڭ كىملىگىنى بىلىش ئۈچۈن ئۇلارنى توختاتتى. ھىلىقى ئەپتىسەر بۇتلىرىغا گەپ قىلدى:

ــ ھەربى ئەمەلدارنىڭ ئويى مۇشۇمۇ؟ ــ ئۇ قامچىسى بىلەن ھىلىقى ئوينى كورسىتىپ تۇرۇپ سوردى، ئۇنىڭ بۇزۇپ سوز-لىشى ۋە تەلەپپۇزىدىن رۇس ئەمەسلىگى چىقىپ تۇراتتى.

ــ ھەئە مۇشۇ، ــ دىدى بۇتلىر ۋە:

ــ بۇ كىم بولىدۇ؟ ــ دەپ سورىدى ئەپتىسەرنىڭ ئالدىغا

---

① قارا باق ــ كاپكاز تاغلىرىنىڭ دائىلىق ئېتى.

كېلىپ كوزى بىلەن سەللىلىك كىشىنى ئىشارەت قىلىپ.

ــ بۇ كىشى هاجى مۇرات. ئۇ بۇ يەرگە هەربىي ئەمەلدار- لىككىدە قونۇشقا كەلدى، ــ دېدى ئەپىتىسەر.

بۇتلىرى هاجى مۇراتنى، ئۇنىڭ رۇسلارغا ئەل بولغانلىقىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى بۇ كىچىك قورغاندا ئۇچرىتىشنى ئويلاپمۇ باقمىغان ئىدى.

هاجى مۇرات ئۇنىڭغا مۇلايىمغىنا قاراپ تۇراتتى.

ــ ئەسسالام، خوش كەپسىز، ــ ئۇ يېڭىلا ئۇگىنىۋالغان تاتارچە سالامنى ئېيتتى.

ــ ساق بول، ــ دەپ هاجى مۇرات بېشىنى لىڭشىتىپ جاۋاپ بەردى. ئۇ ئېتىنى دىۋىتىپ بۇتلىرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىككى بارمىغىنا قامچا ئىلىقلىق قولىنى ئۇزاتتى.

ــ ئەمەلدارمۇ؟ ــ دېدى ئۇ.

ــ ياق، ئەمەلدار مەيەردە، مەن ئۇنى قىچقىراي، ــ بۇتلىرى ئەپىتىسەرگە شۇنداق دېگەچ پەلەمپەيگە چىقىپ ئىشكىنى ئىتتىردى.

بىراق، ماريە سارايىنىڭ سىرلىق دەرۋازىسى دەپ ئاتايدىغان بۇ ئىشىك ئېتىكلىك ئىدى. بۇتلىرى ئىشكىنى قېقىۋىدى، جاۋاپ چىقمىدى. ئۇ ئايلىنىپ ئارقا ئىشىكىگە باردى. ئۇ ئۇزۇنىڭ خىزمەتچىسىنى توۋلاپمۇ جاۋاپ ئالالمىدى، ئىككى خىزمەتچىنىڭ بىرسىنىمۇ تاپالمايى، ئاشخانىغا كىردى، بېشىغا ياغلىق چېگىۋالغان، يۈزلىرى قىزىرىپ كەتكەن، يېڭىنى ئاپپاق بىلەكلىرىگە

تۇرۇۋالغان ماريه دىمترووۋنا ئوزىنىڭ بىلەكلىرىدەك ئاپپاق ۋە پىشقان خېمىرنى ئۇزۇپ زۇۋۇلا قىلىپ، سامبۇسىغا تەييارلىق قىلىۋاتاتتى.

ــ خىزمەتچىلەر نەگە كەتتى، ــ دىدى بۇتلىپر.

ــ ھاراق ئىچكىلى كەتتى، ــ دىدى ماريه دىمترووۋنا، ــ نېمە قىلاتتىڭىز؟

ــ ئىشكىنى ئېچىش كېرەك ئىدى، ئىشىگىڭىزنىڭ ئالدىدا بىر توپ تاغلىقلار تۇرىدۇ، ھاجى مۇرات كەپتۇ.

ــ يوق گەپنى قىلماڭا، ــ دىدى ماريه دىمترووۋنا كۈلۈمسىرەپ.

ــ چاقچاق قىلىۋاتمايمەن، راست گەپ. ئۇلار ئىشكىتە تۇرىدۇ.

ــ راست گەپ قىلىۋاتامسىز؟ ــ دىدى ماريه دىمترووۋنا.

ــ سىزگە يالغان ئېيتىشمىنىڭ نېمە ھاجىتى؟ قاراپ بېقىڭ، ئۇلار ئىشىك ئالدىدا تۇرىدۇ.

ــ بۇ راستلا كۆتۈلمىگەن ئىشقۇ، ــ دىدى ماريه دىمترووۋنا يەڭلىرىنى چۈشۈرۈپ، يوغان ئورۇلگەن چېچىدىكى چاچ-سىنى سىلاپ تۇرۇپ، ــ ئۇنداق بولسا مەن كىرىپ، ئىۋان ماتۋېيېۋىچنى ئويغىتاي.

ــ ياق، مەن كىرەي، بوندارېنكو، سەن بېرىپ ئىشكىنى ئاچ، ــ دىدى بۇتلىپر.

ــ مەيلى، ــ دىدى ماريه دىمترووۋنا ۋە يەنە ئوز ئىشىغا

كىرىشىپ كەتتى.

ئۇلار ماتۇبىيەۋىچ ھاجى مۇراتنىڭ بۇ يەرگە كەلگەنلىگىنى ئۇقۇپ، ئازراقمۇ ئەجەپلەنمىدى، چۈنكى ئۇ ھاجى مۇراتنىڭ گروزنايا‌غا كەلگەنلىگىنى ئاللىقاچانلا ئاڭلىغان ئىدى. ئۇ قوپۇپ كارۋىتىدا ئولتۇرۇپ، بىر تال تاماكا ئوراپ تۇتاشتۇرۇپ، قاتتىق يوتەلدى ۋە "بۇ شەيتان"نى بۇ يەرگە ئەۋەتكەن باشلىقلارغا غوڭشۇپ، كىيىنىشكە باشلىدى. كىيىنىپ بولغاندىن كېيىن، خىزمەتچىنى دوختۇرغا بۇيرۇدى. دوختۇر دېگىنىچە چۈشىنىدىغان خىزمەتچى ۋوتكا ئېلىپ كەلدى.

ــ بىر ۋاقىتتا بىرنەچچە خىل ھاراق ئىچىشتىن يامىنى يوق، ــ دېدى ئۇ غودۇكشۇپ ھاراق ئىچكەچ بىر پارچە قارا بولكىنى يەۋېتىپ، ــ ئاخشام ئارىلاش ھاراق ئىچۋىدۇق، باشقا چىقتى. خوپ، ئىش پۈتتى.

ئۇ ئىشنى تۈگىتىپ، مېھمانخانىغا كىردى. بۇتلېر ھاجى مۇرات بىلەن ئۇنىڭغا ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئەپىتسەرنى باشلاپ، بۇ يەرگە كىرىپ بولغان ئىدى.

ھاجى مۇراتنى ئۇزىتىپ كەلگەن ئەپىتسەر سول تەرەپ قوشۇن باشلىغىنىڭ بۇيرۇغىنى ئۇلار ماتۇبىيەۋىچقا تاپشۇردى، بۇيرۇقتا ھاجى مۇراتنى كۈتۈۋېلىپ، ئۇنىڭ ئايغاقچىلار ئارقىلىق تاغلىقلار بىلەن ئالاقلىشىشىغا يول قويۇش، لېكىن كازاكلارنىڭ بىللە بولۇشى كېرەكلىگى، ئۇنى قورغاندىن چىقارماسلىق كورىستىلگەن ئىدى.

ئۇيان ماتۇبىيۇچ ئالاقىنى ئوقۇۋېتىپ، هاجى مۇراتقا تىكىلىپ قاردى، ئاندىن يەنە ئالاقىغا ئىگىشىتى. ئۇ كوزىنى ئالاقىدىن بىرنەچچە قېتىم هاجى مۇراتقا يوتكەپ، ئاخىردا هاجى مۇراتقا قادىلىپ تۇرۇپ دىدى:

ــ ياخشى، بەك ياخشى. ئۇنى ئورۇنلاشتۇرايلى. ئۇنىڭغا ئېيت، ماڭا بېرىلگەن بۇيرۇقتا ئۇ سىرتقا چىقمىسۇن دېيىلگەن. بۇيرۇقنى ئورۇنلاش پەرز. بىز ئۇنى، بۇتلىر، بىز ئۇنى ئىشخانىغا ئورۇنلاشتۇرساق دەيمەن، سېنىڭچە قانداق؟

بۇتلىر جاۋاپ بەرگىچە، ئاشخانىدىن چىقىپ ئىشكىنىڭ يېنىدا تۇرغان ماربىيە دىمىتروۋنا ئۇيان ماتۇبىيۇچقا دىدى:

ــ نىمىشقا ئىشخانىغا ئورۇنلاشتۇرسىلەر؟ مەشەگە ئورۇنلاشتۇرۇڭلار، مېهمانخانا بىلەن ئامبارنى ئۇلارغا بېرەيلى. كوز ئالدىمىزدىراق تۇرسۇن. ــ ئۇ شۇنداق دەپ هاجى مۇراتقا قاردى، بىراق كوزى ئۇنىڭ بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، دەرهال كوزىنى يوتكىدى.

ــ شۇنداق بولسۇن، مېنىڭچە، ماربىيە دىمىتروۋنانىڭ دېگىنى توغرا، ــ دىدى بۇتلىر.

ــ ماڭ، چىق، بۇ خوتۇن خەقىنىڭ ئىشى ئەمەس، ــ دىدى ئۇيان ماتۇبىيۇچ قوشۇمسىنى تۇرۇپ.

بۇلار سوزلىشۇاتقاندا هاجى مۇرات قولىنى خەنجىرىنىڭ دەستىسىگە قويۇپ، مەنىستىمگەندەك قىياپەت بىلەن كۇلۇمسىرەپ ئولتۇردى. ئۇ قەيەر بولسا بولۇۋېرىدىغانلىغىنى ئېيتتى. ئۇنىڭغا

زورۇرى قوماندان ئۇنىڭغا يول قويغان بىر ئىش يەنى تاغلىقلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئىدى، شۇڭا ئۇ ئۇلار بىلەن كورۇشۇشكە رۇخسەت قىلىشنى ئۇمىت قىلاتتى. ئۇنان ماتۇبيېۋىچ بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مېھمانلارغا غىزا ۋە ئوي راسلىنىۋاتقان چاغدا، ئۇ بۇتلىرىنى ئۇلار بىلەن بىر دەم بىللە بولۇشقا قالدۇرۇپ، ئوزى كېرەكلىك ئالاقىلەرنى يېزىش ۋە بۇيرۇق چۇشۇرۇش ئۇچۇن ئىشخانىسىغا كەتتى.

ھاجى مۇراتنىڭ بۇ يېڭى تونۇشلارغا بولغان مۇئامىلىسى شۇ ھامان ناھايىتى ئېنىق بولدى. ھاجى مۇرات ئۇنان ماتۇبيېۋىچ بىلەن تۇنجى قېتىم كورۇشكەندە، يىرگىنىش ۋە مەنسىتمەسلىك تۇيغۇسىدا بولدى، كېيىنمۇ ئۇنىڭغا ئوزىنى چوڭ تۇتۇپ مۇئا- مىلە قىلدى. غىزا ئېتىپ ئېلىپ كەلگەن ماريىە دىمىتروۋنا ھاجى مۇراتقا بەكمۇ يېقىپ قالدى، ماريىە دىمىتروۋنانىڭ تۇز كوڭۇل- لۇگى، يات مىللەتكە خاس گۇزەللىگى، ئوزىگە نىسبەتەن ياخشى كوڭۇلدە بولغانلىغى ئۇنىڭغا يېقىپ قالدى ۋە بۇ ئايالنىڭ ياخشى كوڭلى ئىختىيارسىز ھالدا ئۇنىڭغا تەسىر قىلدى.ئۇ ماريىە دىمىتروۋناغا قارىماسقا، گەپ قىلماسقا تىرىشسىمۇ، كوزلىرى ئىختىيارسىز ئۇنىڭغا چۇشۇپ، ھەركىتىنى كۇزىتەتتى.

ھاجى مۇرات تۇنجى قېتىم كورۇشۇشتىلا بۇتلىرى بىلەن چىقە- شىپ قالدى، ئۇنىڭ بىلەن خوش خوي، كەڭىتاشا پاراڭلىشىپ، ئۇنىڭ تۇرمۇشىنى سوردى ۋە ئۇنىڭغا ئوزىنىڭ تۇرمۇشى توغ- رىلىق سوزلەپ بەردى، ئۇنىڭغا ئائىلىسىنىڭ ئەھۋالى توغرىلىق

ئايغاقچىلار ئېلىپ كەلگەن خەۋەرنى ئېيتىپ بەردى، ھەتتا قانداق قىلىش توغرىسىدا ئۇنىڭ بىلەن مەسلىھەتلەشتى.

ئايغاقچىلارنىڭ ئۇنىڭغا ئېلىپ كەلگەن خەۋەرلىرى ياخشى ئەمەس ئىدى. ئۇ قورغاندا تۇرغان توت كۈن ئىچىدە ئايغاقچىلار ئىككى قېتىم كەلگەن بولسىمۇ، ئىككىلا قېتىمدا شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلدى.

19

ھاجى مۇرات رۇسلارغا ئەل بولۇپ ئۆزۈن ئوتمەي، ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋەدىنو يېزىسىغا ئېلىپ كېلىنىپ، شامىلنىڭ بۇيرۇغىنى كۈتۈپ نەزەربەنت قىلىپ قويۇلغان ئىدى. ھاجى مۇراتنىڭ ئانىسى پاتىمە مومای، ئىككى خوتۇنى ۋە بۇ خوتۇنلاردىن بولغان بەش بالىسى يۈز بېشى ئىبراھىم رەشتنىڭ ئائىلىسىدە ساقلىناتتى، ھاجى مۇراتنىڭ ئون سەككىز ياشلىق چوڭ ئوغلى يۈسۈپ ئىككى مېتىرچە چوڭقۇرلۇقتىكى بىر زىندانىدا قاماقتا ئىدى، بۇ يەردە ئۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئۈز بېشىغا كېلىدىغان كەلگۈلۈكنى كۈتۈپ تۇرغان توت گۇناكار بار ئىدى.

شامىل رۇسلارغا قارشى ئەسكەر تارتىپ سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، تېخى ئۇلار توغرىلىق قارار چىقىرىلمىغان

ئىدى.

1852 ـ يىلىنىڭ 6 ـ يانۋار كۈنى شامىل رۇسلار بىلەن بىر قېتىم ئېلىشقاندىن كېيىن ۋېدېنو يېزىسىغا قايتىپ كەلدى، رۇسلارنىڭ ئېيتىشچە، شامىل بۇ قېتىمقى جەڭدە يېڭىلىپ، ۋېدېنوغا قېچىپ كەتكەن ئىدى؛ لېكىن ئۇنىڭ ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرىنىڭ دېيىشچە، ئۇلار پۈتۈنلەي غەلبە قىلىپ، رۇسلارنى سۇرۇپ توقاي قىلۇەتكەن ئىدى. بۇ جەڭدە ناھايىتى كەم ئۇچرايدىغان مۇنداق بىر ئىش يۈز بەردى: شامىل ئوزى مىلتىق ئېتىپ ۋە قىلىچىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، ئېتىنى رۇسلارغا قارىتىپ قويۇۋەتمەكچى بولدى، ئەمما يېنىدىكى مۇرتلىرى ئۇنى توسۇۋالدى. ئۇلارنىڭ ئىككىسى شامىلنىڭ يېنىدىلا ئولدى.

شامىل ئوزىنىڭ ئەترايىدا ئات ئويناتىپ، مىلتىق ۋە تاپانچىلار بىلەن ئېتىشىپ، "لائىلاھە ئىللەللاھۇ" دەپ توختىماي تەكبىر ئېيتىپ كېلىۋاتقان بىر توپ مۇرىدى بىلەن ئوز يېزىسىغا قايتىپ كەلگەندە چۇش ۋاقتى بولۇپ قالغان ئىدى.

ۋېدېنو يېزىسىنىڭ بارلىق خەلقى ئوز ھوكۇمرانىنى كوچا ۋە ئوگزىلەرگە چىقىپ، مىلتىق ۋە تاپانچا ئېتىپ، خوشاللىق بىلەن قارشى ئالدى. ئاق بوز ئەرەپ ئېتى مىڭگەن شامىل ئويىگە يېقىنلاشقانىدا، ئات ئويناقلاپ تىزگىنىنى سىرىدى. ئاتنىڭ ئىگەر ـ جابدۇقلىرى ئالتۇن ـ كۇمۇش بىلەن زىننەتلەنمىگەن بولۇپ، ئاددىلا يەنى ئوتتۇرىسىغا قىزىل يول چىقىرىلغان تاسما يۇگەن، قۇيما ئۇزەڭگە، ئىگەرنىڭ ئاستىدىن چىقىپ تۇرغان قىزىل

ئۇگەر كورپىسىدىنلا ئىبارەت ئىدى. ئىمام پەش، ياقا ۋە يەڭلەرىدىن قارا يۇڭلىرى كورۇنۇپ تۇرغان زىغىرىڭ سوكىنو جۇۋا كىيگەن، ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن بېلىنى قىلىچ ئاسىدىغان قارا كەمەر بىلەن چىڭ باغلىغان، بېشىدىكى ئۇستى ئىگىز قارا پاپاختا سەللە ئورىغان بولۇپ، سەللىنىڭ پەتلىسى مۇرىسىگە چۈشۈپ تۇراتتى؛ پۇتىغا پوپۇش كىيىپ، پاچاقلىرىنى لاتا بىلەن ئورىۋالغان ئىدى.

ئىمامنىڭ ئۇستۈبشىدا ھەچقانداق ھەيران قالغۇدەك ئالتۇن-كۈمۈچ بىزەك يوق ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ سۈمباتلىق بەستى، ئاددىغىنا كىيىملىرى، ئۈچۈرىسىدىكى قورال-ياراق ۋە كىيىم-كېچەكلىرى ئالتۇن-كۈمۈشتىن بىزەلگەن مۇرىتلىرى خەلقنىڭ كوڭلىدە پەيدا قىلىشنى ئويلىغان ۋە پەيدا قىلالايدىغان ئۇلۇغ تەسىراتنى پەيدا قىلاتتى. ئۇنىڭ قىزغۇچ كوتىمەك ساقاللىق ئاپپاق يۈزى، دائىم قىسلىپ تۇرىدىغان كوزلىرى تاشقا ئوخشاش ھەركەتسىز ئىدى. ئۇ يېزىدىن ئوتۇۋاتقانىدا مىڭلىغان كوزلەرنىڭ ئوزىگە تىكىلگەننىنى سەزسىمۇ، ئۇلارنىڭ بىرىگىمۇ كوز قىرىنى سالمىدى. ھاجى مۇراتنىڭ خوتۇن-بالىلىرىمۇ ئوزلىرى تۇرۇۋاتقان ئويدىكىلەر بىلەن ئىمامنى كورگىلى شىپاڭغا چىقتى. پەقەت ھاجى مۇراتنىڭ ئانىسى پاتىمە مومايلا چىقمىدى. ئۇ ئادەتتىكىدەك ئاپپاق چاچلىرىنى چۈۋۈپ، ئۇزۇن قوللىرى بىلەن ئورۇق تىزلىرىنى قۇچاقلاپ، ئوتلۇق قارا كوزلىرىنى چىمچىقلىتىپ، ئوچاقتىكى كويۇپ بولاي دەپ قالغان ئوتۇنىغا قاراپ، ئويدە يالغۇز ئولتۇراتتى. ئۇمۇ ئوغلىغا

ئوخشاش، شاملغا ئەزەلدىن ئوچ ئىدى، ھازىر ئۇنىڭغا بولغان ئوچمەنلىگى تېخىمۇ ئېشىپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن، ئۇنى كورۈشنى خالىمىدى.

شاملىنىڭ داغدۇغىلىق قارشى ئېلىنغانلىغىنى ھاجى مۇراتنىڭ ئوغلىمۇ كورمىدى. قاراڭغۇ ھەم زەي زىنداندا ىلتىق ۋە تەكبىر ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئۇ قاتتىق ئازاپلاندى، بۇنداق ئازاپنى ئەركىنلىگىدىن مەھرۇم قىلىنغان بولسىمۇ ھاياتىي كۆچكە تولغان ياشلارلا چۈشىنىدۇ. ئۇ سېسىق زىنداندا ئوزى بىلەن بىللە قامالغان شور پىشانە، ئۇستۇېشى كىر، قۇرۇق قاخشال بولۇپ قالغان، تەڭدىن تولىسى بىر بىرىنى دۇشمەن كورىدىغان كىشىلەرنى ھەمىشە كورۈپ تۇراتتى، ھازىر ئاشۇ يەردە ھاۋادىن نەپەس ئېلىپ، كۆن نۇرىدىن، ئەركىنلىكتىن بەھرىمەن بولۇپ، ئىمامنىڭ ئەتراپىدا شاش ئاتلىرىنى ئوينىتىپ، ملتىق ئېتىپ، "لائىلاھە ئىللەللاھۇ" دەپ تەكبىر ئېيتىپ يۇرگەن كىشىلەرگە ئۇنىڭ ئىچى قاينايتتى.

شامل يېزا بازىرىدىن ئوتۇپ، ئوزىنىڭ ئوردىسىغا كىرىدىغان ھويلىغا كىردى. قوراللىق ئىككى لىزگىن ئوچۇق تۇرغان بىرىنچى دەرۋازا ئالدىدا شاملىنى كۆتۈۋالدى. ھويلا ئادەم بىلەن تولغان ئىدى. بۇلارنىڭ ئارىسدا ئىش بىلەن يىراقتىن كەلگەنلەر، تەلەپكارلار، قىلمىشى ئۈچۈن ھوكۇم قىلىشقا شامل چاقىرتىپ كەلگەنلەر بار ئىدى. شامل كىرىپ كەلگەندە، ھويلىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئورنىدىن تۇرۇپ، قول باغلاپ

تازىم قىلدى. بەزىلىرى شامىل ئالدىنقى دەرۋازىدىن كىرىپ كېينكى دەرۋازىغا بارغىچە تىزلىنىپ تۇردى. شامىل بۇلارنىڭ ئارىسىدا ئوزى يامان كوردىغان ۋە غەمخورلۇق قىلىشنى تەلەپ قىلىپ زىرىكىتۈرۈۋەتكەن بىرمۇنچە كىشىلەرنىڭ بارلىغىنى بىلسىمۇ، تەرىنى بۇزماستىن ئۇلارنىڭ ئالدىدىن ئوتۇپ كەتتى ۋە ئىچكىرىكى هويلىنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرىپلا سول تەرەپتىكى ئوز بىناسىنىڭ پىشايۋىنى ئالدىدا ئاتتىن چۈشتى.

بۇ قېتىمقى يۈرۈش جىددى بولدى، ئۇنى جىسمانى جەھەتتىكى جىددىلىك دىگەندىن كورە، روهىي جەھەتتىكى جىددىلىك دىگەن تۇزۇك ئىدى، چۈنكى شامىل ئاغزىدا غەلىبە قىلىدۇق دىسىمۇ، ئەمىلىيەتتە بۇ قېتىم مەغلۇپ بولغانلىغىنى بىلەتتى، نۇرغۇنلىغان چېچىنلەرنىڭ ئوي-ماكانلىرىنىڭ كويدۇرۇپ تاشلىنىشى، ۋەيران قىلىنىشى تۇراقسىز، يېنىك تەبەتلىك چېچىنلەرنى ئىككىلەندۇرۇپ قويدى، ئۇلارنىڭ رۇسلارغا يېقىن بەزى جايدىكلىرى ئۇلارغا ئوتۇپ كېتىشكە تەمشىلۇاتاتتى. بۇ ئىشلار كىشىنى ئويغا سالاتتى، شۇڭا بۇنىڭغا چارە قوللىنىش كېرەك ئىدى، لېكىن شامىلنىڭ شۇ تاپتا هىچ ئىش قىلغۇسى ۋە هىچنىمىنى ئويلىغۇسى كەلمەيتتى. ئۇ هازىر بىرلا ئىشنى ئويلايتتى: ئۇ بولسىمۇ ئەڭ ئامراق خوتۇنى—قارا كوزلۇك، ئايىغى تېتىك، ئون سەككىز ياشلىق ئامنە بىلەن ئائىلىنىڭ پەيزىنى سۈرۈپ ئارام ئېلىش ۋە پۇخادىن چىقىش ئىدى.

ئامنە بۇ هويلىدىكى خوتۇن-قىزلارنىڭ ئويى بىلەن ئەر-

لەرنىڭ ئويى ئايرۇپتىلگەن قاشانىڭ كەيىندە (شامل ئاتىتىن چۇشكەندە ئامىنە ۋە باشقا خوتۇنلىرىنىڭ تامىنىڭ يوچۇغىدىن ئوزىگە قاراپ تۇرغانلىغىغا ئىشىنەتتى) بولغاچقا، ئامىنەنى كورۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ قېشىغا بېرىشلا ئەمەس، ماموق ياستۇقتا ئارامخۇدا بېشىنى قويۇپ ھاردۇغىنى چىقىرىشمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۇنكى ئۇزىنىڭ ئانچە مەيلى بولمىسمۇ، ئۇ دىنىي يولباشچى بولغانلىغى ئۇچۇن ئاۋال پېشىن ئوقۇشى كېرەك ئىدى. بۇنى بىجا كەلتۇرمىسە بولمايتتى، بەلكى بۇ ئۇنىڭغا پەرز ئىدى. شۇڭا ئۇ تاھارەت ئېلىپ ناماز ئوقۇدى، ناماز ئوقۇپ بولۇپ، ئوزىنى ساقلاپ تۇرغانلارنى قىچقاردى.

بىرىنچى بولۇپ، ئۇنىڭ قېيناتىسى ۋە ئۇستازى ــ ئىگىز بويلۇق، قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن، چاچ ـ ساقالىلىرى ئاپپاق ئاقارغان، قىزىل يۇزلۇك جامالىدىن بوۋاي كىرىپ دۇئا قىلدى، ئاندىن شاملدىن ئۇرۇشنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى ۋە ئۇ ئۇرۇش ـ تىكى چاغىدا تاغدا يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنى سوزلەپ بېرىشكە باشلىدى.

ئادەم ئولتۇرۇپ قىساس ئېلىش، مال ـ ۋارانلارنى ئوغرىلاش، تاماكا چېكىش، ھاراق ئىچىشكە ئوخشاش شەرىەتكە خىلاپ ھەر خىل ۋەقەلەردىن تاشقىرى، جامالىدىن يەنە ھاجى مۇراتـ نىڭ ئائىلىسىنى رۇسلار تەرەپكە ئېلىپ كېتىش ئۇچۇن ئادەم ئەۋەتكەنلىگىنى، ئەمما بۇ ئىش سېزىلىپ قېلىپ، ھازىر ئۇنىڭ ئائىلىسى ۋىدىنوغا كوچۇرۇپ كېلىنىپ نەزەربەنت قىلىپ

قويۇلغانلىغىنى، ئەمدى ئىمامنىڭ ئەمرىگە قاراشلىق بولۇپ قالغانلىغىنى بايان قىلىپ ئوتتى. ياندىكى مېھمانخانىغا بۇ ئىشلارنى تەكشۈرۈشكە ھازىرلانغان بىرمۇنچە ئاقساقاللار يىغىلغان ئىدى. ئۇلار ئۇچ كۈندىن بۇيان شاملنى كۆتۈپ تۇرۇشقان بولغاچقا، جامالدىن شاملغا ئۇلارنى بۇگۈن ئىشنى تۈگەتكەندىن كېيىن قايتۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەت بەردى.

شامل ئوزىنىڭ خوشى يوق چوڭ خوتۇنى — قۇش بۇرۇن، قارا چاچ، تەلەتى سورۇن زاھىدە ئېلىپ كەلگەن چۇشلۇك تاماقنى يەپ بولۇپ، مېھمانخانىغا چىقىپ كەتتى.

ئۇنىڭ كېچىشمىسىدىكى بەزىلىرى سەللىلىك، بەزىلىرى سەللىسىز، بەزىلىرى پاپاخ، يېڭى پەشمەت ۋە چېركەسكە كىيگەن، بەزىلىرى بەلۋاغلىرىغا خەنجەر ئاسقان، ئاق، چار ۋە قىزىل ساقال ئالتە بوۋاي شاملنى ئورنىدىن تۇرۇپ قارشى ئالدى. شاملنىڭ بويى ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭكىدىن ئىگىز ئىدى. ئۇلار مۇشاملغا ئوخشاش، كوزلىرىنى يۇمۇپ دۇئاغا قوللىرىنى كوتىرىشتى، ئاندىن يۈز-كوز، ساقال-بۇرۇتلىرىنى سلاپ، دۇئانى تۈگىتىپ ئولتۇرۇشتى. شامل ئوتتۇرىدىكى قېلىن كورپىدە ئولتۇردى، شۇنىڭدىن كېيىن، بولۇپ ئوتكەن ۋەقەلەر توغرىسىدا مۇھاكىمە باشلاندى.

گۇناكارلارغا شەرىەت بويىچە ھوكۇم چىقىرىلدى: ئوغرىلىق قىلغان ئىككى كىشىنىڭ بىر قولىنى كېسىش، ئادەم ئولتۈرگەن بىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىش ھوكۇم قىلىندى، ئۇچ كىشىنىڭ گۇناھى

كېچىرىم قىلىندى. ئاندىن كېيىن ئاساسىي ئىشقا يەنى چېچىنىڭ رۇسلار تەرەپكە ئوتۇپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش چارىلىرى ئۇستىگە كوچىتى. ئوتۇپ كېتىشكە قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، جامالىدىن توۋەندىكى مۇراجىەت نامىنى تۇزگەن ئىدى:

"قۇدرەتلىك ئاللا سىلەرنى خېيىم-خەتەر ۋە بالا-قازادىن ساقلىغاي. ئاڭلىسام، رۇسلار سىلەرنى ئازدۇرۇپ، ئۇزلىرىگە ئەل بولۇشقا ئۇندەۋېتىپتۇ. ئۇلارغا ئىشەنمەڭلار، ئۇلار غا ئەل بولماڭلار، سەۋرى-تاقەت قىلىڭلار. بۇنىڭ نەتىجىسىنى بۇ دۇنيادا كورمىسەڭلار ئۇ دۇنيادا كورىسىلەر. بىر چاغلاردا قورالىڭلار رۇسلارنىڭ قولىغا چۇشۇپ كەتكەندە، قانداق كۇنلەرگە قالغىنىڭلارنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلار. ئۇ چاغلاردا— 1840 -يىلى سىلەرگە مەن ئەمەس، ئاللا ئىگەم ئۇزى مەدەت بەرمىگەن بولسا، سىلەر ئاللىقاچان ئەسكەر بولۇپ، قىلىچ ئۇرنىغا قولۇڭلارغا نەيزە ئالغان بولاتتىڭلار، خوتۇن-قىزلىرىڭلار ئېشتانسىز قېلىپ، ئار-نومۇسقا قالغان بولار ئىدى. ئوتكەن ئىشلارنى ئىبرەت قىلىپ، كېيىنلىگىڭلارنى ئويلاڭلار. كاپىر بولۇپ ياشىغاندىن رۇسلار بىلەن دۇشمەنلىشىپ ئولگەن ياخشى. تاقەت قىلىڭلار، مەن قۇرئان شېرىپ ۋە قىلىچ بىلەن سىلەرنىڭ يېنىڭلارغا بارىمەن ۋە سىلەرنى رۇسلارغا قارشى جەڭگە باشلاپ بارىمەن. مەن ھازىر قاتتىق ئەمىر قىلىمەنكى، سىلەر رۇسلار تەرەپكە ئوتۇش كويىدا بولماڭلار

ۋە بۇنداق خىيالدىمۇ بولماڭلار."

شامل بۇ مۇراجەت نامىنى ماقۇل كورۈپ ئىمزا قويۇپ، ئۇنى جايلارغا تارقتىشنى قارار قىلدى.

بۇ ئىشلاردىن كېيىن ھاجى مۇراتنىڭ ئىشى مۇھاكىمە قىلىندى. بۇ ئىش شامل ئۇچۇن ناھايىتى مۇھىم ئىدى. گەرچە ئۇ ئىقرار قىلىشنى خالىمىسىمۇ، لېكىن ھاجى مۇرات بولغىندا، ئۇ ئۇزىنىڭ چاقىرىلغى، يۈرەكلىكىگى ۋە باتۇرلۇغى بىلەن چېچىنىلەرنى ھازىرقى ئەھۋالغا قويمايدىغانلىغىنى بىلەتتى. ھاجى مۇراتقا ناماقۇل بولۇپ، ئۇنىڭدىن يەنە پايدىلانسا، ئەلۋەتتە ياخشى بولاتتى؛ بۇنداق قىلىش مۇمكىن بولمىغاندىمۇ، ھاجى مۇراتنىڭ رۇسلارغا ياردەم قىلىشىغا يول قويغىلى بولمايتتى. شۇڭا، قانداقلا بولمىسۇن، ئۇنى چاقىرتىپ ئەكىلىپ، ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش كېرەك ئىدى. بۇنىڭ چارىسى يا ئۇنى شۇ يەردىلا ئولتۇرۇش ئۇچۇن تىنلىسقا يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىش، يا بولمىسا بۇ يەرگە ئېلىپ كېلىپ ئولتۇرۇش ئىدى. بۇ مەقسەتكە يېتىشىنىڭ ۋاستىسى بولسا ئۇنىڭ ئائىلىسى، بولۇپمۇ ئوغلى ئىدى، شامل ھاجى مۇراتنىڭ ئوغلىغا ئىنتايىن ئامراقلىغىنى بىلەتتى. شۇڭا بۇ ئىشنى ئوغلى ئارقىلىق قىلىش كېرەك ئىدى.

ئاقساقاللار بۇ توغرىلىق كېڭەشكەندە، شامل كوزلىرىنى يۇمۇپ، ئويغا چومدى.

كېڭەشتىكىلەر شۇ تاپتا ئۇ پەيغەمبەرنىڭ قانداق قىلىش كېرەكلىگىنى ئېيتىۋاتقانلىغىنى ئاڭلاۋاتىدۇ، دەپ بىلەتتى. بەش

مىنۇت داۋاملاشقان سۆرلۈك سۆكۈتتىن كېيىن شامىل كۆز نى ئاچتى، لېكىن ئۇنىڭ كۆزلىرى تېخىمۇ قىسىلىپ كەتكەن ئىدى، ئۇ:

ــ ھاجى مۇراتنىڭ ئوغلىنى ئېلىپ كېلىڭلار، ــ دېدى.

ــ ئۇ مەشھەدە، ــ دېدى جامالدىن.

دېگەندەك، ھاجى مۇراتنىڭ ئورۇقلاپ، رەڭگى-روھى ساغىرىپ كەتكەن، جۇل-جۇل كىيىملىرىدىن قانداقتۇ بىر بەدبوي كېلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن قەددى-قامىتى ۋە چىرايى ھىلىمۇ زوقلانغۇدەك تۇرغان، مومىسى پاتىمەنىڭكىگە ئوخشاي-دىغان قارا كۆزلىرىدىن ئوت چاقناپ تۇرغان ئوغلى يۈسۈپ ئوزىنىڭ چاقىرىلىشىنى كۈتۈپ، تاشقىرىقى ھويلىنىڭ دەرۋازىسى يېنىدا ئولتۇراتتى.

يۈسۈپ شامىلغا دادىسىغا ئوخشاش دۇشمەنلىك بىلەن قارىمايتتى. ئۇ ئوتكەن ئىشلارنى بىلمەيتتى، بىلسىمۇ ئوز بېشىدىن كەچۈرمىگەچكە، دادىسىنىڭ شامىلغا بۇنداق قاتتىق دۇشمەنلىك قىلىدىغانلىغىنى چۈشەنمەيتتى. ئۇنىڭ بىردىن-بىر ئارزۇسى ئوزىنىڭ بەگزادە بولۇپ خۇنزاختا ئوتكۈزگەن ئازادە، كوكۈللۈك تۇرمۇشىنى داۋاملاشتۇرۇش ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭغا شامىل بىلەن دۇشمەنلىشىپ يۇرۇش ئورۇنسىز ئىشتەك تۇيۇ-لاتتى. ئۇ دادىسىنىڭ ئەكسىچە، بەلكى دادىسىغا زىت ھالدا شامىلغا بولەكچىلا زوقلىنىپ، تاغلىقلارغا ئوخشاش، ئۇنىڭغا ئاجايىپ ھورمەت قىلاتتى. ھازىر ئۇ ئىمامغا ئالاھىدە ئېھتىرام ۋە ئەيمە-

نىش تۇيغۇسى بىلەن مېھمانخانىغا كىرىپ، ئىشىك تۈۋىدە توختىدى. ئۇنىڭ كوزلىرى شاملىنىڭ كۆچلۈك، يۇمۇق كوزلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ئۇ بىرئاز تۇرۇپ قېلىپ، ئاندىن شاملىنىڭ ئالدىغا باردى-دە، ئۇنىڭ ئۇزۇن بارماقلىق يوغان قوللىرىنى سويدى.

— سەن ھاجى مۇراتنىڭ ئوغلى بولامسەن؟

— خوش، ئىمام.

— سەن ئۇنىڭ نىمە قىلغىنىنى بىلەمسەن؟

— بىلىمەن، ئىمام، بۇنىڭغا قاتتىق ئېچىنىمەن.

— سەن خەت يازالامسەن؟

— مەن موللا بولماقچى ئىدىم.

— ئۇنداق بولسا، داداڭغا خەت ياز، ئەگەر ئۇ ھېيتقىچە قايتىپ كەلسە، مەن ئۇنىڭ گۇناھىدىن ئوتىمەن، ھەممە ئىش بۇرۇنقىدەك بولىدۇ. ئەگەر ئاڭغىچە كەلمەي رۇسلارنىڭ قېشىدا تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، — شامل قەھرى بىلەن قوشۇمسىنى تۇردى، — ئۇ چاغدا، مەن سېنىڭ مومامنى، ئاپاڭنى يېزىلارغا قوللۇقتا تۇتۇپ بېرىمەن، سېنىڭ كاللاڭنى ئالىمەن.

يۇسۇپنىڭ چىرايىدا قىلچىمۇ ئوزگىرىش بولمىدى، ئۇ شاملىنىڭ سوزىنى ئۇققانلىغىنى بىلدۇرۇپ بېشىنى ئەگدى.

— خەتنى شۇنداق دەپ يېزىپ، مېنىڭ ئەلچىمگە تاپشۇرغىن.

شامل خىيال سۈرۈپ يۇسۇپكە ئۇزاق قارىدى ۋە مۇنداق

دېدى:

ــ سەن ئۇنىڭغا ئېيت، ساڭا رەھىم كەلدى، سېنىمۇ ئولتۇرمەيمەن. بولمىسا، باشقا ئاسلارغا قىلغىنىمغا ئوخشاش، كوزلىرىڭنى ئويۇۋالىمەن. ماڭ.

يۈسۈپ شامىلنىڭ ئالدىدا ئوزىنى ئېغىر-بېسىق تۇتتى، لېكىن مېھمانخانىدىن ئېلىپ چىقىلغاندا، ئوزىنى ئېلىپ چىقىۋاتقان كىشىگە ئېتىلدى-دە، ئۇنىڭ غىلىپىدىن خەنجىرىنى سۇغۇرۇۋۇپ-لىپ، ئوزىنى ئولتۇرمەكچى بولدى، لېكىن كىشىلەر ئۇنىڭ ئىككى قولىدىن تۇتۇپ باغلاپ، يەنە زىندانغا ئاپىرىپ تاشلىدى.

شۇ ئاخشىمى نامازشامدىن كېيىن، شامىل ئاق چاپىنىنى كىيىپ قاشادىن ئوتۇپ، خوتۇنلىرى تۇرىدىغان ھويلىغا كىرىپ، ئامىنەنىڭ ھوجرىسىغا باردى. ئويدە ئامىنە يوق بولۇپ، ئۇ ئۇنىڭ چوڭ خوتۇنلىرىنىڭ قېشىغا كەتكەن ئىدى. شامىل كىشىگە كورۈنمەسكە تىرىشىپ، ئويگە كىرىپ ئوڭى كۆتتى. ئامىنە شامىلنىڭ يىپەك رەختلەرنى ئوزىگە بەرمەي، زاھىدەگە بەرگەنلىگى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن خاپا ئىدى. ئۇ شامىلنىڭ ئۇنى ئىزلەپ ئۇنىڭ ھوجرىسىدىن چىقىپ، يەنە كىرىپ كەتكەنلىگىنى كورگەن بولسىمۇ، قەستەن ئويگە بارمىدى. ئامىنە زاھىدەنىڭ ئىشىگىدە بىر ھازا ئوره تۇرۇپ، بىر دەم ھوجرىغا كىرىپ، بىر دەم چىقىپ ئوزىنى ئىزلەپ يۈرگەن شامىلغا ئاستا كۆلۈپ قاراپ تۇراتتى. شامىل ئامىنەنى خېلى ئۇزاق ساقلاپ بېقىپ

ئۇز ئويىگە كىرگەندە. خوپتەنگە ئاز قالغان ئىدى.

20

هاجى مۇرات قورغاندا ئۇزان ماتۇبيبۇنچىنىڭ ئويىدە بىر ھەپتە تۇردى. ماريە دىمىتروۋنا چۇپۇرلۇق خەنەفى بىلەن ئۇرۇشۇپ قالغان (هاجى مۇرات خەنەفى بىلەن ئېلدارنى بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى) ۋە ئۇنى ئاشخانىدىن ئىتتىرىپ چىقىرۋەتكەن سەۋەبىتىن خەنەفى ئۇنى ئولتۇرۇۋېتىشكە تاس قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ هاجى مۇراتقا باشقىچە زوقلىنىش بىلەن قارايتتى، هورمەت قىلاتتى ۋە ھىسداشلىق قىلاتتى. ئۇ ھازىر تاماقنى ئۇزى توشۇماي، بۇ ئىشنى ئېلدارغا تاپشۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئېپىنى تاپسلا هاجى مۇراتنى يوقلاپ، ئۇنىڭغا ياخشى كورۇنۇشكە تىرىشاتتى. هاجى مۇراتنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى قۇتۇلدۇرۇش توغرىسىدىكى مەسلىھەتكە ئۇ ئاكتىپ قاتنىشاتتى، هاجى مۇراتنىڭ نەچچە خوتۇنى، نەچچە بالىسى بارلىغىنى، ئۇلار قانچە ياشتا ئىكەنلىگىنى بىلەتتى، ھەر قېتىم ئايىغاقچىلار كېلىپ كەتكەندىن كېيىن، مەسلىھەتنىڭ نەتىجىسىنى ئىنچىكىلەپ سورايتتى.

بۇ بىر ھەپتە ئىچىدە بۇتلېر هاجى مۇرات بىلەن پۇتۇنلەي دوست بولۇپ كەتتى. بەزىدە هاجى مۇرات بۇتلېرنىڭ ئويىگە

بارسا، بەزىدە بۇتلىر ئۇنىڭ ئويىگە ئىزلەپ كېلەتتى. ئۇلار بەزىدە تەرجىمان ئارقىلىق سوزلەشسە، بەزىدە ئوز ئۇسۇلى بويىچە، ئىشارەت ئارقىلىق، ئاساسەن كۆلۈمسىرەش ئارقىلىق سوزلىشەتتى. ھاجى مۇراتنىڭ بۇتلىرىنى ياقتۇرۇپ قالغانلىغى چىقىپ تۇراتتى. بۇنى ئېلدارنىڭ بۇتلىرغا قىلغان مۇئامىلىسىدىنمۇ كورگىلى بولاتتى. بۇتلىر ھاجى مۇراتنىڭ ئويىگە كىرگەندە، ئېلدار خوشاللغىدىن ئۇنى پاقىراپ تۇرغان چىشلىرىنى چىقىرىپ كۆلۈپ كۆتۈۋالاتتى ۋە دەرھال ئاستىغا كۆرپە سېلىپ، ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلاتتى، ئەگەر ئۇنىڭ يېنىدا قىلچى بولسا، دەرھال ئېلىپ ئېسىپ قويىاتتى.

بۇتلىر ھاجى مۇراتنىڭ قول بېرىشكەن قېرىندىشى خەنەفى بىلەنمۇ چىقىشىپ، ئاغىنە بولۇپ كەتتى. خەنەفى تاغلىقلارنىڭ نۇرغۇن ناخشىسىنى بىلەتتى ۋە ئۇنى تولىمۇ ئوبدان ئېيتاتتى. ھاجى مۇرات بۇتلىرنى خوش قىلىش ئۈچۈن، خەنەفىنى چاقىرىپ، ئۇنىڭغا ئوزى ئەڭ ياخشى كورىدىغان ناخشىنى ئېيتىقۇزۇپ بېرەتتى. خەنەفىنىڭ ئاۋازى ئىنتايىن جارانگلىق بولۇپ، ناخشىنى تولىمۇ ئوچۇق ۋە يېقىملىق ئېيتاتتى. ئۇنىڭ بىر ناخشىسىغا ھاجى مۇرات بەكمۇ ئامراق ئىدى، بۇ تەسىرلىك، مۇڭلۇق ناخشا بۇتلىرنى ھەيران قالدۇراتتى. بۇتلىر تەرجىمانغا بۇ ناخشىنىڭ سوزىنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ يېزىۋالدى.

بۇ ناخشا قانلىق ئىنتىقام ئىشلىرى يەنى خەنەفى بىلەن ھاجى مۇرات ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئوتكەن ۋەقە توغرىسىدىكى ناخشا

ئىدى.

بۇ ناخشىنىڭ سوزى مۇنداق ئىدى:

قۇرۇيدۇ قەۋرەمدىكى نەم تۆپراقلار،
ئۇنتۇغانسەن سەنمۇ مېنى جېنىم ئانا.
قەۋرەمگە ئۇنۇپ چىققان قويۇق ئوت ـ چوپ
سېنىڭ قايغۇ ـ ھەسرىتىڭنى كومەر دادا.
ئاچامنىڭ كوز ياشلىرى قۇرىغاندا،
كوڭلىدىن غەم ـ قايغۇلار بولار ئادا.
چوڭ ئاكا ئالماي تۇرۇپ ئەنتىمنى سەن،
يادىڭدىن چىقارمىغىن مېنى ئەسلا.
مەن بىلەن ياتقىچىلىك بىر قەۋرىدە
ئۇنتۇما سەنمۇ مېنى كىچىك ئاكا.
ئوقلار، سەن كەلتۈرەرسەن جېنىمغا ئەجەل،
لېكىن سەن ئەمەسمىدىڭ سادىق قۇلۇم.
قارا يەر، ئالارسەن مېنى قوينۇڭغا،
دەسسىگەن ئەمەسمىدى سېنى ئېتىم.
دەھشەتلىك بولسامۇ سەن ئولۇم گەرچە،
مەن سېنىڭ خوجايىنىڭ ـ ئىگەڭ ھامان.
جىسمىمنى ئالار تۆپراق قۇچىغا،
روھىمنى قوبۇل قىلار كەڭرى ئاسمان.

هاجى مۇرات ھەمىشە بۇ ناخشىنى كوزلىرىنى يۇمۇپ تۇرۇپ ئاڭلايتتى، ناخشا بارا-بارا پەسىيپ ئاياقلاشقاندا، رۇس تىلىدا:

ــ ياخشى ناخشا، قالتىس ناخشا، ــ دەپ قويياتتى.

هاجى مۇرات كەلگەندىن كېيىن، هاجى مۇرات بىلەن ۋە ئۇنىڭ مۇرتىلىرى بىلەن يېقىنلىشىش نەتىجىسىدە، بۇتـلىرنى تاغلىقلارنىڭ تۇرمۇشىدىكى ئوزگىچە بولغان كۇچلۇك شېرىپ ھىسسىيات تېخمۇ جەلپ قىلدى. ئۇ ئوزىگە پەشمەت، چېركەسكە، ئوتۇك تىكتۇردى، ئۇ گويا ئوزىنى تاغلىقلاردەك، تاغلىقلارغا ئوخشاش ياشاۋاتقاندەك سېزەتتى.

هاجى مۇرات يولغا چىقىدىغان كۇنى ئىۋان ماتۋېيېۋىچ بىر-قانچە ئەپتىسەرنى ئۇنى ئۇزىتىشقا تەكلىپ قىلدى. ئەپتىسەر-لەرنىڭ بەزىلىرى چاي ئۇستىلى يېنىدا ئولتۇراتتى، مارىيە دىمىتروۋنا ئۇلارغا چاي قۇيۇۋاتاتتى، بەزىلىرى ۋۇتكا، ۋىنو ۋە سوغاق سەي قويۇلغان ئۇستەل يېنىدا ئولتۇرۇشاتتى. بۇ پەيتتە، سەپەر كىيىمى كىيگەن هاجى مۇرات يېنىڭ قەدەم بىلەن ئاقساپ كىرىپ كەلدى.

هەمەيلەن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ئۇنىڭ بىلەن بىر بىرلەپ قول ئېلىشىپ كورۇشتى. ئىۋان ماتۋېيېۋىچ ئۇنى سافاغا تەكلىپ قىلىۋىدى، ئۇ رەھمەت ئېيتىپ، دەرىزە يېنىغا قويۇلغان ئورۇندۇققا كېلىپ ئولتۇردى. ئۇ كىرگەندىن كېيىنكى جەمـ-جىتلىق ئۇنى قىلچىمۇ خاۋاتىرلەندۇرمىدى. ئۇ هەمەيلەنگە

بىر قۇر كوز يۇگۈرتۈپ چىقىقانىدىن كېيىن، چاي ۋە سوغاق سەيلەر قويۇلغان ئۇستەلگە قارىدى. ھاجى مۇراتنى تۇنجى قېتىم كورگەن شوخ ئەپتىسەر پېتروۋسكى تەرجىمان ئارقىلىق ھاجى مۇراتتىن تىنىلىس يارىدىمۇ دەپ سورىدى.

ــ ھەئە، ــ دىدى ئۇ.

ــ ھەئە، ــ دەيدۇ دەپ جاۋاپ بەردى تەرجىمان.

ــ ئۇنداقتا، نىمىسى ياراپتۇ؟

ھاجى مۇرات جاۋاپ بەردى.

ــ ئۇنىڭغا تىياترخانا ھەممىدىن بەك يارايتۇ.

ــ باش قوماندانىنىڭ ئويىدىكى تانسا يارايتۇمۇ؟

ھاجى مۇراتنىڭ قاپىغى تۇرۇلدى.

ــ ھەر مىللەتنىڭ ئوزىگە خاس ئورپ ــ ئادىتى بار، بىزنىڭ ئۇ يەردىكى خوتۇن ــ قىزلار بۇنداق كىيىنمەيدۇ، ــ دىدى ئۇ ماريە دىمىتروۋناغا قاراپ.

ــ قانداق، ئۇنىڭغا يارىمامدىكەن؟

ــ بىزدە، ــ دىدى ئۇ تەرجىمانغا، ــ ئىت خېچىرنى گوشكە تەكلىپ قىپتۇ، خېچىر ئىتنى ئوت ــ چوپكە تەكلىپ قىپتۇ، ئاخىر ئىككىلىسى ئاچ قاپتۇ، دىگەن تەمسىل بار، ــ ئۇ پىسكىنىدە كۆلۈپ قوشۇپ قويدى، ــ ھەر مىللەتكە ئوزىنىڭ ئورپ ــ ئادىتى ياخشى.

پاراڭ داۋاملاشمىدى. ئەپتىسەرلەرنىڭ بەزىلىرى چاي ئىچىشكە باشلىدى، بەزىلىرى سەيگە ئېغىز تەگىدى. ھاجى

مۇرات ئۇزىگە قويۇلغان بىر ئىستاكان چاينى ئالدىغا ئېلىپ قويدى.

ــ نېمىنى خالايسىز؟ قايماقنېمۇ، بولكىنېمۇ؟ ــ ماريە دېمىتروۋنا بۇ نەرسىلەرنى ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇۋېتىپ سورىدى.

ھاجى مۇرات بېشىنى سەل-پەل ئېگىپ رەھمەت ئېيتتى.

ــ مانا، ئايرىلىدىغان بولدۇق، ــ دېدى بۇتلېر ئۇنىڭ تىزىغا نوقۇپ، ــ يەنە قاچان كۆرىشەرمىز؟

ــ خەير، خوش، ــ دېدى ھاجى مۇرات تەبەسسۇم بىلەن رۇس تىلىدا، ــ بۇتلېر دوستۇم، سەن ھەقىقەتەن ياخشى دوستۇم، ۋاقىت توشتى، مەن ماڭاي. ــ ئۇ ماڭماقچى بولغان تەرەپنى كۆرسەتكەندەك بېشىنى ئىغاڭلاتتى.

ئىشىكتە مۇرىسىگە يوغان ئاپپاق بىر نەرسىنى ئارتىۋالغان، قولىدا قىلىچ تۇتۇپ تۇرغان ئېلدار كۆرۈندى. ھاجى مۇرات ئۇنى كۆرىشكە ئىشارەت قىلىۋىدى، ئۇ چوڭ-چوڭ دەسسەپ ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئاق بۆركا بىلەن قىلىچنى ھاجى مۇراتقا بەردى. ھاجى مۇرات ئورنىدىن تۇرۇپ ئاق بۆركىنى ئېلىپ، ئۇنى ئىككى قوللاپ ماريە دېمىتروۋناغا سۇندى ۋە تەرجىمانغا بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلدى:

ــ ئۇ، سەن مېنىڭ بۆركامنى ماختىغان ئىدىڭ، شۇڭا ساڭا تەقدىم قىلىمەن، دەيدۇ.

ــ نېمىشقا ئۇنداق قىلىدىكەن؟ ــ دەپ ماريە دېمىتروۋنا قىزىرىپ كەتتى.

ــ شۇنداق بولۇشى كېرەك، بۇ بىزنىڭ ئادىتىمىز، ــ دېدى

هاجی مۇرات.

ــ رەھمەت سىزگە، ــ دىدى ماربيە دىمتروۋنا، ــ خۇدايىم سىزدەك ياخشى ئادەمنىڭ بالا ــ چاقىسىنى قۇتقۇزۇشقا نېسىپ قىلسۇن، ــ ئۇ يەنە تەرجىمانغا قاراپ: ــ يەتكۈزۈپ قويۇڭ، مەن ئۇنىڭ بالا ــ چاقىلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ ئېلىشنى تىلەيمەن، ــ دەپ قوشۇپ قويدى.

هاجى مۇرات ماربيە دىمتروۋناغا قاراپ رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى. ئاندىن ئېلدارنىڭ قولىدىكى قىلىچنى ئېلىپ، ئۇنىڭ ماتۇبيېۋىچنا تەقدىم قىلدى. ئۇنىڭ ماتۇبيېۋىچ قىلىچنى قوبۇل قىلىپ ئېلىپ، تەرجىمانغا:

ــ ئۇنىڭغا سوغا قىلغۇدەك كوپ نەرسەمىز يوق. ئاختا قىلىنغان چىلانتوروق ئېتىمنى ئېلىپ كەتكەي، ــ دىدى.

هاجى مۇرات قولىنى كوكسىگە ئېلىپ، ھېچنەرسە كېرەك ئەمەسلىگىنى، ئاتىنى ئالمايدىغانلىغىنى بىلدۈردى. ئاندىن تاغنى، يۇرتىنى كورستىپ، ئىشكىكە قاراپ ماڭدى. ھەمەيلەن ئۇنى ئۇزىتىپ چىقتى. ئويدە قالغان ئەپىتسەرلەر قىلىچنى غىلاپتىن چىقىرىپ، ئۇنىڭغا سىنچىلاپ قاراپ، راستىنلا گۈردا قىلىچى① ئىكەن دىيىشتى.

بۇتلېر هاجى مۇرات بىلەن ئىشك ئالدىدىكى پەلەمپەيگە چىققاندا، بۇ يەردە ھېچكىم خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغان بىر

---

① گۈردا قىلىچ ــ كاپكازدا ئىشلەنگەن قەدىمىي داڭلىق قىلىچ.

ۋەقە يۈز بەردى، ئەگەر ھاجى مۇرات ھۇشيار، قەتئى، چېچەن بولمىغان بولسا، جېنىدىن ئايرىلغان بولاتتى.

تاش-كېچۇ دېگەن يېزىدىكى قۇمۇق خەلقى ھاجى مۇراتقا ناھايىتى چوڭ ھورمەت بىلدۈردى، ئۇلار بۇ ئاتاقلىق نائىبنى كورۇش ئۈچۈنلا قورغانغا كوپ قېتىم كەلگەن ئىدى. ھاجى مۇرات يولغا چىقىشتىن ئۈچ كۈن ئىلگىرى ئۇلار ئەلچى ئەۋەتىپ، ھاجى مۇراتنى جۈمە كۈنى ئۈزلىرىنىڭ مېچىتىگە كېلىشكە تەكلىپ قىلغان ئىدى. لېكىن تاش-كېچۈدا تۇرىدىغان، ھاجى مۇراتنى ئىنتايىن ياماق كورىدىغان ۋە ئۇنىڭغا قاتتىق ئاداۋەت ساقلاپ كەلگەن قۇمۇق خانى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن جاماەت ئەتكە ھاجى مۇراتنى مېچىتكە كىرگۈزمەسلىكنى جاكالىدى. شۇنىڭدىن كېيىن جاماەت بىلەن خان تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدا جىدەل چىقتى. رۇس ئەمەلدارلىرى تاغلىقلار ئارىسىدىكى بۇ ۋەقەنى تىنچىتتى ۋە ھاجى مۇرات مېچىتكە كەلمىسۇن دەپ كىشى ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن. ھاجى مۇراتمۇ بارمىغان، كوپ چىلىك بۇ ۋەقە بېسىقتى دەپ ئويلىغان ئىدى.

ھاجى مۇرات كەتمەكچى بولۇپ ئىشك ئالدىغا پەلەمپەيگە چىققاندا. ئۇنىڭ ماتۇبېيۇنچىنىڭ ئويىگە كەلگەن ۋە بۇتلېر بىلەن ئۇنىڭ ماتۇبېيۇنچىنىڭ تونۇشى بولغان قۇمۇق خانى ئارسلانخان تۇراتتى.

ئۇ، ھاجى مۇراتنى كورۇپلا يېنىدىن تاپانچىسىنى ئېلىپ، ھاجى مۇراتقا توغرىلىدى. لېكىن ئارسلانخان ئېتىشقا ئۈلگۈرەلـ

مىدى، ھاجى مۇرات ئاقساق بولغىنىغا قارىماي، مۇشۇكىتەك غىپىدە پەلەمپەيدىن چۈشۈپ، ئارسلانخانغا ئېتىلدى. ئارسلان-خان ئوق چىقىرىۋىدى، تەگمىدى، ھاجى مۇرات ئۇنىڭ ئالدىغا يۈگۈرەپ كېلىپ، بىر قولى بىلەن ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تۇتۇپ، يەنە بىر قولى بىلەن خەنجىرىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ، ئۇنىڭغا تاتارچە ۋاقىرىدى.

شۇ ئەسنادا، بۇتلىرى بىلەن ئېلدار بۇ ئىككى رەقىبنىڭ ئالدىغا يۈگرەپ بېرىپ، ئىككىسىنىڭ قولىنى تۇتۇۋالدى. ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئۇۋان ماتۋېيېۋىچمۇ چىققان ئىدى.

ــ بۇ نېمە قىلغىنىڭ، ئارسلانخان، سەن ئىشىگىمىنىڭ ئالدىدا مۇشۇنداق شۇملۇق قىلغىلى كەلگەنما؟ ــ ئۇ نېمە ئىش بولغانلىغىنى ئۇققاندىن كېيىن شۇنداق دېدى، ــ بۇ ياخشى ئىش ئەمەس، قېرىنداش، دالدا بولسىمغۇ بىر نورى ئىدى، نېمىشقا بۇ يەردە ئادەم ئولتۇرمەكچى بولىسەن.

قارا بۇرۇتلۇق، جۇغى كىچىك ئارسلانخان تاتىرىپ، پۇتۇن بەدىنىگە تىترەك ئولاشقان ھالدا ئېتىدىن چۈشۈپ، ھاجى مۇراتقا تازا ئالىيىپ بىر قارىدى-دە، ئۇۋان ماتۋېيېۋىچ بىلەن ئويگە كىرىپ كەتتى؛ ھاجى مۇرات ئېتىنىڭ قېشىغا كېلىپ، ئېغىر تىنىپ، كۆلۈمسىرىدى.

ــ ئۇ نېمىشقا ئۇنى ئولتۇرمەكچى بولىدۇ؟ ــ دەپ سورىدى بۇتلىر.

ــ ئۇ، بىزنىڭ قانۇنىمىز شۇنداق، ئارسلانخان مەندىن

قانلىق ئىنتىقامىنى ئېلىشى كېرەك! شۇڭا ئۇ مېنى ئولتۇرمەكچى، دەيدۇ، ــ دېدى تەرجىمان ھاجى مۇراتنىڭ سوزىنى يەتكۈزۈپ.

ــ ئەگەر يولدا ئۇ سېنى قوغلاپ كەلسىچۇ؟ ــ دەپ سورىدى بۇتلېر.

ھاجى مۇرات كۈلۈمسىرەپ قويدى.

ــ ھېچ ۋەقەسى يوق، ئەگەر ئۇ مېنى ئولتۇرۇۋەتسە، بۇمۇ خۇدانىڭ ئىرادىسى. خەير، خوش. ــ ئۇ رۇسچە سوزلەپ، ئېتىنىڭ يايلىسىنى تۈتۈپ، ئۇزاتقۇچىلارغا كوز يۈگۈرتتى، ئۇنىڭ كوزلىرى يېقىملىق ھالدا ماربيە دېمترووناغا تىكىلدى.

ــ خوش، ئاچا، رەخمەت سىزگە، ــ دېدى ئۇ ئۇنىڭغا.

ــ خۇدايىمغا ئامانەت، خۇدايىم بالا ــ چاقلىرىڭىزنى قوتۇلدۇرۇشقا نېسىپ قىلسۇن، ــ دېدى ماربيە دېمترووناغا قايتا ــ قايتا ــ لاپ. ھاجى مۇرات بۇ سوزنى چۈشەنمىسىمۇ، ئوزىگە ھىسداشلىق قىلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ، ئۇنىڭغا بېشىنى لىڭشىتتى.

ــ ئېسىلدە تۇت، دوستۇڭنى ئۇنتۇپ قالما، ــ دېدى بۇتلېر.

ــ سەن ئېيتىپ قوي، مەن ئۇنىڭ ۋاپادار دوستى، ئۇنى ھەرگىز ئۇنتۇمايمەن، ــ دېدى ھاجى مۇرات تەرجىمان ئارقىلىق جاۋاپ بېرىپ. ئۇ پۈتىنىڭ ئاقساق بولۇشىغا قارىماي، ئۇزەڭگە پۈتى تېگىشى بىلەنلا لىككىدە ئىرغىپ ئىگىز ئىگەرگە قونۇپ، ئادىتى بويىچە تاپانچىسىنى سلاپ قىلىچىنى تۇزەشتۈرۈپ قويدى ــ دە، تاغلىقلار ئات مىنگەندە بولىدىغان غۇرۇر ۋە ھەيۋەت بىلەن ئۇڭان ماتۇبېيۇنچىنىڭ ئويىدىن يۇرۇپ كەتتى.

خەنەفى بىلەن ئېلدارمۇ ئاتقا مىنىپ، ساھىپخان ۋە ئەپتىسەرلەر بىلەن دوستلارچە خوشلىشىپ ئېتىنى يورغىلىتىپ، ئۇستازىغا يېتىشۋالدى.

ھەرقاچانقىدەك، خوشلىشىپ كەتكەنلەر توغرىلىق پاراڭ باشلاندى.

ــ ئەزىمەت ئىكەن!

ــ ئارسلانخانغا بوردەك ئېتىلۇدى، چىرايىدا قان قالمىدى.

ــ ئۇنىڭ لاپ ئۇرغىنىغا قارىغاندا، ئۇ بىر ئالدامچى بولسا كېرەك، ــ دېدى پېتروۋىسكى.

ــ خۇدا روسىيىدىمۇ مۇشۇنداق ئالدامچىلارنى كوپەرەك قىلغان بولسىچۇ، ــ دېدى ماربىيە دىمىتروۋنا زەردە بىلەن سوزگە ئارىلىشىپ، ــ بۇ يەردە ئۇ ھەپتە تۇردى، ئۇنىڭ ياخشىلىغىدىن باشقا ھېچ نىمىسنى كورمىدۇق، ئوزى ئوگلۇق، زېرەك، ئادىل كىشى ئىكەن.

ــ بۇلارنى سىز قانداق بىلىسىز؟

ــ مەن ئەلۋەتتە بىلمەن ــ دە.

ــ كوگلى چۇشۇپ قالدىمكىنە؟ ــ دېدى چىقىۋاتقان ئۇۋان ماتۋېيېۋىچ، ــ چوقۇم شۇنداق بولسا كېرەك.

ــ كوگلۇم چۇشۇپ قالغان بولسا نىمە بوپتۇ، سىلەرنىڭ نىمە كارىگلار؟ ياخشى ئادەمنىڭ يامان گېپىنى قىلسام بولامتى؟ ئۇ تاتار بولسىمۇ ياخشى ئادەم ئىكەن.

ـــ توغرا، ماربیه دیمتروۋنا، ئاقىلغىنىڭىز ناھايىتى ياخشى بولدى، ـــ ددى بۇتلېر.

21

چېچېن ئالدىنقى سېپىنىڭ تۇرمۇشىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. ئاشۇ چاغدىن باشلاپ تاغلىقلار ئىككى قېتىم كېلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. بۇ ئىككى قېتىمدا بىرنەچچە لېيەن، ئاتلىق كازاكلار ۋە ساقچىلار ئىشقا سېلىنغان بولسىمۇ، ئىككىلا قېتىمدا تاغلىقلارنى توسۇپ قالغىلى بولمىدى. ئۇلار بىر قېتىم ۋوزدۋىژېنسكىغا كېلىپ، سۇغۇرۇۋاتقان يەردىن كازاكلارنىڭ سەككىز ئېتىنى ھەيدەپ كەتتى ۋە بىر كازاكنى ئولتۇرۇۋەتتى. يېقىندا بىر قېتىم ھىلىقى يېزىنى ۋەيران قىلىۋەتكەندىن كېيىن، قايتا ھۇجۇم قىلدى. چۈنكى باریاتىنسكى كىنەز سول تەرەپ قوشۇنىغا باشلىق بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، چېچېنلەر رايو-نىغا چوڭ كولەمدە يۇرۇش قىلىش تەرەددۇدىنى قىلۋاتاتتى.

كىنەز باریاتىنسكى پادىشا شاھزادىسىنىڭ دوستى، كاباردا تۇەنىنىڭ سابىق تۇەنجاڭى، ھازىر بولسا پۇتۇن سول تەرەپ قوشۇنىنىڭ باشلىغى ئىدى. ئۇ گروزنايا‌غا كەلگەندىن كېيىن، چېرنىشېۋ ۋورونتسوۋغا يازغان پادىشانىڭ پىلانىنى ئىجرا قىلىش

ئۇچۇن قىسىملارنى دەرھال توپلىدى. ۋوزدۇئرۇپنىسكىغا توپلاڭ-
غان ئەسكەرلەر قورغاندىن كۇرىنسكى تەرەپتىكى بازىغا كىردى.
قىسىملار شۇ يەردە تۇرۇپ ياغاچ كېسەتتى.

ۋورونتسوۋ بىر ھەشەمەتلىك دۇخاۋا چېدىردا تۇراتتى.
ئۇنىڭ خوتۇنى ماريە ۋاسلىيېۋنا تۇمەن ئىشتاۋغا كېلىپ تۇراتتى،
تولا ۋاقىتلاردا قونۇپمۇ قالاتتى. باريانتىنسكىنىڭ ماريە ۋاسىلە-
يېۋنا بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ئاپ-ئاشكارا ئىدى. ماريە
ۋاسلىيېۋنا گەزەرمسگە كەلسلا، ئۇزلىرى كېچىلىك جىسەكچىلىككە
ئەۋەتىلىدىغان بولغاچقا، ئوردا خىزمىتىدە بولمىغان ئەپىتسەر ۋە
ئەسكەرلەر ئۇنى ئەڭ سەت گەپلەر بىلەن تىللايتتى. تاغلىقلار
ھەمىشە زەمبىرەكلىرىنى تۇيدۇرماي يېقىن ئەكىلىپ، گەزەرمىنى
توپقا تۇتاتتى. بۇ ئوقلارنىڭ تەڭدىن تولىسى بىكار كېتىدىغان-
لىغى ئۇچۇن، ئادەتتە ھىچقانداق مۇداپىە تەدبىرى كورۇلمەيتتى.
ئەمما تاغلىقلار زەمبىرەكلىرىنى يېقىن يوتكەپ كېلىپ ماريە
ۋاسلىيېۋنانى چوچۇتۇۋەتمىسۇن دەپ جىسەكچى قويۇلاتتى. بۇ
ئىسلزادە خېنىمنىڭ چوچۇپ كەتمەسلىگى ئۇچۇن ھەر كېچىسى
جىسەكچىلىك قىلىش ھاقارەتلىك، يىرگىنىشلىك ئىش بولغاچقا،
ئەسكەرلەر ۋە يۇقۇرى تەبىقىگە ئارىلاشمايدىغان ئەپىتسەرلەر
يامان گەپلەر بىلەن ماريە ۋاسلىيېۋنانىڭ غەيۋىتىنى قىلاتتى.

بۇتلېر پاڑىسكى ئەپىتسەرلەر مەكتىۋىدە بىللە ئوقۇغان
ساۋاقداشلىرىنى ۋە كۇرىنسكى تۇمەن ئىشتاۋدا ئالاقىچى
ۋە فۇگۇمەن بولغان دوستلىرىنى كورۇش ئۇچۇن، رۇخسەت

سوراپ ئوز قورغىنىدىن بۇ يەرگە كەلدى. دەسلەپكى بىرنەچچە كۈننى ئىنتايىن كوڭۈللۈك ئوتكۈزدى. ئۇ، پولىتاراتسىكنىڭ چېدىرىغا ئورۇنلاشتى ۋە ئۇ يەردە خوشاللىق بىلەن كۈتۈۋالغان نۇرغۇن تونۇش-بىلىشلىرى بىلەن تېپىشتى. ئۇ ۋورونتسوۋنىڭ يېنىغىمۇ باردى، ئۇ ۋورونتسوۋ بىلەن بىر مەزگىل بىللە خىزمەت قىلغاچقا، ئازراق تونۇشاتتى. ۋورونتسوۋ ئۇنى ناھايىتى ئوچۇق چىراي كۈتۈۋالدى ۋە باريانسكى كىنەز بىلەن تونۇشتۇردى ۋە سابىق سول تەرەپ قوشۇننىڭ باشلىغى كوزلوۋسكىنى ئۇزۇن-تىش زىياپىتىگە تەكلىپ قىلدى.

زىياپەتمەيدانى كاتتا راسلاندى، قاتار ئالتە چېدىر تىكىلدى. چېدىرنىڭ ئىچىدىكى بۇ باشتىن ئۇ باشقىچە قويۇلغان شىرەلەرگە ھەر خىل تائام ۋە ھاراق-شاراپ تىزىلغان بولۇپ، بۇلار پەتىرىبۇرگدىكى گۋۋاردىيە تۇرمۇشىغا ئوخشايتتى. زىياپەت ئائەت ئىككىدە باشلاندى. ئوتتۇرىدىكى شىرەنىڭ بىر تەرىپىدە باريانىسكى، يەنە بىر تەرىپىدە كوزلوۋسكى ئولتۇردى. كوزلوۋسكىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ۋورونتسوۋ، سول تەرىپىدە ۋورونتسوۋنىڭ خوتۇنى ئولتۇردى. ئۇلارنىڭ يانلىرىدا كاباردا ھەم كۈرىنىسكى تۇەنىنىڭ ئەپىتسەرلىرى ئولتۇرۇشتى، بۇتلەر پولىتاراتسكى بىلەن بىللە ئولتۇردى، ئىككىسى قىزىق پاراڭلىشىپ، يېنىدىكى ئەپىتسەرلەر بىلەن ھاراق ئىچىشتى. زىياپەت تازا قىزىشقا باشلىغاندا، خىزمەتچى ئەسكەرلەر ھەر بىر كىشىگە بىر رۈمكىدىن شامپانسكى قۇيدى. پولتاراتسكى چىن كوڭلىدىن

ۋەھمە يىگەن ۋە ئەپسۇسلانغان ھالدا بۇتلىرغا:

ــ بىزنىڭ "بۇ" تازىمۇ سەت چاندۇرىدىغان بولدى-دە، ــ دىدى.

ــ نىمىشقا؟

ــ ئۇ سوزلىشى كېرەك ئىدى، قانداقمۇ سوزلىيەلە؟

ــ ھە، ئۇكا، بۇ ۋەزىلداپ يېغىۋاتقان ئوقما قارىماي ھۇجۇمغا ئوتكەندەك ئاسان ئەمەس-دە. يېنىدا بۇ خېنىم، ئوردا ئاقسۆڭەكلىرى ئولتۇرىدۇ. ئۇنىڭ بۇ تۇرقى ھەقىقەتەنمۇ كىشىنىڭ ئىچىنى ئاغرىتىدۇ. ــ ئەپتىسەرلەر بىر بىرى بىلەن ئاشۇنداق پىچىرلىشاتتى.

تەنتەنىلىك مىنۇتلارمۇ كەلدى. باياتىنسكى رۇمكىنى ئېلىپ ئورنىدىن تۇرۇپ، كوزلوۋسكىغا بىرنەچچە ئېغىز گەپ قىلدى. باياتىنسكى سوزلەپ بولغاندىن كېيىن، كوزلوۋسكى ئورنىدىن تۇرۇپ قاتتىق ئاۋاز بىلەن سوزلىدى:

ــ پادىشا ھەزرەتلىرىنىڭ پەرمانى بىلەن، ھە، سىلەردىن ئايرىلىدىغان بولدۇم، سىلەر بىلەن خوشلىشىمەن، ئەپتىسەر جاناپلار، لېكىن سىلەر مېنى، ھە، دائىم ئوزەكلار بىلەن بىللە ھىساپلاكلار... جاناپلار، ھە، يالغۇز ئاتىنىڭ چېكى چىقمايدۇ دىگەن ھەقىقەتنى سىلەر بىلىسىلەر. شۇڭا، ھە، مەن ۋەزىپە ئوتىگەن چېغىمدا، ھە، بارلىق مۇكاپاتلاش، ھە، ياكى جازالاش ئىشىنىڭ ھەممىسى پادىشا ئالىلىرىنىڭ ئۆلۈغ شەپقىتى بىلەن بولدى، ھە، مېنىڭ مەرتىۋەم، شان-شەرىپىم، بارلىق، بارلىق

قەتئى نىيەت بىلەن، ھە...ـــسوزى شۇ يەرگە كەلگەندە ئاۋازى تىترەپ كەتتى، ـــمەن ھەممىگلارنى، قەدىرلىك دوستلىرىم، ھە، مەن ئىنتايىن ياخشى كورىمەن!ـــئۇنىڭ قورۇق باسقان يۈزلىرى تېخمۇ قورۇلۇپ كەتتى. كوزلىرىدە ياش ئەگمىدى، بۇرنىنى تارتىپ ئوكسۇپ سوزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــمەن سىلەرگە پۈتۈن ۋۇجۇدۇمدىن، ھە، چىن يۈرىگىمدىن سەمىمى رەھمەت ئېيتىمەن...

كوزلوۋىسكى سوزىنى داۋاملاشتۇرالمىدى، ئالدىغا كەلگەن ئەپتسەرلەرنى قۇچاقلاشقا باشلىدى. ھەممەيلەن تەسىرلىنىپ كەتتى. كىنەز خانىم ياغلىق بىلەن يۈزىنى ئورتۇالدى. كىنەز سىمون مخايلوۋىچ ئاغزىنى قىسايتىپ، كوزلىرىنى چىمچقلىتاتتى. نۇرغۇن ئەپتسەرلەر كوزلىرىگە ياش ئالدى. كوزلوۋىسكىنى ئانچە تونۇمايدىغان بۇتلىرىمۇ ئىختىيارسىز يىغلۇۋەتتى. بۇ ئىشلار ئۇنى تولىمۇ خۇرسەن قىلدى. ئاندىن كېيىن، باريا-تىنسكى، ۋورونتسوۋ، ئەپتسەرلەر، ئەسكەرلەر ئۇچۇن قەدەھ كوتىرىش باشلاندى، مېھمانلار تارقىلىشقاندا، ھاراقنىڭ كۇچىدىن ھەم ئۇزلىرى ئالاھىدە ياخشى كورىدىغان ھەربى تۇرمۇش خوشاللىغىدىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى مەس بولۇشقان ئىدى.

ھاۋا ئوچۇق، شامال دىدارى يوق ئىدى، ساپ ھاۋا كىشىنىڭ كوڭلىنى كوتىرەتتى. ئەتراپتا لاۋىلداپ گۈلخانىلار يېنىپ كەتكەن ئىدى، ناخشىلار ئاڭلىناتتى. ھەممە ئادەم ھېيت ئويناۋاتقاندەك ئىدى. بۇتلىر بەخت ۋە ھاياجان ھىسلىرىغا چومگەن

هالدا پولتاراتسكىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلدى. پولتاراتسكىنىڭ ئويىدە بىرنەچچە ئەپتسەر قەرت ئويناۋاتاتتى، بىر ئۇگۇەن يۇز سوم تىكىپ، دو چىقتى. بۇتلېر چېدىردىن ئىككى قېتىم چىقىپ، يانچۇغىدىكى قاپچۇغىنى تۆتۈپ ئاقتى، لېكىن يەنە چىداپ تۇرالماي، ئۇزىگە ۋە دوستلىرىغا قىمار ئويناشلىق توغرىسىدا بەرگەن ۋەدىسىنى بۇزۇپ، تاۋىكاغا چۈشتى.

بىر سائەتكە قالماي، بۇتلېر يۇزلىرى پوكانىدەك قىزىرىپ، قارا تەرگە چومۇپ، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تىترەك باسقان هالدا ئىككى قولى بىلەن جوزىنى جەينەكلەپ ئولتۇرۇپ، يېپىقلىق قەرتىنىڭ بۇرجىگى ئاستىدىكى تىكىلگەن پۇلنىڭ سانىنى يېزىشقا باشلىدى. ئۇ بەك كوپ ئوتتۇرۇۋەتكەن بولغاچقا، بۇ پۇلنىڭ هەممىسىنىڭ سانىنى چىقىرىشتىن قورقتى. هىساپلىمىمۇ ئۇنىڭغا ناهايىتى ئېنىق ئىدى. ئۇ ئالدىن ئېلىشقا بولىدىغان مائاشىنىڭ هەممىسىنى، ئېتىنى پۇلغا سۈندۇرۇپ قوشۇپ تولىسىمۇ، هىلىقى ناتونۇش فۇگۇەنگە بوغۇلغان قەرزنى تولەپ بولالمايتتى. ئۇنىڭ يەنە ئويىنىغۇسى بار ئىدى، لېكىن هىلىقى ئەپتسەر تەرىنى بۇزۇپ، ئاپىپاق قوللىرى بىلەن قەرتىنى قويۇپ، بور بىلەن يېزىلغان بۇتلېر ئۇتتۇرغان پۇلنىڭ هىساۋىنى چىقىرىشقا باشلىدى. بۇتلېر پەرىشان بولۇپ، ئۇنىڭدىن كەچۈرۈم سورىدى، ئۇتتۇرۇۋەتكىنىڭ هەممىسىنى بىراقلا تولىيەلمىگەنلىكىتىن، ئائىلىسىدىن ئەۋەتىپ ببرىدىغانلىغىنى ئېيتتى. ئۇ سوزلەۋېتىپ، هەمە كىشىنىڭ ئۇزىگە ئىچ ئاغرىتىۋاتقانلىغىنى، هەمەيلەننىڭ

هەتتا پولتاراتسكىنىڭمۇ ئۇزىنىڭ كوزىگە قارىماسلىققا تىرىشۋاتقانلىغىنى سەزدى. بۇ ئۇنىڭ ئاخىرقى كېچىسى بولدى. ئۇ، قىمار ئوينىماي، تەكلىپ بويىچە ژۇرونتسوۋلارنىڭكىگە بارغان بولسام، "هەممە ئىش ياخشى بولغان بولاتتى" دەپ پۇشايمان قىلدى. ھازىر ئويلىغانسېرى ئۇنى قورقۇنچ باساتتى.

ئۇ دوستلىرى ژە تونۇش-بىلىشلىرى بىلەن خوشلاشقاندىن كېيىن، ئويىگە قايتتى. ئۇ ئويىگە كېلىپلا يېتىپ ئۇخلاپ قالدى. ئۇتتۇرۇژەتكەنلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، ئۇ شۇ ئۇخلىغان پېتى ئون سەككىز سائەت ئۇخلىدى. ماريە دىمىتروۋنا بۇتلېرنىڭ ئوزىنى ئۇزۇتۇپ كەلگەن كازاكقا بېرىش ئۇچۇن ئەللىك تىيىن پۇل سورىشىدىن، غەمكىن چىرايىدىن ژە قىسقىچلا جاۋاۋىدىن ئۇنىڭ ئۇتتۇرۇژەتكەنلىگىنى ئۇقتى ژە ئۇنى قويۇپ بەرگەنلىگى ئۇچۇن ئۇژان ماتۇبيېۋىچنى ئەيىپلىدى.

ئەتىسى بۇتلېر سائەت ئون ئىككىدە ئويغىنىپ، ئوزىنىڭ ئەھۋالىنى ئويلاپ، ئويغىنىشتىن ئىلگىرىكى ھەممىنى ئۇنتۇغان ھالىتىگە يەنە قايتىشنى خىيال قىلغان ئىدى، مۇمكىن بولماي قالدى. بىر ئامال قىلىپ، ھىلىقى ناتونۇش كىشىگە توت يۇز يەتمىش سوم تولەش كېرەك ئىدى. بۇنىڭ بىر چارىسى ئاكىسغا خەت يېزىپ، ئوزىنىڭ گۇناھىغا توۋا قىلىپ، ئوزلىرىگە مىراس بولۇپ قالغان تۇگمەننىڭ ھىساۋىدىن ئاخىرقى قېتىم بەش يۇزسوم ئەۋەتىشنى سوراپ ئاكىسغا خەت يېزىشتىن، يەنە بىر چارىسى بىر بېخىل ئىيال توققىنىغا بەش يۇز سوم ئەۋەتىپ بېرىشنى ژە بۇنىڭ

ئوسۇمنى ئۇنىڭ دىگنى بويىچە بېرىشنى ئېيتىپ خەت يېزىشتىن ئىبارەت بولدى. ئاندىن كېيىن، ئۇ ئان ماتۇبېيۇچىنىڭ ياكى ماريە دىمىتروۋنانىڭ پۇلى بارلىغىنى بىلىپ، بەش يۈز سوم قەرز سورىدى.

ــ مەنده گەپ يوق، ــ دىدى ئۇ ئان ماتۇبېيۇچ، ــ بەلكى **هازىرلا** بېرەتتىم، لېكىن ماشكا ئۇنىمايدۇ. ئايال خەق ئىنتايىن بېخىل بولىدۇ، بۇلارنى بىلىپ بولمايدۇ. شۇنداق بولسىمۇ بىر ئامال قىلاي، ئارمىيە بىلەن بىللە يۈرىدىغان ھەلىقى ئوزۇق-تۇلۇك سودىگىرىدە يوقمىكىن؟

بۇ سودىگەرنىڭ پۇل سوراش ئاقمايدىغان ئىشى ئىدى. شۇنداق قىلىپ، بۇتلېرنىڭ ئۇمىدى ئاكىسى بىلەن بېخىل ئايال تۇققىنىدىلا قالدى.

22

هاجى مۇرات چېچېنلەر رايونىدا مەقسىدىگە يېتەلمەي، يەنە تىنىلسىقا قايتىپ كەلدى، ئۇ ھەر كۈنى ۋورونتسوۋ بىلەن كورۇ-شۇپ تۇراتتى، قوبۇل قىلىنغان چاغلىرىدا ئەسىرگە چۈشكەن تاغلىقلارنى يىغىپ، ئۇلار بىلەن ئائىلىسىدىكىلەرنى تېگىشىشنى ئوتۇنەتتى. بولمىسا ئۇزىنىڭ قىسىلىپ قالىدىغانلىغىنى، رۇسلارغا

خىزمەت قىلالمايدىغانلىغىنى ۋە شامىلنى يوقىتالمايدىغانلىغىنى قايتا-قايتا ئېيتاتتى. ۋورونتسوۋ ئىمكانىيەتنىڭ بېرىچە بۇنىڭ بىر يولىنى قىلسىمەن دەپ مۇجسىمەل جاۋاپ بەرسىمۇ، لېكىن گېنېرال ئارگۇتىنسكى تىغلىسقا كەلگەندە مەسلىھەتلىشىپ بىر تەرەپ قىلايلى دەپ، بۇ ئىشنى ئارقىغا سوزۇپ كېلەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھاجى مۇرات ۋورونتسوۋدىن ۋاقتىنچە نۇخاغا بېرىپ تۇرۇشقا رۇخسەت سورىدى. نۇخا جەنۇبىي كاپكازدىكى كىچىك كىنە بىر شەھەر ئىدى. ھاجى مۇرات ئۇ يەردە ئائىلىسىدىكلەر توغرىلىق شامىل بىلەنمۇ، ئۇزۇنگە ئىخلاس قىلىدىغان كىشىلەر بىلەنمۇ سوزلىشىش سەل ئەپلىكرەك دەپ ئويلايىتتى. ئۇنىڭدىن باشقا، نۇخا مۇسۇلمان شەھىرى بولغاچقا، مېچىتمۇ بار ئىدى، شۇڭا ئۇنىڭ بەش ۋاق نامازنى ئۇقۇشىغا تېخىمۇ قولايلىق ئىدى. ۋورونتسوۋ بۇ ئىشلارنى پېتىربۇرگقا دوكلات قىلىپ، ھاجى مۇراتنىڭ نۇخاغا بېرىشىغا ئاخىر رۇخسەت قىلدى.

بۇ ۋەقە ۋورونتسوۋ، پېتىربۇرگ دائىرىلىرى ۋە ھاجى مۇراتنىڭ تارىخىنى بىلىدىغان كوپلىگەن رۇسلار ئۈچۈن كاپكاز ئۇرۇشىنىڭ ياخشى بۇرۇلۇشى ياكى ئاددى بىر قىزىقارلىق خەۋەر بولۇپ كورۇنەتتى؛ ھاجى مۇرات ئۈچۈن بولسا، بولۇپمۇ يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان ئۇنىڭ تۇرمۇشىدىكى قورقۇنچلۇق بۇرۇلۇش بولۇپ تۇراتتى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئۇزىنى قۇتۇلدۇرۇش، يەنە بىر تەرەپتىن شامىلدىن ئۇچ ئېلىش ئۈچۈن تاغدىن قاچقان ئىدى، بۇ قېچىش شۇنچە قىيىن چۈشكەن بولسىمۇ، ئۇ مەقسە-

دىگە يەتتى. دەسلەپتە ئىشنىڭ ئۇتۇقلۇق بولغانلىغىدىن ناھايىتى خوشال بولغان، شامىلغا ھۆجۇم قىلىشىنىمۇ ھەقىقەتەن ئويلىغان ئىدى. ئۇ بالا-چاقلىرىنى قۇتۇلدۇرۇشنى تولىمۇ ئاسان چاغلىغان ئىدى، ئەمىلىيەتتە بۇ ئۇنىڭ ئويلىغىنىدىن كوپ قېتىن بولۇپ چىقتى. شامىل ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى تۇتۇپ ئەسىر قىلىپ، ئاياللارنى ھەرقايسى كەنتلەرگە قۇللۇققا تۇتۇپ بېرىدىغانلىغىنى، ئوغلىنى ئولتۇرىدىغانلىغى ياكى كوزىنى ئويۇۋالدىغانلىغىنى جاكالىدى. ھاجى مۇرات ئەمدى داغىستاندىكى مۇرتەلىرى ئارقىلىق، پەم بىلەن ياكى قورال كۆچى بىلەن بولسىمۇ ئائىلىسىدىكىلەرنى شامىلنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇۋېلىش كويىدا نۇخاغا كوچۇپ كەلدى. يېقىندا بىر ئايغاقچى نۇخادا ئۇنىڭ يېنىغا كېلىپ، ئۇنىڭغا ئىخلاس قىلىدىغان ئاۋارىلارنىڭ ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ قېچىپ، ئۇلار بىلەن بىللە رۇسلار تەرەپكە ئوتۇشكە تەييارلانغانلىغىنى، لېكىن بۇنداق قىلىشنى خالايدىغانلار بەك ئاز بولغاچقا، ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەر نەزەربەنت قىلىنغان ۋېدېنوغا تەگمەي، ئۇلارنى ۋېدېنودىن باشقا يەرگە يوتكىگەندە ئاندىن تېگىشنى قارار قىلىشقانلىغىنى، ئۇلارنىڭ بۇ ئىشنى يېرىم يولدا پۈتتۈرۈشكە ماقۇل بولغانلىغىنى ئېيتتى. ھاجى مۇرات ئۇنىڭغا: دوستلىرىمغا ئېيت، ئائىلەمدىكىلەرنى قۇتقۇزغانلارغا 3 مىڭ سوم ئىنئام قىلىمەن، دەپ تاپىلىدى.

نۇخادا ھاجى مۇراتقا مېچىتكە ۋە خان ئوردىسىغا يېقىن

يەردىن بەش ئېغىزلىق ئوي بېرىلدى. ئۇنىڭغا قوشۇپ قويۇلغان ئەپتسەر، تەرجىمان ۋە ئۇنىڭ ئوزىنىڭ مۇرىتلىرىمۇ مۇشۇ ئويدە تۇراتتى. ھاجى مۇراتنىڭ كۇنى تاغدىن كەلگەن ئايغاقچىلارنىڭ يولىغا قاراش ۋە قوبۇل قىلىشتىن باشقا، رۇخسەت قىلىنغىنى بويىچە، شەھەر ئەتراپىدا ئاتلىق ئايلىنىپ تاماشا قىلىش بىلەن ئوتەتتى.

8 ـ ئاپرىل كۇنى ھاجى مۇرات تاماشادىن قايتىپ كېلىپ، ئوزى بۇ يەردە يوق چاغدا تىغلىستىن ۋورونتسوۋنىڭ بىر ئەلچىسى كەلگەنلىگىنى ئاڭلىدى. ھاجى مۇرات ئەلچىنىڭ قاداق خەۋەر ئېلىپ كەلگەنلىگىنى ناھايىتى بىلگىسى كەلگەن بولسىمۇ، ساقچى باشلىغى بىلەن ئەلچى ئوزىنى كۇتۇپ تۇرغان ئويگە كىرمەي، ئاۋال ئوزىنىڭ ئويىگە كىرىپ پېشىن ئوقۇدى. ناماز ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن، مېھمانخانا بىلەن قوبۇل قىلىش ئويىگە كىردى. تىغلىستىن كەلگەن پاكار، دوغلاق پۇتۇكچى كىرىللوۋ ۋورونتسوۋنىڭ ھاجى مۇراتنى 12 ـ ئاپرىلغىچە تىغلىستا كېلىپ، ئارگۇتىنسكى بىلەن كوروشۇشكە چاقىرغانلىغىنى ئېيتتى.

ـــ ياخشى، ـــ دىدى ھاجى مۇرات زەردە بىلەن. ئۇنىڭ ئەلچى كىرىللوۋ بىلەن خوشى يوق ئىدى.

پۇل ئالغاچ كەلدىڭمۇ؟

ھەئە، ـــ دىدى كىرىللوۋ.

ـــ ھازىر ئىكىكى ھەپتە بولدى، ـــ دىدى ھاجى مۇرات. ئاۋال ئون بارمىغىنى، ئاندىن يەنە توت بارمىغىنى كورسىتىپ، ـــ

ئەكەل.

ــمانا هازىر، ــدىدى ئەلچى سومكىدىن ھەمىيانىنى ئېلىــ ۋېتىپ ۋە ھاجى مۇراتنى رۇسچە ئۇقمايدۇ دەپ ئويلاپ، ــ ئۇ پۇلنى نىمىگە ئىشلىتىدۇ؟ــ دەپ رۇس تىلىدا سورىدى ساقچى باشلىغىدىن. ئەمما ھاجى مۇرات ئۇنىڭ سوزىنى ئۇقۇپ، كىرىللىۋۇقا تازا بىر ئالايدى. كىرىللىۋۇ پۇلنى ئېلىۋېتىپ، قايتىپ بارغاندا ۋورونتسوۋقا دوكلات قىلىش ئۈچۈن ھاجى مۇرات بىلەن سوزلەشمەكچى بولۇپ، تەرجىمان ئارقىلىق بۇ يەر زىبىرىكشىلىك ئەمەسمىكەن، دەپ سورىدى. ھاجى مۇرات پۇقراچە كىينىگەن، يېنىدا قورالىمۇ يوق بۇ پاكار دوغلاقتا مەنستىمەسلىكنى نەزىرى بىلەن سىڭايان قاراپ قويۇپ، جاۋاپىمۇ بەرمىدى. تەرجىمان ياندۇرۇپ سورىدى.

ــسەن ئۇنىڭغا ئېيت، مېنىڭ ئۇنىڭ بىلەن سوزلىشىشكە ھەۋەسىم يوق. پۇلىنى بەرسۇن.

ھاجى مۇرات بۇ گەپنى دىگەندىن كېيىن، پۇلىنى ساناپ ئېلىش ئۈچۈن يەنە ئۇستەلنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

كىرىللوۋ ئالتۇن پۇلنى چىقىرىپ ھەر ئونىنى بىر تىزىققتىن يەتتە تىزىق قىلىپ (ھاجى مۇرات كۇنىگە بەش ئالتۇن پۇل ئالاتتى)، ھاجى مۇراتنىڭ ئالدىغا سۇرۇپ قويدى. ھاجى مۇرات بۇ پۇلنى چېركەسكىسىنىڭ يېڭىگە تىقىپ دەس ئورنىدىن تۇردى ۋە ئويلىمىغان يەردىن پۇتۇكچىنىڭ پاينەك بېشىغا پاققىدا بىرنى ئۇرۇپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. پۇتۇكچى ئورنىدىن

سەكرەپ قويۇپ، تەرجىمانغا، بۇ ئىش قاملاشمىدى، چۈنكى ئۇ شاڭشياۋ دەرىجىلىك ئەمەلدار دەپ ئېيتقۇزدى. ساقچى باشلىغىمۇ شۇنداق دەپ قوشۇمچە قىلدى، ھاجى مۇرات بۇنى بىلگەنلىگىنى بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭشىتتى-دە، ئويدىن چىقىپ كەتتى.

—نىمە قىلسا بولار بۇنى، —دىدى ساقچى باشلىغى، — خەنجەرنى بىر تىقساققۇ ئىش تۈگەيتتى. بۇ نىمىلەرگە غەرەز ئۈقتۇرغىلى بولمايدۇ. ئۇنى ساراڭ بولۇپ قالارمىكىن دەيمەن.

قاراڭغۇ چۈشۈش بىلەن پاپاخلىرىنى كوزىگىچە چوكۇرۇپ كىيگەن ئىككى ئايغاقچى كەلدى. ساقچى باشلىغى ئۇلارنى ھاجى مۇراتنىڭ ئويىگە باشلاپ كىردى. بۇلارنىڭ بىرى قارامۇتۇق، سېمىز تاۋلىن، يەنە بىرى ئاۋاق بىر بوۋاي ئىدى. ئۇلار ئېلىپ كەلگەن خەۋەر ھاجى مۇراتنى خوش قىلمىدى. شامىل ئىڭ دەھشەتلىك جازا بىلەن قورقتىۋەتكەنلىكتىن، ھاجى مۇراتنىڭ ئائىلىسىنى قۇتقۇزۇشقا ۋەدە قىلغان دوستلىرى ھازىر يالتىيە-ۋالغان ئىدى. ھاجى مۇرات ئايغاقچىلارنىڭ سوزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، چازا قوروپ ئولتۇرغان پۇتىغا ئىككى جەينىگىنى قويۇپ، بېشىنى سېلىپ، ئۇزۇنغىچە جىم بولۇپ كەتتى. ھاجى مۇرات ئويلاندى، ئويلانغانىدىمۇ كەسكىن ئويلاندى. بۇ بىر قارارغا كېلىدىغان ئاخىرقى ئويلىنىش ئىدى. ھاجى مۇرات بېشىنى كوتىرىپ، ئايغاقچىلارغا بىردىن ئالتۇن پۇل بېرىپ:

—سىلەر كېتىڭلار، —دىدى.

ـــجاۋاپ گەپ بارمۇ؟

ـــجاۋاۋىم ئاللانىڭ ئىرادىسىگە باغلىق، سىلەر كېتىڭلار.

ئايغاقچىلار قوپۇشۇپ ماڭدى. هاجى مۇرات تىنىغا جەينىگىنى قويغىنىچە گىلەم ئۈستىدە ئولتۇرۇپ قالدى. ئۇ شۇ ئولتۇرغان پېتى ئۈزۈن خىيال سۈردى.

"قانداق قىلىش كېرەك؟ شامىلغا ئىشىنىپ، ئۇنىڭ يېنىغا بېرىش كېرەكمۇ؟ ـــدەپ ئويلىدى هاجى مۇرات، ـــئۇ دىگەن ئالدامچى تۈلكە. ئەگەر ئۇ ئالدىمغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭغا، ئۇ قىزىل ساقالغا باش ئېگىش مۇمكىن ئەمەس. سەن رۇسلار نەرەپكە بارىدىڭ دەپ ماڭا ئىشەنمەيدۇ". هاجى مۇرات ئويلىنىۋاتاتتى.

ئۇنىڭ ئىسىگە تاغلىقلارنىڭ بۇركۈت توغرىسىدىكى بىر چوچىگى چۈشۈپ قالدى: بىر بۇركۈتنى ئىنسانلار تۇتۇۋاپتۇ. ئۇ ئىنسانلار ئارىسىدا بىر زامان ياشاپ، كېيىن يەنە ئۇز ماكانىغا قايتىپ بېرىپتۇ. لېكىن ئۇنىڭ پۇتىغا قوڭغۇراق ئېسىلىق ئىكەن. شۇڭا بۇركۈتلەر ئۇنى ئارىغا ئالماي: "سەن كەت، ئىنسانلار ساڭا قوڭغۇراق ئاسقان يەرگە كەت. بىزنىڭ قوڭغۇرىمىز يوق" دەپتۇ. ئۇ بۇركۈت ئۇزىنىڭ تۇغۇلۇپ ئوسكەن يېرىدىن قايتىپ كېتىشكە ئۇنىماي، شۇ يەردە قېپ قاپتۇ. لېكىن بۇركۈتلەر ئارىغا ئالماي، ئاخىر ئۇنى چوقۇپ ئولتۇرۇپ قويۇپتۇ.

"ئۇلار مېنىمۇ چوقۇپ ئولتۇرىدۇ" ـــدەپ ئويلىدى هاجى مۇرات.

"بۇ يەردە قالايمۇ؟ چارپادىشا ئۇچۇن كاپكازنى بوي سۇنۇپ، شوھرەت قازىنىپ، مەرتىۋە-بايلىققا ئىگە بولايمۇ؟"

ھاجى مۇرات ئوزىنىڭ ۋورونتسوۋ بىلەن كورۇشىدىغانلىغىنى ھەم بۇ مويسىپت كىنەز بىلەن قىلىشقان شىرىن سوزلەرنى ئەسلەپ، "بۇ مۇمكىن" دىگەننى خىيالىدىن ئوتكۇزدى.

"دەرھال بىر قارارغا كېلىش كېرەك، بولمىسا شامىل ئائىلەمىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىدۇ." ھاجى مۇرات كېچىچە كىرپىك قاقماي ئويلاپ چىقتى.

23

يېرىم كېچە بولاي دىگەندە ھاجى مۇرات بىر قارارغا كەلدى. ئۇ تاقا قېچىپ چىقىپ، ئوزىگە ئىشەنچلىك ئاۋارىيلار بىلەن ۋىدىنوغا بېسىپ كىرىپ، يە ئولۇشكە، يە ئائىلىسىنى قوتقۇزۇشقا بەل باغلىدى. ئائىلىسىنى ئېلىپ رۇسلار تەرەپكە قايتىپ كېلىش ياكى خۇنزاخقا بېرىپ شامىل بىلەن ئېلىشىش توغرىسىدا بىر پىكىرگە كەلمىدى. ئۇ ھازىر بۇ يەردىن قېچىپ تاقا كېتىشنىلا ئويلايتتى. شۇڭا ئۇ ئالدى بىلەن مۇشۇ نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. ئۇ ياستۇغىنىڭ ئاستىدىن پاختىلىق قارا پەشمىنى ئالدى-دە، مۇرىتلىرى تۇرغان ئويگە ماڭدى. ئۇلارنىڭ

ئويمگه بېرىش ئۈچۈن بىر دالاندىن ئوتۇشكه توغرا كېلەتتى. ئۇ دالانىڭ ئېچىقلىق ئىشىگى ئالدىغا كېلىشگه ئايدىڭ كېچىنىڭ شەبنەملىك سالقىن ھاۋاسى ئۇرۇلدى ھەم ياندىكى باغدىن بۇلبۇللارنىڭ بىردىنلا چاڭلداپ سايراشلىرى ئۇنىڭ قۇلىغىغا ناخشىدەك يېقىملىق ئاڭلاندى.

ھاجى مۇرات دالاندىن ئوتۇپ، مۇرىتلىرى ياتقان ئويىنىڭ ئىشىگىنى ئاچتى. بۇ ئويدە چىراق يوق ئىدى، دەرىزىدىن يېڭى چىققان ئاينىڭ يورۇغى چۈشۈپ تۇراتتى. ئۇستەل ۋە ئورۇندۇقلار بىر چەتكه يىغىشتۇرۇپ قويۇلغان بولۇپ، مۇرىتلار يەرگه سېلىنغان پالاز ۋە بۇركىلىرىنىڭ ئۈستىده ئۇخلاۋاتاتتى، خەنەفى ھويلىدا ئاتلارنىڭ يېنىدا ياتاتتى. ھەمزەلى ئىشكىنىڭ غىچىلدىغىنىنى ئاڭلاپ ئورنىدىن دەس تۇردى ـ دە، ھاجى مۇراتقا كوز يۈگۈرتىپ، ئۇنى تونۇغاندىن كېيىن يەنه ياتتى. ئۇنىڭ يېنىدا ياتقان ئېلدار سەكرەپ ئورنىدىن تۇرۇپ پەشمەتىنى كىيىپ، ئۇنىڭ ئەمرىنى كۈتتى. قۇربان بىلەن خان مەغەم تېخى ئۇخلاۋاتاتتى. ھاجى مۇرات قولىدىكى پەشمەتىنى ئۈستەلگه قويۇشى بىلەن قاتتىق بىر نەرسه ئۈستەلگه ئۇرۇلۇپ، تاراققىدا قىلىپ قالدى. بۇ پەشمەتنىڭ ئىچىگه تىكىۋەتكەن ئالتۇن ئىدى.

ـــ بۇنىمۇ تىكىپ قوي، ـــ دىدى ھاجى مۇرات كۇنىدۇزى تاپشۇرۇۋالغان ئالتۇنلارنى ئېلدارغا بېرىۋېتىپ.

ئېلدار ئالتۇنلارنى شۇ ئان يورۇق يەرگه ئەپكېلىپ، خەنجىرىنىڭ ئاستىدىن قەلەمتۇرىچنى ئېلىپ، پاختىلىق پەشمەتنىڭ

ئەستىرىنى سوكۇشكە باشلىدى. ھەمزەلى ئورنىدىن قوپۇپ، چازا قۇرۇپ ئولتۇردى.

ــ ھەمزەلى، سەن قېرىنداشلارغا ئېيتقىن، مىلتىق، تاپانچىلىرىنى تەكشۈرۈپ، ئوق-دورىلارنى تەييارلاپ قويسۇن، ئەتە بىزنىڭ بارىدىغان يېرىمىز يىراق، ــ دىدى ھاجى مۇرات.

ــ ئوق بار، دورىمۇ بار، ھەممىنى تەييار قىلىمىز، ــ دىدى ھەمزەلى ۋە بىرنەمىلەرنى دەپ غوڭشۇپ قويدى.

ھەمزەلى ھاجى مۇراتنىڭ نىمە ئۈچۈن مىلتىقلارنى ئوقلاپ قويۇشقا بۇيرۇغانلىغىنى چۈشەندى. ئۇ باشتىن تارتىپ تا كېيىنكى كۈنلەرگىچە مۇنداق بىر ئىشنى يەنى رۇس چوشقىلىرىنى بولۇشچە ئولتۇرۇپ-قىرىپ، تېزرەك تاقىقا قېچىپ كېتىشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىپ كەلگەن ئىدى. ھازىر ھاجى مۇراتنىڭمۇ شۇ نىيەتتە كەلگەنلىگىنى ئۇقۇپ، خوشاللىقتىن قىنغا پاتماي قالدى.

ھاجى مۇرات چىقىپ كەتكەندىن كېيىن ھەمزەلى دوستلىرىنى ئويغاتتى. بۇ توتەيلەن كېچىچە مىلتىق، تاپانچا، ئوق-دورا ۋە چاقماقلىرىنى تەكشۈرۈپ، بۇزۇق دورىلارنى يەڭگۈشلەپ، يېڭى دورىلارنى قاچىلىدى، ئوقدانلىرىغا ياغلىق لاتىلارغا ئورالغان تەييار ئوقلارنى چىڭداپ سالدى، قىلىچ ۋە خەنجەرلىرىنى بىلەپ، بىسلىرىنى ياغلىدى.

ھاجى مۇرات تاھارەت ئېلىش ئۈچۈن، تاڭ ئېتىش ئالدىدا يەنە دالانىغا چىقتى. بۇ چاغدا بۇلبۇللار كېچىدىكىگە

قارىغاندا تېخىمۇ ئۇرغۇپ سايرىشۋاتاتتى. مۇرىتلارنىڭ ئويىدىن شارتىلدىتىپ قىلىچ-خەنجەرلىرىنى بىلەۋاتقان ئاۋاز ئاڭلىناتتى. ھاجى مۇرات تۆڭدىن سۇ ئېلىپ، ئويىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، مۇرىتلىرىنىڭ قىلىچ-خەنجەرلىرىنى بىلەۋاتقان شارت-شۇرت ئاۋازلاردىن باشقا، خەنەفىنىڭ زىل ئاۋاز بىلەن ئېيتقان ھاجى مۇراتقا تونۇش ناخشىسى ئاڭلاندى، ھاجى مۇرات توختاپ ناخشىغا قۇلاق سالدى.

بۇ ناخشىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى: غامزات ئىسىملىك بىر يىگىت ئوز قېرىنداشلىرى بىلەن رۇسلارنىڭ ئىلقىسىنى ھەيدەپ كېتىدۇ؛ كېيىن بىر رۇس كىنەز تېرەك دەريياسىنىڭ بويىدا ئۇنى قوغلاپ يېتىپ، ھەددى-ھىسابسىز ئەسكەرلىرى بىلەن قورشۇۋالىدۇ؛ ئاندىن غامزات ئىلقىلارنى ئولتۇرۇپ، قېرىنداشلىرى بىلەن ئولگەن ئاتلارنىڭ دالدىسىغا موكۇۋېلىپ، مىلتىغىنىڭ ئوقلىرى، يېنىدىكى خەنجەرلىرى، تومۇرلىرىدىكى قانلىرى تۆگىگەنگە قەدەر رۇسلار بىلەن ئېلىشىدۇ؛ غامزات جان ئۈزۈش ئالدىدا ھاۋادىكى بىرنەچچە قۇشنى كورۇپ، ئۇلارغا مۇنداق دەپ خىتاپ قىلىدۇ:

ئەي قۇشلار، قانات قېقىپ ئۇچۇپ سىلەر،
بېرىڭلار بىزلەرنىڭ ئوي-ماكانىمىزغا.
سالام دەڭلار ئاچا-سىڭىل جان-جىگەرلەرگە،
سالام دەڭلار، ئاپپاق قىزلار ھەم ئانىمىزغا.

ئېيتكلار بىز هەممىزنى شېھىت بولدى دەپ،
قەۋرىلەردە ياتمايدىكەن جەسەتلىرى دەپ.
بىزنىڭ پۈتۈن ئۇستىخانۇ-سوڭىگىمىزنى
غاجلايدۇ قويماي ئاچكوز بورىلەر سورەپ،
قاغا-قۇزغۇن چوقۇلايدۇ كوزىمىزنى يەپ.

ناخشا مۇشۇنداق ئاياقلىشاتتى، ئاخىرىدىكى قايغۇلۇق مىسرا-لار توگىگەندىن كېيىن، خۇش خۇي خانمەغەمنىڭ جارانلىق ئاۋازى قوشۇلدى. ئۇ ناخشىنىڭ ئاخىرىنى قۇلاقنى يارغۇدەك ئاۋاز بىلەن "لائىلاھە ئىللەللاھۇ" دەپ توۋلاپ چۈشۈردى. ئاندىن كېيىن ھەممىسى جىمجىت بولۇپ قالدى. بۇ چاغدا باغدىكى بۇلبۇللارنىڭ چىرايلىق سايراشلىرى، ئۈيدە قىلىچ-خەنجەرلەرنىڭ ئارقا-ئارقىدىن ۋە تەكشى شارتىلداشلىرىدىن باشقا ئاۋاز ئاڭلانمايتتى.

خىيال دەريياسىغا غەرق بولغان ھاجى مۇرات قولىدىكى چوگۇننىڭ قىڭغىيىپ قېلىپ سۈيى ئېقىپ كەتكىنىنى سەزمەي قالدى. ئۇ بېشىنى چايقاپ قويۇپ، ئويغا كىرىپ كەتتى.

ھاجى مۇرات بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ، قورالىلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىپ، كارۋاتتا ئولتۇردى. ئەمدى قىلىدىغان باشقا ئىش قالمىغان ئىدى. ئاتلىق چىقىپ ئايلىنىپ كېلىش ئۈچۈن نازارەتچىدىن سوراش كېرەك ئىدى. ھازىر تالا تېخى قاراڭغۇ، نازارەتچى تېخىچە ئۇيقۇسىدىن تۇرمىغان ئىدى.

خەنەفىنىڭ ھىلىقى ناخشىسى ئۇنىڭغا ئانىسى چىقارغان بىر ناخشىنى ئەسلەتتى. بۇ ناخشىدا ئېيتىلغىنى بولۇپ ئوتكەن ئىش بولۇپ، ئۇ ئىش ھاجى مۇرات تۇغۇلغان ۋاقتىدا بولغان ئىكەن، ئانىسى دائىم ئۇنىڭغا بۇ ناخشىنى ئېيتىپ بېرەتتى.

بۇ ناخشا مۇنداق ئىدى:

سېنىڭ پولات خەنجىرىڭ
پاتتى ئاپپاق كوكسۇمگە.
لېكىن ئوغلۇم، جان قوزامنى
مەھكەم باستىم باغرىمغا.
ئۇرغۇپ چىققان قىزىق قېنىم
يۇدى يۈمران تېنىمنى،
دورا قىلماي ساقىيىپ،
كەلدىم ئەسلى ھالىمغا.
مەن ئولۇمدىن قورقمايمەن،
سېنىڭ كىچىك شۇڭقارىم
چوڭ بولغاندا ئولۇمدىن
ئۆمۈ قورقماس زادىلا.

بۇ ناخشا ھاجى مۇراتنىڭ دادىسىغا قارىتىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى مۇنداق ئىدى: ھاجى مۇرات تۇغۇلغاندا، خانىنىڭ خوتۇنىمۇ ئىككىنچى ئوغلى ئۇممەخانىنى تۇغىدۇ. خانىنىڭ خوتۇنى

چوڭ ئوغلى ئابۇنۇسايخانغا سۈت ئانىسى بولغان ھاجى مۇراتنىڭ ئانىسىنى يەنە سۈت ئانىسى بولسۇن دەيدۇ. لېكىن پاتىمە ئوزىنىڭ ئوغلىنى تاشلاپ ئۇ يەرگە بېرىشنى خالىماي، بارمايمەن، دەيدۇ. ھاجى مۇراتنىڭ دادىسىنىڭ ئاچچىق كېلىپ، ئۇنى بېرىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. پاتىمە يەنە ئۇنىمىغاندا، ئۇ پاتىمەگە خەنجەر تىقدۇ. شۇ چاغدا باشقىلار ئاجرىتىۋالمىغان بولسا، پاتىمە ئولەر ئىكەن. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ئوغلىدىن ئايرىلماي ئۇنى بېقىپ چوڭ قىلغان ۋە بۇ ئىشنى ھىلىقىمەڭ ناخشا قىلىپ ئېيتقان.

ھاجى مۇرات ئانىسىنىڭ ئوگزىدە ئۇخلىغان چاغدا ئۇنى ئۇستىگە چاپىنىنى يېپىپ يېنىدا ياتقۇزۇپ قويۇپ، مۇشۇ ناخشىنى ئېيتىپ بېرىدىغانلىغىنى ھەم دائىم ئانىسىدىن ېيلىدىكى تاتۇقنى كورسىتىشنى سورايدىغانلىغىنى ئەسلىدى. شۇ تاپىتا ئۇنىڭ كوز ئالدىدا ئانىسى پەيدا بولدى. ئۇ ھازىر ھاجى مۇرات ئۇنىڭدىن ئايرىلغان ۋاقىتتىكىدەك يۇزلىرىنى قورۇق باسقان، ئاپپاق چاچلىق، كومىك ئەمەس، بەلكى ھاجى مۇرات بەش ياشقا كىرىپ قالغان چاغلىرىدا، ئۇنى سېۋەتكە سېلىپ دۇمبىسىگە ئارتىپ، تاغلاردىن ھالقىپ بوۋىسىنىڭكىگە ئاپارغان ۋاقىتتىكىدەك ياش، چىرايلىق ۋە سۇباتلىق بولۇپ كورۇندى.

ئۇ يەنە يۇزلىرىنى قورۇق باسقان ئاپپاق ساقالىلىق زەرگەر بوۋىسىنى، ئۇنىڭ كوك تومۇرلىرى كورۇنۇپ تۇرغان قوللىرى بىلەن كۇمۇش جابدۇقلارنى قانداق قۇيىدىغانلىغىنى، ئوزىگە

دۇئا قىلىشنى ئۇگەتكەنلىگىنى؛ ئانىسىنىڭ پىشگە ئېسىلۇۋىلىپ، تاغ تۇۋىدىكى مارجان بۇلاقتىن سۇ ئالغىلى بارغانلىغىنى؛ ئۇزىنىڭ يۇزىنى يالايدىغان ئورۇق ئىتنى، ئانىسى بىلەن بىللە كالىنى سېغىپ سۈتنى پىشۇرغاندا ئىسىنىڭ ۋە سۈتتىن چىققان پۇراقنىڭ باشقىچىلا پۇرايدىغانلىغىنى؛ ئانىسىنىڭ تۇنجى قېتىم چېچىنى قانداق چۇشۇرتكەنلىگىنى، تامدىكى پاقىراپ تۇرغان مىس ئەينەكتىن ئۇزىنىڭ دۇپ-دۇگىلەك بېشىنى كورۇپ قانداق ھەيران قالغانلىقلىرىنى ئەسلىدى.

باللىق چاغلىرىنى ئەسلىگەندىن كېيىن، ئامراق ئۇغلى يۇسۇپنى ئەسلىدى، ئۇ يۇسۇپنىڭ چېچىنى تۇنجى قېتىم ئوزى چۇشۇرۇپ قويغان ئىدى. يۇسۇپ ھازىر چىرايلىق يىگىت بولۇپ قالغان ئىدى. ئۇ ئوغلىنى ئاخىرقى قېتىم كورگەن چېغىنى ئەسلىدى. بۇ ئۇنىڭ سېلىمىستىن ئايرىلغان كۇنى ئىدى. ئوغلى ئۇنىڭغا ئاتىنى ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇنى ئۇزاتقىلى چىقىشنى سورىدى. ئۇ ياخشى كىيىنىپ، قورال-ياراقلىرىنى ئېلىپ، ئېتىنى يېتىلەپ ئالغان ئىدى. يۇسۇپنىڭ يىگىتلىك چىقىپ تۇرىدىغان قىپ-قىزىل، چىرايلىق چىرايى ھەم زىلۋا بويىدىن (ئۇ دادىسىدىن ئىگىز ئىدى) ياشلىققا خاس باتۇرلۇق ۋە ھاياتقا بولغان خوشاللىغى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ياشلىغىنا قارىماي، كەڭ يەلكىسى، يوغان ئۇستىخانلىرى، ئۇزۇن، ئىنچىكە بويى، ئۇزۇن كۇچلۇك قوللىرى، ھەركەتلىرىنىڭ كۇچلۇكلۇگى، چەبدەسلىگى دائىم دادىسىنى خوشال قىلاتتى ۋە زوقلاندۇراتتى. ھاجى

مۇرات ماڭىدىغان چاغدا ئۇنىڭغا:

ــ ئەڭ ياخشىسى، مېنى ئۆزاتما، ئويدە هازىر سەنلا قالدىڭ، ئاپاڭ بىلەن موماڭغا ئوبدان قارا، ــ دېگەن ئىدى.

هاجى مۇرات يۈسۈپنىڭ بىردىنلا قىزىرىپ، جېنىم تىنمىدە بولىدىكەن، ئاپام بىلەن مومامنى بوزەك قىلىشقا هېچكىمنىڭ هەددى ئەمەس، دېگەن چاغدىكى باتۇرانە ۋە مەغرۇرانە تۇرقىنى ئۇنتۇمايتتى. يۈسۈپ ئېتىغا مىنىپ، دادىسىنى ئاخىر دەريا بويىغىچە ئۇزىتىپ قويۇپ قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن هاجى مۇرات ئانىسى، خوتۇنى ۋە ئوغلىنىڭ دىدارىنى كورمىدى.

شامل ئاشۇ ئوغلىنىڭ كوزىنى ئۇيۇۋالماقچى بولدى! هاجى مۇرات ئوزىنىڭ خوتۇنى توغرىلىق ئويلاپمۇ قويمايتتى.

بۇ ئويلار هاجى مۇراتنى بارام قىلىپ، ئولتۇرغۇزمىدى. ئۇ چاچراپ ئورنىدىن تۇرۇپ، ئاقسىغىنچە ئىتتىك بېرىپ ئىشكنى ئېچىپ، ئېلدارنى چاقىردى. تېخى كۇن چىقمىغان بولسىمۇ، خېلى يوروق چۈشۈپ قالغان ئىدى. بۇلبۇللار تېخىچە سايرىشاتتى.

ــ ساقچى باشلىغىغا بېرىپ ئېيتقىن، مەن ئاتلىق ئايلىنىپ كەلمەكچى، سىلەر ئاتلىرىڭلارنى جابدۇڭلار، ــ دېدى ئۇ.

24

بۇ كۆنلەردە بۇتلىرنىڭ بىردىن-بىر كۆڭۈل خوشلۇغى ئۇرۇش شەرىيىتى ئىدى، بۇ ئۇنى ئومۇمى ئىشتىلا ئەمەس، خۇسۇسى تۇرمۇشتىمۇ ئوزىگە ئەسىر قىلىۋالغان ئىدى. ئۇ چېركەسكە كىيىپ، چەۋەندازلىق قىلىپ، بوگدانوۋىچ بىلەن ئىككى قېتىم پىستىرمىغا چىققان بولسىمۇ، بىرەر دۇشمەنىنىمۇ ئۆچراتمىدى ھەم بىرەر دۇشمەننىمۇ ئولتۇرەلمىدى. بۇنداق باتۇرلۇقنى ۋە داڭلىق باتۇر بوگدانوۋىچ بىلەن دوست بولغانلىغىنى بۇتلەر كۆڭۈللۈك ۋە چوڭ ئىش ھىساپلايتتى. ئۇ بىر يەھۇدىدىن يۇقۇرى ئوسۇم تولەش شەرتى بىلەن پۇل ئوتتۇنە ئېلىپ، ھىلىقى قەرزىنى تۆگەتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ ئوزىنىڭ ئەپسىز ئەھۋالىنى ئارقىغا سوزدى، كېچىكتۇردى. ئۇ بۇ ئەھۋالى توغرىلىق ئويلىماسلىققا تىرىشاتتى، ئۇرۇش شەرىيىتىدىن باشقا، ھە دەپ ھاراق بىلەن ھەپىلىشەتتى. ئۇ بارغانسېرى ئىچىشكە بېرىلىپ، كۈندىن-كۈنگە ئوزىنى تاشلۇەتتى. ئۇنىڭ مارىيە دىمىتروۋناغا بولغان مۇئامىلىسى ئەمدى ئالىجاناپ يۇسۇفلەرچە① ئەمەس، ئەكسىچە قوپاللىق بىلەن كەينىگە

① تەۋراتنىڭ 39 - سۈرىسىدە بايان قىلىنغان يۇسۇفنىڭ ئوز خوجا-

كىرىۋېلىش بولدى، لېكىن ئۇ ئويلىمىغان يەردىن قاتتىق داۋىسنى يەپ، ئىزا تارتقىنىدىن ئۈنىڭغا ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق بولۇپ تۇيۇلدى.

ئاپرېلنىڭ ئاخىرىدا قورغانغا بىر ئەترەت كەلدى. بۇ ئەترەت باريارتىنسكى بېسىپ ئوتۇش مۇمكىن ئەمەس دەپ ھىساپلاغان چېچېنلەر رايونىدىن ئوتتىدىغان چاغدىكى يېڭى يۇرۇشكە بەلگىلەنگەن ئەترەت ئىدى. بۇ ئەترەت كابارداي تۇەنىنىڭ ئىككى لىيەنى بولۇپ، ئۇلار كاپكازنىڭ ئادەتتى بويىچە كۇرىنىسكى لىيەنلىرىنىڭ مېھمىنى سۇپىتىدە كۇتۇۋېلىناتتى. ئەسكەرلەر گەزەرمىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ۋە ئاش-چاي، گوش بىلەنلا ئەمەس، ۋۇتكا بىلەنمۇ مېھمان قىلىندى، ئەپتىسەرلەر بۇ يەر-دىكى ئەپتىسەرلەرنىڭ قېشىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇ يەردىكى ئەپتىسەرلەر يېڭى كەلگەن ئەپتىسەرلەرنى ئادەت بويىچە زىياپەت بېرىپ كۇتۇۋالدى.

زىياپەت ئاياقلىشاي دېگەندە، ئۇلار تازا ئىچىشتى، ناخشا-چىلار ناخشا ئېيتىپ، تېخمۇ قىزىتىۋەتتى. ئىچىپ مەس بولۇپ، چىرايى ئاق سېرىق تۇسكە كىرگەن ئۇزان ماتۇبېيۋېچ ئورۇنىدۇققا مىنىۋېلىپ، قىلىچىنى چىقىرىپ، خىيالىدىكى دۇشمىننى چاپاتتى، گاھ تىللايتتى، گاھ قاقاقلاپ كۈلەتتى،

يىنىنىڭ خوتۇنى ئازدۇرغاندا ئۈنىڭغا گول بولمىغانلىغى توغرا-سىدىكى ھىكايىگە قارالسۇن.

گاه بىرسنى قۇچاقلايتتى، گاه ئوزىنىڭ "شامىل يېغا باشلىدى نەچچە يىل بۇرۇن، تىرا-راي-تىرا-راي، نەچچە يىل بۇرۇن" دىگەن ئامراق ناخشىسىنى ئېيتىپ، ئۇسۇل ئويناپ كېتەتتى.

بۇتلىرىمۇ شۇ يەردە ئىدى. ئۇ بۇ يەردىمۇ ئۇرۇشنىڭ شېرىنلىكىنى كورۈشكە تىرىشاتتى، لېكىن كوڭلىنىڭ بىر يېرىدە ئىۋان ماتۋېيېۋىچقا ئىچى ئاغرىيتتى، لېكىن ئۇنى توختىتىۋېلىشقا چارىسز ئىدى. بۇتلىر شىر كەيىپ بولۇپ، غەيرەتلىنىپ ئويگە تىكىۋەتتى.

تولۇن ئاي ئاپپاق ئويلەر ۋە يولدىكى تاشلارنى يورۇتۇپ تۇراتتى. كېچە بەك ئايدىڭ بولغاچقا، كوچىدىكى ھەر بىر تاش، ھەر بىر تال سامان ۋە تىزەك دوۋىلىرىگىچە ناھايىتى ئېنىق كورۈنەتتى. بۇتلىر ئويىگە ئاز قالغانىدا، بېشى بىلەن بوينىغا ياغلىق ئورىۋالغان ماريە دىمىتروۋنا ئۇچراپ قالدى. بۇتلىر ماريە دىمىتروۋنادىن داۋىسىنى يىگەنىدىن كېيىن، بىر ئاز خىجىل بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئوزىنى قاچۇرۇپ يۈرەتتى. ئەمدى ئايدىڭ كېچىدە، ئاز-تولا ئىچكەن پەيتىتە ئۇنىڭ ئۇچرىشىپ قالغىنىغا بۇتلىر ئىنتايىن خوش بولۇپ، ئۇنىڭغا يەنە يېقىنچىلىق قىلىشقا باشلىدى.

ـــ نەگە ماڭدىڭىز؟ ـــ دىدى ئۇ.

ـــ بىزنىڭ بوۋاينى يوقلىغلى، ـــ دىدى ئۇ ئاقكوڭۇللۇق بىلەن. ئۇ بۇتلىرنىڭ ئوزىنىڭ كەينىگە كىرىۋېلىشىنى پۈتۈنلەي

چىن كوڭلى بىلەن قەتئى رەت قىلغان، لېكىن بۇتلىرىنىڭ شۇنىڭدىن كېيىن دائىم ئوزىنى قاچۇرۇپ يۈرۈشى ئۇنىڭ ئاچچىغىنى كەلتۈرۈپ قويغان ئىدى.

ــ ئۇنى يوقلىغىلى دەمسز، ئۇ كېلىپ قالار.

ــ كېلەلمەي قالارمىكىن؟

ــ كېلەلمىسە، كوتىرىپ ئەكېلىپ قويۇشار.

ــ ۋىيەي، ئۇنداق بولسا قاملاشمىغىنى، ــ دېدى ماريە دىمىتروۋنا، ــ ئۇنداق بولسا بارمايمۇ يە؟

ــ بارمىسىڭمۇ بولىدۇ، قايتايلى.

ماريە دىمىتروۋنا ئارقىسىغا يېنىپ، بۇتلىرىنى بىلەن بىللە ئويىگە قايتتى. كېچە شۇ قەدەر ئايدىڭ ئىدىكى، باشىنىڭ كولەڭگىسى ئەتراپىدىكى يورۇقلۇق يول بويىدا ھەركەتلىنىۋاتقان گەۋدىنىڭ كولەڭگىسىگە ئەگىشىپ ھەركەتلىنەتتى. بۇتلىرى ئوزىنىڭ كولەڭگىسىگە كوز سېلىپ، ماريە دىمىتروۋناغا ئوزىنىڭ ھىلىمۇ كويۇپ يۇرگەنلىگىنى بىلدۈرمەكچى بولدىيۇ، گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلمەي قالدى. ماريە دىمىتروۋنا ئۇنىڭ گەپ قىلىشىنى كۈتەتتى. ئۇلار مۇشۇنداق ئۇن-تىنسىز مېڭىپ ئويىگە يېقىنلاشقانىدا، دوقمۇشتىن بىرنەچچە ئاتلىق چىقىپ كەلدى. بۇلار بىر ئەپتىسەر ۋە ئۇنىڭ كانۇايلىرى ئىدى.

ــ بۇ قايسى شامال ئۇچۇرۇپ كەلگەن ئادەملەر؟ ــ دېدى ماريە دىمىتروۋنا ئوزىنى يولنىڭ چېتىگە ئېلىپ.

ئاينىك يورۇغى كېلىۋاتقانلارنى كەينى تەرەپتىن يورۇتتى. ئۇلار ئالدىغا يېقىنلىشىپ كەلگەندە، مارىيە دىمىتروۋنا ئۇلارنى تونۇدى. بۇ ئەپتىسەر بۇرۇن ئۇيان ماتۇبيېۋچ بىلەن بىللە خىزمەت قىلغان كامېنېۋ ئىدى، شۇڭا مارىيە دىمىتروۋنا ئۇنى تونۇيتتى.

— سىز پېتىر نىكولايېۋىچقۇ؟ — دېدى مارىيە دىمىتروۋنا ئۇنىڭغا.

— ھەئە، — دېدى كامېنېۋ، — ھە، بۇتلېر! ياخشىمۇ سىز؟ تېخى ئۇخلىماپسىلەرغۇ، مارىيە دىمىتروۋنا بىلەن يۈرەمسىز؟ پەخەس بولۇڭ، ئۇيان ماتۇبيېۋىچ بۇرنىڭىزدىن بۇلاق قىلمەسۇن يەنە، ئۇ نەدە؟

ئاڭلىدىڭىزمۇ؟ ئاشۇ يەردە، — دېدى مارىيە دىمىتروۋنا ناخشا ئاۋازى كېلىۋاتقان تەرەپنى كورستىپ، — ئۇلار تاماشا قىلىۋاتىدۇ.

— نىمە، سىلەرنىڭكىلەر تاماشا قىلىۋاتامدا؟

— ياق، ئۇلار خاساۋ يۇرتىدىن كەلگەنلەر، ئۇلار مېھمان بولۇۋاتىدۇ.

— ھە، بۇ ياخشى ئىشقۇ. مەنمۇ ئۇلگۈرگىدەكمەن، مېنىڭ بۇ يەرگە كېلىشىم بىرەر مىنۇتلۇقلا ئىش ئۇچۇن.

— نىمە، بىر ئىش بارمىدى؟ — سورىدى بۇتلېر.

— ئازراق ئىش بار ئىدى.

— ياخشى ئىشمۇ، يامان ئىشمۇ؟

ـــ بۇ كىمنىڭ قانداق قارىشىغا باغلىق! بىز ئۇچۇن ئېيتقاندا، ياخشى ئىش، بەزىلەر ئۇچۇن يامان ئىش، ـــ دېدى كامېنېۋ كۇلۇپ تۇرۇپ.

بۇ چاغدا پىيادىلەر بىلەن كامېنېۋلار ئۇزان ماتۇيېۋىچنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا كەلدى.

ـــ چىخرېۋ! مەيەگە كەلگىنە، ـــ دەپ چاقىردى كامېنېۋ بىر كازاك ئەسكەرگە قاراپ.

چىخرېۋ ئېتىنى دۈڭىتىپ، ئالدىغا چىراق كەلدى. بۇ كازاك ئاددىغىنا دون فورمىسىدا ھەربى كىيىم، شىنېل، ئوتۇك كىيگەن بولۇپ، ئىگەرنىڭ كەينىگە بىر خۇرجۇن ئارتىۋالغان ئىدى.

ـــ قېنى، ھىلىقى نەرسىنى ئالە، ـــ دېدى كامېنېۋ ئېتىدىن چۈشۈۋېتىپ.

كازاكمۇ ئاتىتىن چۈشۈپ، خۇرجۇنىدىن ئىچىگە بىرنەرسە سېلىنغان بىر خالتىنى چىقاردى. كامېنېۋ ئۇنىڭ قولىدىن خالتىنى ئېلىپ، قولىنى ئىچىگە تىقتى.

ـــ سىلەرگە بۇ يېڭىلىقنى كورسىتىپ قويماي، بولامدۇ؟ سىز قورقامسىز؟ ـــ دېدى ماريىە دىمىتروۋناغا.

ـــ قورقۇدەك نىمىدى ئۇ، ـــ دېدى ماريىە دىمىتروۋنا.

ـــ مانا مۇشۇ، ـــ دېدى كامېنېۋ بىر ئادەمنىڭ بېشىنى چىقىرىپ ئاينىڭ يورۇغىغا قويۇپ، ـــ سىلەر تونۇمسىلەر؟

ئۇ قاپىغى كوتىرىلىپ تۇرغان، قاپ-قارا ساقىلى تەكشى ياستىلغان، بۇرۇتلىرى قىسقا قىرقىلغان، چاچلىرى چۈشۈرۈل-

گەن، بىر كوزى ئوچۇق، بىر كوزى يېرىم يۇمۇق بىر باش ئىدى. باشنىڭ يەتتە-سەككىز يېرىگە خەنجەر تېقىلغان، بۇرنىدا قاپ-قارا قان ئۈيۈپ قالغان، بوينىغا قانغا بويالغان لوڭگە ئورالغان ئىدى. بۇ باشنىڭ شۇنچە جىق يارىلانغىنىغا قارىماي، ئۇنىڭ كوكەرگەن لەۋلىرىدىن بالىلارچە يېقىملىق كورۈنۈش چىقىپ تۇراتتى.

مارىيە دىمىتروۋنا ئۇنىڭغا بىر قاراپلا ئۇنچۇقماستىن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ، ئىتتىك مېڭىپ ئويىگە قايتتى.

بۇتلىرى بۇ قورقۇنچلۇق باشقا كوزىنى ئۈزمەي قارايتتى. بۇ يېقىندىلا ئۇنىڭ بىلەن ئىنتايىن قىزغىن پاراڭلىشىپ تاڭ ئاتقۇزغان هاجى مۇراتنىڭ بېشى ئىدى.

ــ بۇ نىمە ئىش، ئۇنى كىم ئولتۇردى؟ ــ دەپ سوردى ئۇ.

ــ قاچماقچى بولغان ئىدى، تۇتۇۋالدۇق، ــ كامېنېۋ شۇنداق دىدى-دە، باشنى كازاكقا بېرىپ، ئۈزى بۇتلىرى بىلەن ئويىگە كىرىپ كەتتى.

ــ ئولگەندىمۇ مەرتلەرچە ئولدى-دە، ــ دىدى كامېنېۋ.

ــ بۇ ئىشنىڭ باش-ئايىغى قانداق؟

ــ سەل تەخىر قىلىڭ، ئۇيان ماتۇبېيۇچ كەلگەندە، سىلەرگە هەممىنى سوزلەپ بېرىمەن. مېنى شۇنىڭ ئۈچۈن ئەۋەتتى. ئۇنى قورغانلارغا، يېزا-كەنتلەرگە ئىلىپ بېرىپ كورسىتىپ يۈرىمەن.

ئۇيان ماتۇبېيۇچقا كىشى ئەۋەتىلدى، ئۇ ئۈزىگە ئوخشاش مەس ئىكىكى ئەپسىسەر بىلەن ئويىگە كىرىپ، كامېنېۋنى

ئۇچاقلىدى.

ــ سىلەرگە ھاجى مۇراتنىڭ بېشىنى ئېلىپ كەلدىم، ــ دېدى كامبىنېۋ.

ــ يالغان ئېيتما، ئولتۇردۇڭلارما؟

ــ ھە، قاچماقچى بولغان ئىدى.

ــ مەن ئۇ ئىشىنچسىز دېگەن ئىدىم. قېنى ئۇ باش؟ قەيەردە؟ ماڭا كورسەتكىنە.

ئۇ ھىلىقى كازاكنى چاقىردى، كازاك خالتىنى ئېلىپ كىرىپ، باشنى چىقاردى. ئۇڭان ماتۇبېيۇچ مەس كوزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا ئۇزاق قارىدى.

ــ باتۇر ئادەم ئىدى، ئەكەلگىنە، بىر سويۇپ قويايلى، ــ دېدى ئۇ.

ــ توغرا ئېيتتىڭىز، نوچى ئادەم ئىدى، ــ دېدى بىر ئەپىتسەر.

ھەممىسى بىر قۇر كورۇپ بولۇشۇپ، ئۇنى يەنە ھىلىقى كازاكقا بەردى. ئۇ باشنى خالتىغا سېلىپ، پەم بىلەن ئاۋايلاپ يەرگە قويدى.

ــ قانداق، كامبىنېۋ، باشنىمۇ كورسەتتىڭ. ئەمدى سوزلەپمۇ بېرەرسەن؟ ــ دېدى بىر ئەپىتسەر.

ــ باشنى ماڭا بېرىڭلار، بىر سويۇپ قويايلى، ئۇ ماڭا قىلىچىنى ھەدىيە قىلغان ئىدى، ــ دەپ ۋاقىردى ئۇڭان ماتۇبېيۇچ.

بۇتلېر ئىشىك ئالدىغا چىقتى، ماريە دىمىتروۋنا پەلەمپەينىڭ

ئىككىنچى پايىسىدە ئولتۇراتتى. ئۇ بۇتلىرىغا بىر قارىدى-دە، ئاچچىقلىنىپ، تەتۈر قارىۋالدى.

— نېمە بولدىڭىز، ماريە دىمىتروۋنا؟ — دىدى بۇتلىر.

— سىلەر ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر. مېنىڭ چىدىغۇچىلىگىم قالمىدى. راستلا ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر، — ئۇ شۇنداق دەپ ئورنىدىن تۇردى.

— بۇنداق ئىش ھەرقانداق كىشىنىڭ بېشىغا كېلىپ قېلىشى مۇمكىن، — دىدى بۇتلىر نېمە دىسە ياخشى بولىدىغانلىغىنى بىلەلمەي، — ئۇرۇش دېگەن شۇ-دە.

— ئۇرۇش! بۇ قانداق ئۇرۇش؟ — ماريە دىمىتروۋنا ۋاقىرىۋەتتى، — قىسقىسى، ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر. ئادەم ئولگەندىن كېيىن كومۇش كېرەك ئىدى، سىلەر ئۇنى ئويناۋاتىسىلەر. ھەممىڭلار كاللا كېسەرلەر، بۇنىڭدا گەپ يوق. — ئۇ مۇشۇ سوزلەرنى تەكرارلاپ پەلەمپەيدىن چۈشۈپ، ئارقا ئىشىك بىلەن ئويىگە كىرىپ كەتتى.

بۇتلىر مېھمانخانىغا يېنىپ كىرىپ، كامېنىۋنى بۇ ئىشنى باشتىن-ئاياق سوزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدى.

كامېنىۋ سوزلەپ بەردى.

ئىش مۇنداق بولغان ئىدى.

25

هاجی مۇراتنىڭ شەھەر سىرتىغا چىقىپ ئاتىلىق تاماشا قىلىشىغا كازاكلارنىڭ ھەمرا بولۇش شەرتى بىلەن رۇخسەت قىلىنغان ئىدى. نۇخا شەھىرىدە ھەممىسى بولۇپ ئەللىك كازاك ئەسكەر بار ئىدى، بۇلاردىن ئونى ھەرقايسى باشلىقلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن ئىدى، قالغانلىرى بۇيرۇق بويىچە ھەر قېتىمدا ئوندىن بەلگىلەنسە، كۇن ئارىلاپ بىر قېتىم نوۋەت كېلەتتى. شۇڭا دەسلەپكى كۇنى ئونى چىقتى، كېيىنچە كۇندە بەشتىن چىقىرىش، هاجى مۇرات ئوزىنىڭ ھەممە مۇرتلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ چىقماسلىق قارار قىلىنغان ئىدى. لېكىن هاجى مۇرات 25 ـ فېۋرال كۇنى تاماشاغا چىققاندا، ئوزىنىڭ بەش مۇرىدىنى ئەگەشتۇرۇپ چىقتى. هاجى مۇرات ئاتقا مىنىپ تۇرۇشغا، ھەربى باشلىق هاجى مۇراتنىڭ بەش مۇرىدىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىللە مېڭىشقا تەمشىلۇاتقانلىغىنى كورۇپ، ئۇنىڭ ھەممە ئادىمىنى ئەگەشتۇرۇپ چىقىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىغىنى ئېيتتى، لېكىن هاجى مۇرات ئاڭلىماسقا سېلىپ، ئېتىنى دۇئېتتى، ھەربى باشلىقمۇ چىڭ تۇرۇۋالمىدى. كازاكلارنىڭ بەنجاڭى گېۋرگى ئوردىنى ئالغان، دوگلەك چاچ قويۇۋالغان، ساغلام سېرىق

يىگىت نازاروۋ ئىدى. ئۇ كىچىگىدىلا ئاتىسىدىن يىتىم قالغان نامرات دىندار ئائىلىنىڭ ئوغلى بولۇپ، ئانىسى بىلەن ئۇچ سىڭلىسى ۋە ئىككى ئىنىسىنى باقاتتى.

ــ پەخەس بول، نازاروۋ، ئۇلار يىراقتا بارمىسۇن، ــ دەپ توۋلىدى باشلىق.

ــ خوپ، جاناپلىرى، ــ دىدى نازاروۋ ئۇزەڭگىگە پۇتىنى ئېلىۋېتىپ. ئۇ دولىسىدىكى ملتىغىنى تۇتۇپ، ئىلمەك بۇرۇن، يوغان، چىلان تورۇق ئاختا ئېتىنى يورغۇلىتىپ مېڭىپ كەتتى. توت ئاتلىق كازاك ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى: ئۇلارنىڭ بىرسى ھەمزەلىگە ئوق دورىسى سېتىپ بەرگەن، ئورۇق، شادا پاچاق، ئۇستا ئوغرى ۋە پۇل تاپار فېراپونتوۋ، بىرسى ئەسكەرلىك مۇددىتى توشقان، دائىم ئوزىنىڭ كۇچىنى كوز ـ كوز قىلىدىغان ۋە خېلى ياشلارغا كىرىپ قالغان ساغلام دىخان ئىگناتوۋ، بىرسى ھەممەيلەن مازاق قىلىدىغان كۇچسىز ياش بالا مىشكىن، بىرسى ئاتىسىنىڭ يالغۇز ئوغلى بولغان سېرىق چاچلىق، مۇلايىم ۋە خۇش خۇي يىگىت پېتراكوۋ ئىدى.

ئەتىگەنده كۇن تۇمان بولۇپ، چاي ۋاقتىدا ئېچىلىپ كەتتى. دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ئەمدىلا چىقىقان يوپۇرماقلىرىدا، ياپ ـ يېشىل ئوت ـ چوپلەرنىڭ بىخلىرىدا، ئەمدىلا ئۇنۇپ چىقىقان مايسىلاردا، سول تەرەپتىكى ئىتتىك ئېقىۋاتقان شوخ دەريانىڭ كوپۇكلىرىده كۇن نۇرى يالتىرايتتى.

ھاجى مۇراتنىڭ ئېتى يورغىلاپ كېتىپ باراتتى. كازاكلار

بىلەن مۇرىتلىرى ئۇنىڭ كەينىدىن قالماي كېلىۋاتاتتى. ئۇلار قورغاندىن ئۈزاپ، يولغا چىقتى. يولدا بېشىغا سېۋەت قويۇۋالغان ئايالىلار، ھارۋىدا ئولتۇرغان ئەسكەرلەر، غىچىلداپ مېڭىۋاتقان كالا ھارۋىسى كېتىپ باراتتى. ئىككى چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن ھاجى مۇرات ئاق ئېتىنى دېۋىتىپ، بولۇشىغا قويۇپ بەردى، مۇرىتلىرى ئېتىنى بولۇشچە چاپتۇرۇپ ئاران يېتىشتى. كازاكلارمۇ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى.

ــ پاھ، ئۇنىڭ ئېتى ئۇچىدىكەنغۇ، ــ دېدى فېراپونتوۋ، ــ ئەگەر ئۇ بوي سۈنمىغان بولسا، ئۇنى چوقۇم قولغا چۈشۈرگەن بولاتتىم.

ــ راست دەيسەن، بۇرادەر، بۇ ئات تىغلىستا ئۇچ يۈز سومغا يارايدۇ.

ــ مېنىڭ ئېتىم ئۇنىڭغا يېتىشۇالمىدۇ، ــ دېدى نازاروۋ.

ــ ئەلۋەتتە سەن يېتىشۇالسەن، ــ دېدى فېراپونتوۋ.

ھاجى مۇرات بارغانسېرى ئېتىنى ئىنتىكلەتتى.

ــ ھەي دوستۇم، بۇ بولمىدى، ئاستىراق ماڭ، ــ دەپ توۋلىدى نازاروۋ قوغلاپ كېلىۋېتىپ.

ھاجى مۇرات كەينىگە بىر قاراپ قويۇپ، ئۇنىمۇسىتىن، يەنە شۇنداق مېڭىۋەردى.

ــ پەخەس بولۇڭلار، بۇ كاساپەتلەرنىڭ پەيلى يامان تۇرىدۇ، ــ دېدى ئىگناتوۋ، ــ قارا، ئېتىنى ھە دەپ قامچىلاۋاتىدۇ.

ئۇلار شۇنداق قىلىپ، تاغ تەرەپكە بىر چاقىرىمچە

ماڭدى.

ــ مەن گەپ قىلىۋاتىمەن، بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، ــ دەپ نازاروۋ يەنە توۋلىدى.

هاجى مۇرات جاۋاپىمۇ بەرمەي، كەينىگە قاراپمۇ قويماي، ئېتىنى ئىتتىكلىتىپ ئۇچقاندەك چاپتۇردى.

ــ ئالدامچى، قېچىپ كېتەلمەيسەن! ــ نازاروۋ ئاچچىقلىنىپ ۋاقىرىدى.

ئۇ ئوزىنىڭ چىلان توروقى ئاختا ئېتىنى قامچىلاپ ئۇزەڭگە چىقتى دەسسەپ ئالدىغا ئېگىلىشىپ، ئېتىنى هاجى مۇراتنىڭ كەينىدىن جېنىنىڭ بېرىچە قويۇۋەتتى.

هاۋا شۇ قەدەر ئوچوق ۋە ساپ ئىدى، هاياتىي كۈچ نازاروۋنىڭ كۆڭلىدە خوشال-خورام ئويناياتتى، ئۇ كۈچلۈك ئېتىغا چاپلىشىپ تۇپ-تۈز يولدا هاجى مۇراتنىڭ كەينىدىن ئۇچقاندەك كېتىۋاتقاندا، يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان هەرقانداق قايغۇلۇق ، پاجىەلىك ياكى قورقۇنچلۇق ئىشلار ئۇنىڭ خىيالىغىمۇ كىرىپ چىقماياتتى. ئۇ هاجى مۇراتنى قوغلاپ ئېتىنى هەر بىر سەكرەتكىنىگە خوش ئىدى. هاجى مۇرات يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقان كازاك ئېتىنىڭ تۇيۇقسىز ئاڭلاپ، هەش-پەش دېگىچە ئوزىگە يېتىشىۋالىدىغانلىغىنى پەملەپ، ئۇنىڭ قولىغا تاپانچىسىنى ئېلىپ، كەينىدىكى ئاتنىڭ تۇيۇقسىز ئاڭلاپ قىزىپ كېتىپ بارغان ئېتىنى سول قولى بىلەن بوشراق تۇتتى.

ــ بۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ دىدىمىغۇ! ــ دەپ ۋاقىرىدى

هاجی مۇراتقا يېتىشىپ قالاي دېگەن نازاروۋ ئۇنىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىگە قولىنى سوزۇپ، لېكىن ئۇلگۈرەلمىدى، ئاڭغىچە ئوق ئېتىلدى.

ــ بۇ نېمە قىلغىنىڭ، ــ دەپ ۋاقىردۇەتتى نازاروۋ كوكسىنى تۇتۇپ.

ــ ئېتىڭلار بۇلارنى، يىگىتلەر، ــ ئۇ شۇنداق دېدى ــ دە چايقىلىپ، ئىگەردىن قىڭغايدى.

تاغلىقلار قوراللىرىنى ئاۋال ئېلىشىپ، كازاكلارنى ئاتتى ۋە چاپتى.

نازاروۋ ئېتىنىڭ بوينىغا ئېسىلىپ قالدى، ئېتى ئۇركۈپ، ئۇنىڭ دوستلىرىنىڭ ئەتراپىدا ئايلىناتتى. ئىگناتوۋنىڭ ئېتى يىقىلىپ، ئۇنىڭ بىر پۇتىنى بېسىۋالدى. ئىككى تاغلىق قىلىچ-لىرىنى ئويناتىپ، ئات ئۈستىدە تۇرۇپلا ئۇنىڭ بېشى ۋە قوللە-رىنى چاپتى. پېتراكوۋ دوستىنى قۇتۇلدۇرۇشقا ئېتىلۇدى، ئىككى پاي ئوق كېلىپ، بىرى دۇمبىسىگە، يەنە بىرى يانبېشىغا تەگدى ــ دە، ئۇ خۇددى تاغاردەك دۇمۇلاپ چۈشتى.

مىشكىن ئېتىنى كەينىگە بۇراپ، قورغانغا چاپتى. خەنەفى بىلەن خان مەغەم ئۇنى شددەت بىلەن قوغلىدى، لېكىن ئۇزاپ كەتكەنلىگى ئۈچۈن يېتىشەلمىدى.

خەنەفى بىلەن خان مەغەم ئۇنى قوغلاپ يېتىشكە كوزى يەتمەي، قايتىپ كەلدى، ھەمزەلى ئىگناتوۋنىڭ بىرنەچچە يېرىگە خەنجەر سالدى، نازاروۋغا بىرنەچچىنى سانچىپ، ئۇنى ئاتتىن

چۇشۇردى. خان مەغەم ئولگەنلەرنىڭ ئوق ۋە خالتىلىرىنى ئېلىۋالدى. خەنەفى نازاروۋنىڭ ئېتىنى ئېلىپ ماڭماقچى بولۇۋدى، هاجى مۇرات ئۇنداق قىلىشقا ئۇنىمىدى ۋە يول بويلاپ ئالدىغا قاراپ چاپتى. مۇرتلار ئوزلىرىگە ئەگىشىپ كەلگەن پېتراكوۋنىڭ ئېتىنى قوغلۇۋېتىپ، هاجى مۇراتنىڭ كەينىدىن ئات سالدى، مۇنارنىڭ ئۇستىدىن ملتنق ئېتىپ سگنال بېرىلگەندە، ئۇلار نۇخادىن ئۇچ چاقىرىم ئۇزاپ، شاللىقنىڭ ئىچىگە كىرگەن ئىدى.

قارنى يېرىلغان پېتراكوۋ ئوگدىسىغا ياتاتتى، ئۇ يۇزىنى ئاسمانغا قىلىپ، بېلىققا ئوخشاش ئاغزىنى بىر ئېچىپ، بىر يېپىپ جان ئۇزدى.

ــ ۋاي خۇدا، ۋاي ئاتام، ياخشى قىلىشپسەن! ــ دەپ ۋاقىرىدى قورغان ئەمەلدارلىرى مشكىنىدىن هاجى مۇراتنىڭ قاچقانلىغىنى ئاڭلاپ بېشىنى جاڭگاللاپ، ــ كاللاڭلارنى ئالمەن، قاچۇرۇپ قويۇشۇپسەن، قاراقچىلار!

هەممە يەرگە ئەنسىزلىك سىگنالى بېرىلدى. قاچقانلارنى تۇتۇشقا بارلىق كازاكلارلا ئەۋەتىلىپ قالماي، ئەل بولغان يېزا-كەنتلەردىكى بارلىق ساقچىلارمۇ يىغىپ كېلىندى. هاجى مۇراتنى تۇتقان ياكى ئولتۇرۇپ، بېشىنى ئېلىپ كەلگەنلەرگە مىڭ سوم سويۇنچە بېرىش جاكالاندى. هاجى مۇرات هەمراللرى بىلەن كازاكلاردىن قېچىپ ئىككى سائەتتىن كېيىن، قاچقۇنلارنى

ئىزدەش ۋە تۇتۇش ئۈچۈن ساقچى باشلىغىنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئىككى يۈزدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر يولغا چىقتى.

ھاجى مۇرات چوڭ يول بىلەن بىرنەچچە چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، ھاسىراپ قارا تەرگە چومگەن ئېتىنى توختاتتى. يولنىڭ ئوڭ تەرىپىدە بىلارجىك يېزىسىنىڭ ئويلىرى ۋە مېچىتىنىڭ پەشتىغى، سول تەرىپىدە ئېتىز، ئېتىزلارنىڭ كەينىدە دەريا كورۇنۇپ تۇراتتى. تاققا ئوڭ تەرەپتىكى يول بىلەن بارغىلى بولمۇ، ھاجى مۇرات قوغلاپ كەلگۈچىلەر ئوڭ تەرەپتىن كېلىدۇ دەپ مولىچەرلەپ، سول تەرەپكە قاراپ بۇرۇلدى. ئۇ ئالازان دەريادىن ئوتۇپ، ھېچكىم خىيالىغا كەلتۈرمەيدىغان يولغا چىقىپ، شۇ يول بىلەن جاڭگالغا كەلمەكچى، ئاندىن يەنە بىر دەريادىن ئوتۇپ، جاڭگالنى كېسىپ، تاققا چىقماقچى بولدى. ئۇ مۇشۇ ئويىچە سولغا بۇرالدى. لېكىن دەريا بويىغا بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى بېسىپ ئوتۇش زورۇر بولغان شاللىق ھەر يىلى ئەتىيازدىكىدەك يېڭىلا سۇ قۇيۇلۇپ ساسلىق بولۇپ كەتكەن بولغاچقا، ئات قوسىغىچە پېتىپ قالاتتى. ھاجى مۇرات قۇرۇق يول ئىزدەپ ئوڭ-سولغا مېڭىپ باقتى، لېكىن ئۇلار كېتىۋاتقان يەرگە سۇ قويۇۋېتىلگەن ۋە بۇ سۇ سىڭىپ كەتكەن ئىدى. ئاتلار پۇرۇپكا پاقىلدىغاندەك، سېغىز لايدىن پۇتلىرىنى تارتىپ ئالاتتى ۋە قاتتىق ھاسىراپ، توختاپ-توختاپ كېتىپ باراتتى.

ئۇلار خېلى ئۇزاق ھەپىلىشىپ يۇرۇپ، قاراڭغۇ چۈشكەندىمۇ

دەريا بويىغا يېتىپ كېلەلمىدى. سول تەرەپتە چاتقال بىلەن قاپلانغان ئارالغا ئوخشاش بىر توپىلىك تۇراتتى. ھاجى مۇرات مۇشۇ چاتقاللىقتا ئاتلىرىنى دەم ئالدۇرۇپ، كېچىدە مېڭىشنى قارار قىلدى.

چاتقاللىقتا كىرىپلا ھاجى مۇرات بىلەن ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئاتلىرىدىن چۈشۈپ، ئاتلىرىنىڭ پۇتىنى چۈشەپ، ئوتقا قويۇ-ۋەتتى، ئاندىن ئېلىۋالغان نان-پانلىرىنى يېيىشكە باشلىدى. بايىلا يوپ-يورۇق تۇرغان ھىلال ئايىنىڭ تاغ كەينىگە موكۈشى بىلەن تۇن قارانغۇلاشتى. نۇخادا بۇلبۇل بەك كوپ ئىدى. بۇ چاتقاللىقتىمۇ ئىككىسى بار ئىدى. ھاجى مۇرات ئۇزىنىڭ ئادەملىرى بىلەن ۋاراڭ-چۇرۇڭ قىلىشىپ چاتقاللىقتا كىرگەندە، بۇلبۇللار تىمتاس بولۇۋالغان ئىدى. ئۇلار جىم بولۇشقاندا، بۇلبۇللار يەنە چاڭلىداپ سايراشقا باشلىدى. ھاجى مۇرات كېچىدىكى ئاۋازلارغا قۇلاق سالاتتى، بۇلبۇللارنىڭ بارغانسېرى قىزىپ سايراشلىرىغىمۇ قۇلاق سالاتتى.

بۇلبۇللارنىڭ سايراشلىرى ئۇنىڭغا تۇنۇگۈن ئاخشام سۇ ئېلىشقا چىقىقاندا ئاڭلىغان غامزات توغرىسىدىكى ناخشىنى ئەسلەتتى. ھازىر ئۇنىڭ ھەر بىر مىنۇتتا غامزاتىنىڭ ھالىغا چۈشۈپ قېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى. ئۇ ئۇزىمۇ شۇنداق مولـ-چەرلەيتتى، شۇڭا ئۇنىڭ كوڭلىدە بىردىنلا جىددىلىك پەيدا بولدى. ئۇ بۇركىسنى يەرگە سېلىپ، ناماز ئوقۇدى. نامازنى ئوقۇپ بولۇپ تۇرۇشىغا چاتقاللىقتا يېقىنلىشۋاتقان ئاۋاز

ئاغلانـدى. بۇ ئاۋازلار پاتقاقلىقتا شالاپ-شۇلۇپ قىلىپ كېلە-ۋاتقان نۇرغۇن ئاتلارنىڭ ئاياق تىۋىشى ئىدى. كوزى ئوتـكۇر خان مەغەم چاتقاللىقنىڭ چېتىگە يۈگرەپ چىقىپ، قاراڭغۇدا چاتقاللىققا قاراپ كېلىۋاتـقان ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ كولەڭگىسىنى كوردى. خەنەفىمۇ يەنە بىر تەرەپتىن ئاشۇنداق بىر توپ كىشـىنىڭ كولەڭگىسىنى كوردى. بۇ بازار ئامانـلىق ساقـلاش ئەتىرەدىنىڭ باشلىـغى كارگـانوۋ باشلاپ كېلىۋاتـقان ساقچىلار ئىدى.

"خوپ، بىزمۇ غامزاتـقا ئوخشاش ئېلىشايـلى"دەپ ئويلىدى هاجى مۇرات.

سىگنال بېرىلگەندىن كېيىن، كارگانوۋ يۈز ساقچى ۋە كا-زاكـلار بىلەن هاجـى مۇراتنى قوغـلاپ چىقتى، لېكىن هـىچ يەردىـن ئۇنىڭ ئوزى تۇرماق، ئىزىنمۇ تاپالـمىدى. كارگانوۋ ئۇمتسزلىنـىپ قايتىپ كەلدى، ئەمما كەچـقۇرۇنلۇغى بىر تاتار بوۋاي ئۇچراپ قالدى. كارگانوۋ ئۇنىڭدىن ئالتە ئاتلىق ئادەمنى كوردۇڭمۇ دەپ سوراۋىـدى بوۋاي كوردۇم دەپ جاۋاپ بەردى ۋە بۇ ئالتە ئاتلىقنىڭ شاللىقتا ئايلىنىپ يۇرگەنـلىگىنى، كېيىن ئوزى ئوتوۇن تېرىۋاتقاندا ئۇلارنىڭ چاتـقاللىققا كىرىپ كەتكەنـلىگىنى ئېيتـتى. كارگانوۋ بوۋاينى ئېلىپ كەيـىنگە يانـدى، ئۇ پۇتلىرى چۇشەلـگەن ئاتلارنى كورۇپ، هاجى مۇراتنىڭ چوقۇم شۇ يەردە ئىكەنلىگىگە ئىشىنىپ، تاڭ ئاتـقاندا هاجى مۇراتـنى تىرىك ياكى ئولۇك هالدا تۇتۇش ئۈچۈن چاتقاللىقنى قورشىدى.

هاجی مۇرات ئوزىنىڭ قورشاۋدا قالغانلىغىنى بىلگەندىن كېيىن، چاتقاللىق ئارىسىدىن بىر ئازگالنى تاپتى ۋە شۇ يەرگە موكۇنۇپ تۇرۇپ، ئوق دورىسى بىلەن كۆچى تۈگىگەنگە قەدەر ئۇلار بىلەن ئېلىشىش نىيىتىگە كەلدى. ئۇ ئوزىنىڭ پىكرىنى ھەمراىرىغا ئېيتىپ، ئازگالنىڭ ئۈستىگە ئىستىھكام ياساشنى تاپىلىدى. مۇرتلىرى دەرھال شاخلارنى كېسىپ، خەنجەرلىرى بىلەن يەرنى كولاشقا كىرىشتى، هاجى مۇراتمۇ بىللە ئىشلىدى.

تاڭ سۈزۈلگەندە، ھىلىقى ساقچىلار باشلىغى ئاتلىق چاتقاللىققا يېقىنراق كېلىپ:

ــ ھەي، هاجى مۇرات، تەسلىم بول! بىز جىق، سىلەر ئاز. ــ دەپ ۋاقىرىدى.

بۇنىڭغا جاۋابەن ئازگالدىن ئىس كوتىرىلىپ، ئوق ئېتىلدى، ئوق بىر ساقچىنىڭ ئېتىغا تەگدى، ئات سەنتۈرۈلۈپ يىقىلدى. ئارقىدىن، چاتقاللىقنىڭ يېنىدا تۇرغان ساقچىلار تەڭلا ئوق چىقاردى، ئۇلارنىڭ ئوقلىرى ۋىزىلداپ يوپۇرماقلارنى توكۈپ، شاخلارنى سۇندۇرۇپ، توپ ـ توغرا ئىستىھكامغا كېلىپ چۈشتى، لېكىن ئىستىھكامدىكىلەرگە تەگمىدى. پەقەت ھەمزەلىنىڭ توپىتىن ئايرىلىپ كەتكەن ئېتىغلا ئوق تەگدى. ئاتنىڭ بېشى يارىلانغان بولسىمۇ يىقىلمىدى، پۈتىدىكى ئاغامچىنى ئۈزۈپ چاتقاللارنى شالدىرلىتىپ چېپىپ، باشقا ئاتلارغا ئېتىلدى ۋە بۇ ئاتلارغا يولەنگىنچە ئوت ـ چوپىنى قانغا مىلەپ يېقىلدى.

هاجى مۇرات بىلەن ئۇنىڭ مۇرىتلىرى ئالدىغا چىققانلىكى ساقچىنى ئاتاتتى، ئوقى ئانچە زايا كەتمەيتتى. ئۇچ ساقچى يارد-لانىدى، ساقچىلار هاجى مۇراتلارغا هۇجۇم قىلىپ بارالماي، بارغانسېرى چېكىنىپ، يېراقتىن ئوقنى قارىسىغا ئاتاتتى.

بۇ ئەھۋال بىر سائەتتىن ئارتۇق داۋاملاشتى. كۇن نەيزە بويى كوتىرىلدى، هاجى مۇرات قورشاۋنى يېرىپ دەريا بويىغا بېرىپ ئوتوپ كەتمەكچى بولۇپ ئېتىغا مىنىشكە تەمشەلگەندە، يېڭى كەلگەن بىرمۇنچە ئادەمنىڭ چۇقان-سورەنلىرى ئاڭلاندى. ئۇلار مېختۇلۇنلىق هاجى ئاغىخان ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرى بولۇپ، هەممىسى ئىككى يۇز كىشى ئىدى. هاجى ئاغا بۇرۇن هاجى مۇراتنىڭ ئاغىنىسى بولۇپ، تاغدا بىللە بولغان ئىدى، كېيىن رۇسلارغا تەسلىم بولغان. ئۇلار بىلەن بىللە هاجى مۇراتنىڭ رەقىبىنىڭ ئوغلى ئەخمەتخانمۇ كەلگەن ئىدى. هاجى ئاغمۇ كارگانوۋغا ئوخشاش، ئۇنى تەسلىم بول دەپ ۋاقىرىۋىدى، هاجى مۇرات ئۇنىڭغمۇ ئوق بىلەن جاۋاپ بەردى.

— قېرىنداشلار، قىلىچلىرىنى سۇغۇرۇڭلار! — هاجى ئاغا قىلىچىنى يالىڭاچلاپ ۋاقىرىدى، شۇنىڭ بىلەن يۇزلىگەن كىشى چۇقان كوتىرىپ، چاتقاللىققا ئېتىلدى.

ساقچىلار يۇگۇرۇپ چاتقاللىققا كىرىشتى، لېكىن ئىستىهكامنىڭ كەينىدىن ئارقا-ئارقىدىن بىرنەچچە پاي ئوق ئېتىلدى. ئۇچ كىشى تىك موللاق چۇشتى، هۇجۇم قىلىپ كەلگەنلەر چاتقاللىق-نىڭ يېنىدا توختاپ، ئېتىشقا باشلىدى. ئۇلار ملتىق ئاتقاچ،

بىر چاتقالدىن يەنە بىر چاتقالنىڭ كەينىگە سىلجىپ، ئاستا-ئاستا ئىستىكامغا يېقىنلىدى. ئۇلارنىڭ بىرنەچچىسى ئىلگىرىلەپ كەلدى، بىرنەچچىسى ھاجى مۇرات ۋە ئۇنىڭ مۇرتلىرىنىڭ ئوقىغا ئۇچراپ يىقىلدى. ھاجى مۇرات ئاتقانلىكى ئوق تەگمەي قالمايتتى؛ ھەمزەلنىڭ ئاتقان ئوقىمۇ زايا كەتمەيتتى. ئۇ ھەر قېتىم ئوقنىڭ دەل تەككىنىنى كورگەندە، خوش بولۇپ توۋلاپ قويۇاتتى. قۇربان ئازگالنىڭ يېنىغا موكۇنۇپ تۇرۇپ "لائىلەھە ئىللەللاھۇ" دەپ توۋلىغىنىچە ئالدىرىماي ئاتاتتى، لېكىن ئاندا-ساندا تەككۈزەتتى. ئىلدار خەنجىرى بىلەن دۈشمەنگە ئېتىلىشقا ئالدىراپ، پۈتۈن ئەزايى-بەدىنى تىترىگەن ھالدا ناھايىتى ئىتتىك ئەمما چېنىمەيلا ئېتىۋېرەتتى، ئۇ تۇرۇپ-تۇرۇپ ھاجى مۇراتقا بۇرۇلۇپ قاراپ قويۇاتتى ۋە ئازگالدىن بېشىنى سىرتقا سوزاتتى، چۈپۈرلۈق خەنەفى يەڭلىرىنى تۇرۇپ، بۇ يەردىمۇ خىزمەتكارلىق ئىشىنى ئاتقۇراتتى. ئۇ ھاجى مۇرات ۋە قۇربان ئوزىگە بېرىپ تۇرغان مىلتقلارغا مايلاقلىق ئوقلارنى سۈمبا بىلەن چىڭداپ باساتتى ۋە دورا خالتىسىدىن قۇرۇق دورىلارنى ئېلىپ، مىلتىقغا قاچىلايتتى. خان مەغەم باشقىلارغا ئوخشاش ئازگالدا ئولتۇرماي، ئازگالدىن ئاتىلارنىڭ قېشىغا يۈگرۈپ بېرىپ، ئاتىلارنى بىخەتەرەك جايغا ھەيدەپ قويۇپ، مىلتقنى مۇرىسىگە تىرەمەيلا قولى بىلەن كوتىرىپ توۋلاپ تۇرۇپ ئاتاتتى. ئۇ ئەڭ دەسلەپ ياردار بولدى. ئوق ئۇنىڭ بوينىغا تەككەن ئىدى، ئۇ يەردە ئولتۇرۇپ، قان توكۈرەتتى ۋە

تىللايتتى. كېيىن هاجى مۇرات ياردار بولدى. ئوق ئۇنىڭ مۇرىسىگە تەككەن ئىدى. هاجى مۇرات چاپىنىنىڭ پاختىسىنى ئېلىپ يارىسىغا باستى-دە، يەنە ئېتىشنى داۋاملاشتۇردى.

ــ ئۇلارنى قىلىچ بىلەن چاپايلى. ــ بۇ ئېلدارنىڭ ئۇچىنچى قېتىم شۇنداق دېيىشى ئىدى.

ئۇ دۇشمەنلىگە ئېتىلماقچى بولۇپ ئازگالدىن كوتىرىلگەن ئىدى، شۇ ئەسنادا بىر ئوق تېگىپ، ئۇ ئىغاڭلىغىنىچە هاجى مۇراتنىڭ بىر پۇتىغا ئوڭدىچە يىقىلدى. هاجى مۇرات ئۇنىڭغا قاردى. ئۇنىڭ چىرايلىق قوي كوزلىرى مىدىرلىماستىن هاجى مۇراتقا جىددى تىكىلىپ تۇراتتى: بالىلارنىڭكىگە ئوخشايدىغان ئۇستۇن كالپۇگى كوتىرىلىپ تۇرغان يۇمۇق ئاغزى تارتىشاتتى. هاجى مۇرات ئۇنىڭ ئاستىدىن پۇتىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ، يەنە دۇشمەنلەرنى قارىغا ئالدى. خەنەفى ئولگەن ئېلدارنىڭ جەسىدىگە ئېڭىشىپ، ئۇنىڭ چېركەسكىسىدىن قالغان ئوقلارنى ئالدى. قۇربان تىنماي تەكبىر ئېيتىپ، مىلتىغىنى ئاستا ئوقلاپ، دۇشمەنلەرگە ئاتاتتى.

دۇشمەنلەر چۇقان-سورەن بىلەن بىر چاتقالدىن يەنە بىر چاتقالغا يوتكىلىپ يۇرۇپ، بارغانسېرى يېقىنلاشتى. هاجى مۇراتنىڭ سول بېقىنىغا يەنە بىر ئوق تەگدى. ئۇ ئازگالدا يېتىپ، يەنە چاپىنىدىن پاختا ئېلىپ، يارىسىغا باستى. بۇداقى ئوق ئۇنىڭغا ئەجەل ئېلىپ كېلىدىغاندەك ئىدى، شۇڭا ئۇ ئوزدىنىڭ ئولىدىغانلىغىنى سەزدى. ئۇنىڭ خىيالىدىن ئۇ بېشىدىن

ئوتكۈزگەن ئىشلار بىر-بىرلەپ ناھايىتى تېز ئوتۇشكە باشلىدى. ئۇنىڭ كوزىگە تۇرۇپ بىر قولىدا چېپىلغان ئىگىگىنى تۇتۇۋېلىپ، بىر قولىغا قىلىچ ئېلىپ دۇشمەنگە ئېتىلغان ئابۇنۇسايخان كورۇ-نەتتى، تۇرۇپ ئاجىز، قانسىز ئاپپاق يۈزلىرىدىن مۇغەمبەرلىك چىقىپ تۇرىدىغان ۋورونتسوۋ كورۇنەتتى ھەم ئۇنىڭ يۈمشاق ئاۋازى ئاڭلىناتتى؛ بىر دەم ئوغلى يۈسۈپ، بىر دەم خوتۇنى سوپىيە، بىر دەم ئۇنىڭ رەقىبى شاملىنىڭ ئاق پىشماق، قىزىل ساقاللىق، يۈمۇق كوزلۇك تەلەتى كورۇنەتتى.

بۇ ئەسلىمىلەر ناھايىتى تېزلا ئۇنىڭ خىيالىدىن ئوتتى، لېكىن بۇلار ئۇنىڭدا يا ئېچىنىش، يا ئوچمەنلىك ياكى بىرەر ئارزۇ-ئارمان دېگەندەك ھېچقانداق ھەسسىيات پەيدا قىلمىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئۇچۇن ھازىر باشلىنىۋاتقان ۋە باشلانغان ئىش بىلەن سېلىشتۇرغاندا ھېچنىمگە ئەرزىمەيتتى. مانا شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆچلۈك بەستى باشلانغان ئىشلارنى داۋاملاش-تۇرۇۋاتاتتى. ئۇ ئاخىرقى كۈچىنى توپلاپ، ئېستىكامنىڭ كەي-نىدىن كوتىرىلدى-دە، ئالدىغا قاراپ يۈگرەپ كېلىۋاتقان بىر دۇشمەننى تاپانچا بىلەن ئېتىپ يېقىتتى. ئاندىن ئازگالدىن پۈتۈنلەي چىقىپ، خەنجىرىنى كوتىرىپ ئاقسىغان پېتى توپ-توغرا دۇشمەنگە ئېتىلدى. بىرقانچە پاي ئوق ئېتىلدى، ئۇ سەنتۇرۇلۇپ يېقىلدى. بىرقانچە ساقچى ھوررا توۋلاپ، يېقىلغان گەۋدىگە قاراپ ئېتىلدى، لېكىن ئۇلار ئولدى دەپ ھىساپ-لىغان بۇ گەۋدە بىردىنلا سىلكىنىشكە باشلىدى. دەسلەۋدە،

قانغا مىلەنگەن، چېچى چۈشۈرۈلگەن، پاپاخسىز بېشى كوتىرىلدى، ئاندىن گەۋدىسى كوتىرىلدى، ئاخىردا ئۇ دەرەخقە ئېسىلىپ، رەسمىي ئورنىدىن تۇردى. ئۇنىڭ قورقۇنچلۇق ئەپتىنى كورۈپ، يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى توختاپ قالدى. لېكىن ئۇ بىردىنلا تىترەپ كەتتى ۋە تايىنىپ تۇرغان دەرەختىن ئايرىلىپ سەنتۈرۈلۈپ بېرىپ، چېپىلغان ئوتقا ئوخشاش، يەرگە دۈم يىقىلدى-دە، جىم بولدى.

ئۇ، مىدىرلىمايتتى، لېكىن سېزىمى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئالدىغا ئەڭ باشتا يۈگرەپ كەلگەن ھاجى ئاغا يوغان خەنجىرىنى بېشىغا ئۇرغاندا، ئۇنىڭغا گويا بىرسى بولتا بىلەن بېشىغا ئۇرۇۋاتقاندەك تۇيۇلدى، لېكىن ئۇ بۇنىڭ كىملىگىنى ۋە نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئۇرۇۋاتقانلىغىنى ئۇقمايتتى. بۇ ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئەڭ ئاخىرقى سېزىم ئىدى. كېيىن ئۇ ھېچكىمنى سەزمىدى، دۇشمەنلەر ئۇنىڭ گەۋدىسىنى دەسسەپ چەيلىدى ۋە چاندى. ھاجى ئاغا بىر پۇتى بىلەن ئۇنىڭ دۇمبىسىگە دەسسەپ تۇرۇپ، خەنجىرىنى ئىككى قېتىم سىلىپلا بېشىنى كېسىپ تاشلىدى ۋە پوپۇشلىرىغا قان چاچراپ كەتمەسلىگى ئۈچۈن باشىنى ئاۋايلاپ دومۇلتىۋەتتى. بويۇن تومۇرلىرىدىن قېپ-قىزىل، بېشىدىن قارا قان سىرغىپ چىقىپ، چوپلۇككە ئاقتى.

كارگانوۋ، ھاجى ئاغا، ئەخمەتخان ۋە بارلىق ساقچىلار، خۇددى ئۇۋچىلار ئولتۇرۇلگەن يىرتقۇچ ھايۋاننى ئوردىۋالغاندەك، ھاجى مۇرات ۋە ئۇنىڭ مۇرىتلىرىنىڭ جەسىدى چورىسىگە توپلىشىپ

(خەنەفى، قۇربان، ھەمزەلىلەرنى باغلاپ)، ئىس-تۈتەك قاپلىغان چاتقاللىقتا چېچىگى چاي بولۇپ پاراڭلىشىپ، ئۇزلىرىنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلىدى.

ئېتىشۇازلىق بولغاندا جىمپ كەتكەن بۇلبۇللار يەنە سايراشقا باشلىدى، ئاۋال يېقىندىكى بىرسى، ئاندىن چاتقاللىقنىڭ چېتىدىكى بىرنەچچىسى ئارقا-ئارقىدىن سايرىشىپ كەتتى.

ھىلىقى ھەيدەلگەن ئېتىزدىكى ھارۋا يەنچىۋەتكەن قېرىنداش ماڭا بۇ ئولۇمنى ئەسلەتتى.

哈吉穆拉特

（维吾尔文）

列夫·托尔斯泰著

买买提 沙吾东译

霍加阿不都拉校订

民族出版社出版 新华书店发行

民族印刷厂印刷

开本：787×1092毫米1/32 印张：8

1983年11月第1版

1983年11月北京第1次印刷

印数：0001—16,600册 定价：0.33元

书号：M10049(4)149

封面设计　江燕红

书号M 10049 (4) 149
定价　　0.33元